

ETO: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

TANULMÁNYOK

ÚJVIDÉKI EGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
HUNGAROLÓGIA TANSZAK
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉK

Újvidék
2018 ■ 1

TANULMÁNYOK

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének tudományos folyóirata

Megjelenik évente kétszer. Az első szám A TANSZÉK ÉLETÉBŐL című melléklettel.

A kiadásért felel: Ivana ŽIVANČEVIĆ SEKERUŠ dékán

Felelős szerkesztő: TOLDI Éva tanszékvezető

Szerkesztő: ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna, UTASI Csilla

Szerkesztőbizottság: BENYOVSZKI Krisztián (Nyitra, Szlovákia), LÁBADI Zsombor (Eszék, Horvátország), ORBÁN Gyöngyi (Kolozsvár, Románia), RUDAS Jutka (Maribor, Szlovénia), VIRÁG Zoltán (Szeged, Magyarország), BENCE Erika (Újvidék, Szerbia).

Recenzensek: BALÁZS-ARTH Valéria, független kutató (Budapest), BENE Adrián (Pécsi Tudományegyetem, BTK, Francia Tanszék), BERTÓK Rózsa (Pécsi Tudományegyetem, BTK, Filozófia Tanszék), Snežana BOŽANIĆ (Újvidéki Egyetem, BTK, Történelem Tanszék), CINDORI ŠINKOVIĆ Mária (nyugalmazott egyetemi tanár, hungarológus, Szabadka), Vladislava GORDIĆ-PETKOVIĆ (Újvidéki Egyetem, BTK, Angol Tanszék), GRUBER Enikő (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest), HORVÁTH FUTÓ Hargita (Újvidéki Egyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék), KOLLÁTH Anna (Maribori Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), KOVÁCS RÁCZ Eleonóra (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), Katarina MITROVIĆ (Belgrádi Egyetem, BTK, Történeti Földrajzi és Történeti Demográfiai Központ), NOVÁK Anikó (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), NÉMETH Ferenc (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka), PÁSZTOR KICSI Mária (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), PIELDNER Judit (Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszereda), RAJSLI Ilona (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), SZÓKE Anna (nyugalmazott néprajzkutató, Kishegyes), TAPODI Zsuzsanna (Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar), TOLDI Éva (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), VUKOV RAFFAI Éva (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka).

ETO-besorolás: ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna

Angol fordítás: SÜGE Katalin

A külföldi szerzők kivonatait szerbre fordította: TŰSKEI Vilma

Lektor és korrektor: BŰZÁS Márta

A szerb nyelvű szöveg nyelvi lektora: Snežana BOŽANIĆ

A folyóirat megjelenését a Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Fejlesztési Minisztériuma (Belgrád), valamint a Magyar Nemzeti Tanács (Szabadka) támogatta.

MINISTARSTVO PROSVETE, NAUKE
I TEHNOLOŠKOG RAZVOJA

Kiadja az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke.

Készült 2018-ban.

A VSZAT Oktatási, Tudományügyi és Művelődési Titkárságának 413-194/73. VI. sz. alatti véleményezése alapján mentes a forgalmi adó alól.

UDK: 811.511.141+821.511.141

ISSN 0354-9690

STUDIJE

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA HUNGAROLOGIJU
KATEDRA ZA MAĐARSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Novi Sad
2018 ■ 1

STUDIJE

Naučni časopis Katedre za Mađarski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu
Izlazi polugodišnje. Prvi broj izlazi sa dodatkom IZ ŽIVOTA ODSEKA.

Za izdavača: Ivana ŽIVANČEVIĆ SEKERUŠ, dekan

Odgovorni urednik: Eva TOLDI, šef odseka

Urednici: Julijana IŠPANOVIĆ ČAPO, Čila UTAŠI

Uređivački odbor: Kristijan BENJOVSKI (Nitra, Slovačka), Žombor LABADI (Osijek, Hrvatska), Đendi ORBAN (Cluj-Napoca, Rumunija), Jutka RUDAŠ (Maribor, Slovenija), Zoltan VIRAG (Segedin, Mađarska), Erika BENCE (Novi Sad, Srbija)

Recenzenti: Valerija BALAZH-ART (nezavisni istraživač, istorija kulture, Budimpešta), Adrijan BENE (Univerzitet u Pečuju, Filozofski fakultet, Odsek za romanistiku), Roža BERTOK (Univerzitet u Pečuju, Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju), Snežana BOŽANIĆ (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju), Marija CINDORI ŠINKOVIĆ (redovni profesor u penziji, hungarolog, Subotica), Vladislava GORDIĆ-PETKOVIĆ (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za anglistiku), Enike GRUBER (Univerzitet „Lorand Etveš“, Filozofski fakultet, Katedra za istoriju kulture, Doktorske studije), Hargita HORVAT FUTO (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju), Ana KOLAT (Univerzitet u Mariboru, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju), Eleonora KOVAČ RAC (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju), Katarina MITROVIĆ (Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju), Aniko NOVAK (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju), Ferenc NEMET (Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica), Marija PASTOR KIČI (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju), Judit PILDNER („Sapiencia“ mađarski univerzitet u Transilvaniji, Katedra u Mirkurea Čuku, Rumunija), Ilona RAJŠLI (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju), Ana SEKE (etnograf u penziji, Mali Idoš), Žužana TAPODI („Sapiencia“ mađarski univerzitet u Transilvaniji, Katedra u Mirkurea Čuku, Rumunija) Eva TOLDI (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju), Eva VUKOV RAFAI (Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica).

Univerzalna decimalna klasifikacija: Julijana IŠPANOVIĆ ČAPO

Prevod na engleski: Katalin ŠIGE

Rezime stranih autora je preveo na srpski: Vilma TIŠKEI

Lektura i korektura: Marta BUZAŠ

Lektor teksta na srpskom jeziku: Snežana BOŽOVIĆ

Izdavanje časopisa finansirali su Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Beograd) i Nacionalni savet mađarske nacionalne manjine (Subotica).

MINISTARSTVO PROSVETE, NAUKE
I TEHNOLOŠKOG RAZVOJA

Redakcija: Odsek za hungarologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sad

Godina izdanja: 2018.

Na osnovu mišljenja br. 413-194/73. VI Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje, nauku i kulturu AP Vojvodine časopis ne podleže obavezi plaćanja poreza na promet.

ETO: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

STUDIES

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HUNGARIAN STUDIES

Novi Sad
2018 ■ 1

STUDIES

Scientific journal of the University of Novi Sad, Faculty of Philosophy,
Department of Hungarian Studies

Published two times a year. The first number with the supplement
FROM THE LIFE OF OUR DEPARTMENT.

Editor responsible: Ivana ŽIVANČEVIĆ SEKERUŠ, dean

Senior Editor: Éva TOLDI, head of department

Editors: Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ, Csilla UTASI

Editorial board: Krisztián BENYOVSZKI (Nitra, Slovakia), Zsombor LÁBADI (Osijek, Croatia), Gyöngyi ORBÁN (Cluj-Napoca, Romania), Jutka RUDAS (Maribor, Slovenia), Zoltán VIRÁG (Szeged, Hungary), Erika BENCE (Novi Sad, Serbia), Csilla UTASI (Novi Sad, Serbia)

Reviewers: Valéria BALÁZS-ART independent scientific researcher, history of culture (Budapest), Adrián BENE (University of Pécs, Faculty of Philosophy, Department of French Language and Literature), Rózsa BERTÓK (University of Pécs, Faculty of Philosophy, Department of Philosophy), Snežana BOŽANIĆ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of History), Mária CINDORI ŠINKOVIĆ (professor pensioner, hungarology, Subotica), Vladislava GORDIĆ-PETKOVIĆ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of English Language and Literature), Enikő GRUBER (Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, Department of Cultural History, Doctoral Studies), Hargita HORVÁTH FUTÓ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Anna KOLLÁTH (University of Maribor, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Eleonóra KOVÁCS RÁCZ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Katarina MITROVIĆ (University of Beograd, Faculty of Philosophy, Center of the Historical Geography and Historical Demography, Beograd), Anikó NOVÁK (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Ferenc NÉMETH (University of Novi Sad, Teachers Training Faculty in Hungarian in Subotica), Mária PÁSZTOR KICSI (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Judit PIEDNER (Sapientia Hungarian University of Transylvania, Faculty of Economics, Socio- Human Sciences and Engineering, Miercurea Ciuc), Ilona RAJSLI (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Anna SZÓKE (independent scientific researcher, ethnography, pensioner, Mali Idoš), Zsuzsanna TAPODI (Sapientia Hungarian University of Transylvania, Faculty of Economics, Socio- Human Sciences and Engineering, Miercurea Ciuc) Éva TOLDI (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Éva VUKOV RAFFAI (University of Novi Sad, Teachers Training Faculty in Hungarian in Subotica).

ETO-classification: Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ

English translation: Katalin SÜGE

Serbian translation of foreign authors summaries: Vilma TUSKEI

Lector and proof-reader: Márta BÚZÁS

Snežana BOŽANIĆ

Publishing of learned journal financed Ministry of Education, Science and Technological Development (Belgrade) and National Council of the Hungarian Ethnic Minority (Subotica).

MINISTARSTVO PROSVETE, NAUKE
I TEHNOLOŠKOG RAZVOJA

Published by the University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies in 2018.

On the basis of the report of the VSAT Secretariat of Education, Science and Culture issue number 413-194/73. VI. free of purchase tax.

100 ÉVE SZÜLETETT MÁNDY IVÁN

HÓZSA Éva

Újvidéki Egyetem
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
Szabadka, Szerbia
hozsaeva@eunet.rs

ÍRÓ, NOVELLÁBAN¹

Mándy Iván 100

Olvassák-e Mándyt manapság? Mennyiben mozdult el a hagyományos novella műfajától/modelljétől? Kiemelkedett-e *kismesteri* helyzetéből? Az író századik születésnapján számos kérdés merül fel szövegtanulmányok kapcsán, amelyeket tudományos tanácskozásokon és újabb tanulmányokban közelítenek meg a kutatók. Ez a dolgozat Mándy Iván novellához való viszonyára fókuszál, illetve arra a beszédmódra, sajátos terminológiára, amellyel a műfaji kérdéseket szépirodalmi szövegekben érintette. Rádiójátékaiban szintén kifejezésre jut a novella-diskurzus, a hagyományos novella szétesésének és mércéjének problémája. Az Író, kabátban című rádiójáték például az úttesten vergődő magányos író helyezi előtérbe, aki a porból szedegeti össze megtalált novellájának szétszórta papírlapjait, ám összerakni nem tudja, minden igyekezete meghiúsul. A tanulmány kiemeli a Mándy-szövegekkel kapcsolatos újabb álláspontokat, valamint az angol nyelvű fordítás néhány aspektusát.

Kulcsszavak: Mándy-émlékév, novella, hagyomány, fogalomtár, folyóirat-novella, sajtó, fragmentum, rádiójáték, vizualitás, narratív identitás, fordítás.

A novella szélén?

A Mándy-szövegtanulmány *sűrűn szőtt* hálójában felfedezhető egy önismétlő és sajátos irodalmi fogalomtár, amely egyetlen biztos tengely körül mozog, és ez a „novella” mint műfaji megnevezés, azaz egy sajátos novella-diskurzus, noha a szerző véletlenül sem akarja megmagyarázni saját novellakoncepcióját. Mándy elbeszélői számos szövegben a novella megírásával küzdenek, esetleg

1 A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

a szerkesztőségben kilincselnek valamely novella közlése miatt. Az elbeszélő időnként „benne van” egy novellában, „beleugrik” egy novellába, megállapítja, hogy az adott szerző „novellában sokkal jobb, mint drámában”, néha pedig elveszíti a szöveget, szétszórja a lapokat, beszédhelyzetet vált. Mándy viszolyog a zárt kategóriáktól, a divat elvárásaitól, a kritikások beszédmódjától, még a „kismester” megbélyegzés és a pályáról való leszorítás sem törte le (Rónay 2018, 247, 248). Mintaként többször Krúdyt vagy Gellérit jelölte meg, habár ezektől a modellektől is eltávolodott. A szigorú kánonnal szembeni szkepszis, valamint a nagy írók kiszorító hatalma több Mándy-novella alapproblémájává válik, sőt a *Szerkesztőségi órák* (Fél hat felé) című novellában a „folyóirat-novella” műfaji megnevezést hangsúlyozza, amely a *Nyugathoz* kötődik. A *Nyugat* volt Mándy számára a „mérce”, „az íróvá avatattás műhelye” (Rónay 2018, 252). A *Szerkesztőségi órák* elbeszélője tudatosan vállalja, hogy novellát ír, novellát szeretne publikálni, Gellért bírálata azonban sorsokat határoz meg.

Öninterpretációjából kiviláglik, hogy kerüli „az írás fegyelmét”, a vázlatírást, igazán pedig nem is a konvencionális novellák, hanem a paratextusok vonzzák, amelyekre Osvátnál bukkant rá, aki teleírhatta volna a folyóiratot, de megmaradt a lábjegyzetnél, a függeléknél. Megannyi elméleti diskurzus-lehetőség csillan meg ebben a szövegben, ahogy egyre sűrűbben Mándy novellavilágában. [...] Mándy fogalomtára sajátos olvasási stratégiát feltételez, amely a konvencionálistól eltérő összefüggések feltárásához vezet. Az író nem fogadja el a változatlan fogalomtárat, az egyetlen kánont, ellenáll az egységes irodalomtudománynak, a kritika megrögzött elvárásainak (Hózsza 2018, 256–257; 2018, 12).

Balassa Péter hangjátékformaként nevezi meg a Mándy-novellát, nem véletlenül kedvelte az író a hangjátékot is mint műfajt. Balassa írja az *Átkelés* című kötet kapcsán:

Míntha egész világát „bemikronofozta” és auditívvá spiritualizálta volna. Ez a spiritualizálás, ez a zeneivé-elvonttá alakított szöveg: kísérteties, mert a próza hagyományosan viszonylag nagy konkrétsági foka: fogalmi tárgyiasága, meghatározottsága szinte teljesen eltűnik, „prózaellenesen” minden fogalmi inkognitóba zárul, akárcsak a zeneművészetben, noha szavai, mondatai, esetleg tárgyai stb. abszolút hétköznapiak, nyoma sincs közvetlen stilizációnak, valamiféle szimbolikusságnak. Csakhogy az egész: *evidens és megfejthetetlen egyszerre* (Balassa 1985, 138–139).

Györfy Miklós a filmszerűséget, a vizuális elemek kiemelését társítja Balassa gondolatmenetéhez, mégpedig azt a filmszerűséget, amely leginkább a *Tóth János mozijában* jut kifejezésre. Györfy arra a filmes hagyományra utal, amelyben az „ős”-film „képzőművészeti és zenei természete még nincs alárendelve a narrativitásnak” (Györfy 2018, 273).

Rónay György az *Előadók, társszerzők* szövegeit zseniális korrajznak tekinti, és hrabali mércével méri: „Minden diktatúrának az emberi gyengeség az alapja, erről árulkodnak az elbeszélések, melyekből *mutatis mutandis* egy hrabali világ körvonalai sejlének föl” (Rónay 2018, 249).

A *Ma este Gizi énekel* kötet (2013) korai szövegei bizonyítják Mátyás pályájának zsurnalisztikai tradícióját, a különböző lapokban való megjelenés fontosságát, az irodalmi elbeszélés és a publicisztikai történetmondás összefonódását, valamint azt, hogy a szerző jól ismerte és művelte a rövidpróza két fő vonulatát (Thomka 2012, 7). A korai szövegekben felfedezhető az, amit Mátyás Iván egész opusában fellelhetünk: a jellegzetes témák, motívumok, tárgyak, nevek (a kötet címében szereplő Gizi név is gyakran ismétlődik!), a hagyományos novellamoddellel való birkózás, a reduktív eljárás, a referencia hatalma. Kiemelhető pl. az *Írók* című korai szöveg (1943), amelyben egy író a novellája megjelenéséért küzd, ezért sorakozik a mindenható, saját panaszát zengő szerkesztő ajtaja előtt, de semmi sem változik státusával és esélyével kapcsolatban. Valaki mindig kilép a sorból, és belép egy másik sorba; írók sorsa váltakozik és ismétlődik, a szubjektum mások kudarcában is önmaga útját éli újra. Az *Írók* szereplőinek traumái belső mondatfoslányokat hoznak felszínre (Mátyás 2013, 344–345), az *Író, kabátban* című rádiójátékban Selyem Béla hangot is ad kétségbeesésének, amikor novelláját kísérli meg összerakni.

„Bemikronozott” novella

Az *Író, kabátban* című rádiójátékban Selyem Béla elveszíti a szerkesztőjének ígért novellát. Selyem folyamatosan a novellaeltűnéssel küzd. A *Hátúszást* például Zsámbokynak adta, az özvegye megígérte, hogy megkeresi. Amikor pedig Zádor kiszáll a taxiból, azaz cserben hagyja Selyem Bélát, ő pénz hiányában az újonnan ajándékba kapott kabáttal akar fizetni a taxisofőrnek, ám ekkor a kabátzsebből előbukkan az újabban elveszettnek hitt novella. A sofőr talál rá, majd felteszi a kérdést: „És mi az, hogy novella? Manapság még írnak ilyesmit?” (Mátyás 1989, 277). A taxis lehajítja a papírokat, Selyem pedig az úttest közepéről szedegeti össze, miközben két lány hibbantnak, „golyósnak” nézi. A szél a reklámautó hangszórójának szavait és a papírra vetett novellatöredékeket is széjjeldobálja, a rend tehát felbomlik. Selyem szaggatott dialógust folytat saját szövegfoslányaival, az egykor

még novellává összeállt *Szobatársakkal*. Selyem „beszédváltásai” a szerzői utasításokkal, valamint a „tehetetlenség” (Esterházy 2003, 42) hangsúlyozásával együtt akár egy Mándy által újraértelmezett novellaként (novellabetétként) is olvasható. Selyem mondja: „...a fene ezt a szelet!... ez itt a harmadik oldal?... Hogy is volt az?... »Az egér észrevette...« Mit vett észre?... (*Szél süvít.*) Na várjunk csak... hol az a rész?... Az a novella súlypontja... »Éjszaka a szobatársammal.« Örület!... A legfontosabb rész! Hangulatilag!... Úristen... A férfi fekszik az ágyban... a takaróját rángatja, a párnáját pofozza, forgolódik, és akkor egyszerre csak... érzi, hogy nincs egyedül... hogy van még valaki a szobában... Valaki!... (*Felkiált.*) Ez az! Ez az!... (*Csalódottan, közel.*) Fenét! Ezen a lapon már egy sor sincsen. Vagy mégis? Olyan halovány... ez a nyomorult szél lefújta a betűket! Össze kellett volna tűzni a lapokat... Nem tudom összerakni! Nem megy... nem megy!” (Mándy 1989, 278).

Esterházy Péter a „széteső szétesést” nyomatékosítja korunk kapcsán, miközben utal arra, hogy a marslakó biztosan Mándy-rajongó volna, ugyanis általa tudna ránézni a „jelenre” (Esterházy 2003, 123). A rádiójátékból kiemelt szöveghelyen töredékes képek, pillanatfelvételek, groteszk és abszurd mozzanatok érvényesülnek, vagyis a vizualitás is megnyilvánul, noha a rádiójáték eleve az auditivitásra összpontosít. Az író (akinek ebben a pillanatban testhelyzete, az úttest közepén való kapkodása válik fontossá) lecsúszott, peremre szorult szubjektum, akit mások megszólítanak, kinevetnek, esetleg egy kabáttal kisegítenek, a sértett kabátot pedig a karjára akasztják. A *Lebontott világ* című Mándy-rádiójátékban a mester könyvtárának csomagolása hívja elő a klasszikusok neveit, valamint az egymásra dobáltság és a lexikonhiány problémáját. János arra kéri Koflert, hogy „ne teremtsen rendet”, sőt kiemeli, hogy őt magát is csak „apró kis részletekben” tudná elszállítani (Mándy 1989, 241). A narratív rend tagadása, a poétikai szerkezet lebontása, a fragmentáltság és a redukció elfogadása központi kérdéssé válik. Mándy rádiójátékai nem (sokban) különböznek a novellák szövegvilágától, témaként gyakran ott rejlik az irodalom, a novella, az írói magatartásminta, a narratív identitás és/vagy a könyv problémája. „Zavarba ejtő próza ez a hagyományos gondolkodás szempontjából” – írta Bori Imre a Mándy-világról, és felhívta a figyelmet mondatainak *költői* töltésére, amely már indulását jellemezte (Bori 1998, 128–129).

A fordító fülelése

Mándy Iván személyes kapcsolatban és levelezésben állt fordítójával, John Batkival, tőle kapta a *Falling in love again Marlene Dietrich* című albumot. Mándy még levelezőpartnere írásában is felfedezte a novellisztikus elemeket, amelyeket *ellopni* igyekezett (Darvasi 2015, 225). John Batki 1999-ben jelentette meg

Mándy Iván válogatott novelláinak fordításait (*What Was Left*), amelynek alcíme: *Stories and Novellas*. Már előtte is fordította Mándyt, a *Magukra maradtakat*, viszont az említett kiadványban a kései novellák kaptak teret. A kötetben az 1972 és 1992 között keletkezett szövegek fordításai szerepelnek. A fordító négy kötetből válogatott, ezek a következők: *Mi az, öreg?* (1972), *Fél hat felé* (1974), *Önéletrajz* (1989) és *Huzatban* (1992). A fordítás olvasása még inkább megerősíti Mándy reduktív eljárásának fontosságát. John Batki mondja az angliai novel-lákról: „Nem is igazán Angliáról szólnak, hanem például az elutazás estéjéről, arról, hogy Ivánnak nincs kedve menni, meg a bécsi pályaudvarról, ahonnan legszívesebben visszafordulna” (Darvasi 2015, 214). A fordító Mándy humorának átültetésével küszködött (Darvasi 2015, 219), Márványi Judit ugyancsak a szerző humorát méltatja (Darvasi 2015, 259).

A célnyelvben megfigyelhető néhány redundáns megoldás alkalmazása, illetve előtérbe kerül a birtokviszonyok tisztázása. A fordító így nyilatkozott:

A kései Mándy nekem távolról Beckettet juttatja eszembe. Ezt a véleményemet osztja Tandori, Németh Gábor és Györe Balázs is. Mándy hangja különlegesen halk. Nagyon kell fülelni, hogy meghalljuk. Szinte ő maga kéri az olvasót, hogy adjon hozzá maga is a szöveghez valamit. Nagy szabadságot nyújt, nem determinálja, írja túl a szövegeit. Bizonyos szempontból Kerouacot is a rokonának érzem, akit szintén költőnek tartok (Darvasi 2015, 220–221).

A magyar olvasó azért nyúl izgatottan az átültetett szövegekhez, mert a fordítói szabadságot vizsgálja, a be- és hozzátoldásokat keresi.

Mándy utazása (a londoni kiruccanás is!) „abszurd létélményként” értelmezhető (Erdődy 1992, 102), erről tanúskodnak a Zsuzsi-novellák. A *Londoni képeslap* című szöveg (*Önéletrajz*) például a célnyelvi befogadó szemszögéből kulcsfontosságú lehet, hiszen a piros buszos londoni közeget a kívülálló, az utazástól rettegő elbeszélő látószögéből „láttatja”. A *Postcard from London* jellegzetes Mándy-féle első mondata már átalakul: a „Miféle kert ez?” (Mándy 1989, 48) megállapítás múlt idejűvé válik a célnyelvben: *What kind of garden was this?* (Mándy 1999, 146). Az angol fű elé jelző kerül a célnyelvi szövegben, mintegy hangsúlyozza a kulturális kontextus jelentőségét, a híres angol pázsit dominanciáját, és egyúttal a birtokviszonyt. „Az angol fű!” (Mándy 1989, 49) felkiáltás átültetése így hangzik: *Your famous English lawn!* (Mándy 1999, 147). Ez a rácsodálkozás megelőlegezi a forrásnyelvi szövegben később előkerülő reflexiót, „a ragyogó, zöld angol pázsit” megnevezést. A forrásnyelvi szöveg a „fű” és a „pázsit” szavakat váltogatja, a célnyelvi szövegben a *lawn* szerepel, majd az amerikai turistáról szóló vicc hozza be a *grass* szót. A célnyelvi szöveg-

ben kiemelkednek a változatos jelzők, felfedezhető a *gondos* fordítás. A célnyelvi szöveg is érzékelteti a töredékességet, igyekszik alkalmazni a három pontot mint írásjelet, a tipográfiai kiemeléseket, valamint, ahol ez megoldható, a rövid, vágott mondatok új sorba való átvitelét (pl. *Hilary Fox* a forrásnyelvi szövegben kitüntetett helyet kap, a célnyelviben kevésbé).

A magyar befogadó látószögéből éppen az átültetett szövegek avatják fontosságát a történelmi utalásokat, Mándy esetében például az ötvenes évek említését, amely az angol nyelvű olvasó számára nem lehet csupán allúzió, a célnyelvi szövegnek nyomatékosítania kell a zsarnoki uralmat. A vizsgált forrásnyelvi szövegben az elbeszélő szűkszavú, ám az „iszapszürke” jelző segítségével sejteti a megélt lélektani helyzetet: „Azok az évek. Azok a bizonyos ötvenes évek. Az iszapszürke rettegés éve” (Mándy 1989, 53). A célnyelvi szöveg az idegen befogadót szólítja meg, beilleszti a *notorious* jelzőt, illetve a *terror* főnevet: *Those years. The notorious Fifties. Years of mudgray terror* (Mándy 1999, 152). Kossuth Lajos esetében a magyar befogadó számára a „kalap” mint a Kossuth-nóta kultikus eleme jelzésértékű (a Mándy-opusban többször előfordul, mint Kossuth Lajos kalapja, illetve ennek ironikus megközelítése). Maga a történelmi név a célnyelvi befogadó számára is ismert, a temető jeltelen sírjai pedig rejtélyes történelmi utalást tartalmaznak. Az „iszapszürke” jelző előtagja a lehúzásra, a rögzítettségre, a stagnálásra utal, vagyis tömören közvetíti a totalitárius rendszer legfőbb sajátosságát, „a helyileg létrehozott” időt (Virilio 1992, 79). London az elbeszélő nézőpontjából „az egész ismeretlen kavargás” (Mándy 1989, 60) színhelye, ezt az ismeretlenséget a célnyelvi szöveg is kiemeli (Mándy 1999, 160).

A fordításszövegek érzékeltetik igazán a Mándy-szövegek névkavalkádját. John Batki a korszerű fordítói gyakorlathoz híven a neveket nem honosítja (pl. *Zsuzsi*), csak az utó- és vezetéknevét helyét cseréli fel: *Lajos Kossuth, Bertalan Szemere, Baron Manó Sennyei*. A bácsi és néni honosodik: pl. *old Mrs. Verebes, old Mr. Verebes*. A londoni tárgyú novellák az intézménynevek szempontjából is figyelmet érdemelnek, hiszen az elbeszélő számára a londoni épületek esetében is az Árusok tere a mérce, az a tér, amely a Mándy-topográfia ismert helye, viszont a célnyelvi befogadó szemszögéből nem kap(hat) kellő hangsúlyt, csak egyszerű bolhapiac vagy zsigváros, amely más nagyvárosokban szintén felkereshető (*the flea market in Budapest*).

John Batki fordításaiból kiviláglik a szerzői beszédmód elmélyült ismerete, jól tájékozódik ebben a világban, ő sem akarja „túlírni” a szövegeket, nem sokat akar hozzáírni, hogy célközönségének a Mándy-féle enigmatikus jellegét közvetítse.

„És mi az, hogy novella?”

Erdődy Edit írja: „Az Újhold prózairói közül *Mándy Iván* (1918–1995) volt az, aki az »újholdas« szellemiséget megőrizve a 20. századi késő modern próza egyik legjelentősebb, a prózafejlődésre is hatást gyakorló életművét hozta létre” (Erdődy 2007, 451). Mándy monográfiusa tehát a perspektívát, a prózafejlődésre tett hatást emeli ki, majd levezeti a novellisztika vonulatait, amelyet a Csáth- és Kosztolányi-hagyományból eredeztet, később viszont a „szurrealisztikus-abszurd novellákat”, az ötvenes és hatvanas évek novelláit említi. Az utóbbi vonatkozásában a mitikus átlényegülést, szent és profán relációját nyomatékosítja, az *Átkelést* az író addigi világszemléletének metaforikus átértelmezéseként interpretálja (Erdődy 2007, 452).

Felmerül a kérdés, hogy vajon különböznek-e egyáltalán Mándy korai és kései novellái. Györffy Miklós a kései novellákból a tárgyak és emberek teljes összemosisát emeli ki, példaként az *Átkelés* című novelláját említi, amelyben a csavargó Mándy lelki rokonaként értelmezhető (Györffy 2018, 271), John Batki szerint pedig a kései írások a tárgyakat élővé teszik (Darvasi 2015, 214). Az antropomorfizált tárgyak Mándy Iván korai szövegeiben is kiemelkednek; a témák, színterek, nevek sem sokat változnak, de a tárgyszemlélet alakulása és a sűrítés merészsége feltűnik. A háttér előlép, és főszereplővé avanszál, az emberi test gyakran tárgyként funkcionál. A tárgy érzelmet, apró emberi rezdüléseket, ösztönöket, hierarchiát, reakciót közvetít. A gereblye például a *Londoni képeslap* zárlatában a szöveg legjelentősebb *beszélőjévé* válik (Hózsza 2003, 256), a bőröndök viszont a *Reggel utazás előtt* szövegében türelmesen, csendben hallgatják az emberi ordítózást és a titokfejtést, ám *A pályaudvar* esetében gunyorosan reagálnak „az öregfiú” figyelmetlenségére (Mándy 1989, 30, 38).

A kései novellák reduktív eljárása olyannyira érvényesül, hogy szövegei szinte *versbe* torkollnak, noha önironikus módon mindig elhatárolta magát a versírástól. Darvasi Ferenc könyvének beszélgetőpartnerei többnyire a líraiságot, a lírai beszédmódot hangsúlyozzák Mándy szövegvilágában.

Hogy mennyiben novella, és milyen új névvel illethető a „mándy”, ma már a legkevésbé sem okoz gondot. Az azonban bizonyos, hogy Mándy nem „kismes-ter” (ő maga a „kisember” megnevezés ellen is tiltakozott), hogy méltatlanul sodorták a pálya szélére, hogy olvasása külön stratégiát igényel, mindinkább a fiatal olvasók kezébe kellene adnunk, a medialitás elméletei szempontjából pedig újra kellene olvasnunk a hátrahagyott szövegeket. Végül az is megállapítható, hogy a Mándy-opus egyáltalán nem egyszólamú, a kisműfajok tekintetében sem az. Az *Egy öreg boltos* című szövegének polcra helyezett tárgyai, nevei és motívumai mind egy-egy novellacsírárt, narratív enigmát képviselnek, új és régi szövegeket hívnak elő, kellőképpen megdolgoztatják az olvasót.

A huszadik század kilencvenes évei óta, mióta Mátyás távozott, sokat változott a világ. Kiss Gábor Zoltán mondja a korszerű kutatások nyomán: „A kód retorikai és művészi értékkel bír, a platform pedig – amellett, hogy a szoftver futtatására alkalmas eszköz – mérhetetlen fontossággal bír a kultúra létrehozása és fogyasztása szempontjából” (Kiss 2012, 251). A narratív enigmák és „tartozékok” a digitális média korában már nem rendítik meg a nézőket vagy az olvasókat (Kiss 2012, 262), a digitális átalakulás a fogyasztók viszonyulásába is számos változást hozott. A paratextusok bevonása például a mai tévésorozatok nézőit nyomozásra készíti. Érdeemes elgondolkodni arról, hogy Mátyás Iván egy sokkal korábbi korszak képviselőjeként gyönyörködni tudott Osvát Ernő paratextusaiban.

Kiadások

- Mátyás Iván. 1989. *Önéletrajz: Novellák, rádiójátékok*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Iván, Mátyás. 1999. *What Was Left. Stories and Novellas*. Translated from Hungarian by John Batki. Budapest: Noran Books.
- Mátyás Iván. 2013. *Ma este Gizi énekel. Novellák és karcolatok*. Összegejtötte, sajtó alá rendezte és az előszót írta: Urbán László. Budapest: Argumentum Kiadó.

Irodalom

- Balassa Péter. 1984. Mátyás és a kísértetek. Művészetéről és Átkelés című kötetéről. In Balassa Péter: *Észjárások és formák. Elemzések és kritikák újabb prózánkról 1978–1984*. 128–157. Budapest: Tankönyvkiadó, 1985.
- Bori Imre. 1998. A Mátyás-világ. In Bori Imre: *Hétről hétre. Tíz év feljegyzéseiből*. 128–129. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Darvasi Ferenc. 2015. *Köztünk vagy. Beszélgetések Mátyás Ivánról*. Budapest: Corvina.
- Györfly Miklós. 2018. A pálya végén. Széjegyzetek Mátyás Iván kései novelláihoz. *Vigilia* 83 (4): 269–274.
- Erdődy Edit. 1992. *Mátyás Iván*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Erdődy Edit. 2007. „Hároméves irodalom”. In *A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. 438–453. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Esterházy Péter. 2003. J. Norfolk. In Esterházy Péter: *A szabadság nehéz mámora. Válogatott esszék, cikkek 1996–2003*. 39–43. Budapest: Magvető.
- Esterházy Péter. 2003. VZ. In Esterházy Péter: *A szabadság nehéz mámora. Válogatott esszék, cikkek 1996–2003*. 120–123. Budapest: Magvető.
- Hózsá Éva. 2003. *A novella új neve. Mátyás Iván novelláinak tipológiája és szövegközi értelmezése*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

- Hózsa Éva. 2018. Újabb körütekintés Mándy Iván „novellaboltjában”. *Vigilia* 83 (4): 254–260. In *Séta közben. Tanulmányok Mándy Iván életművéről*, szerk. Bengi László és Vörös István. 9–16. MIT-konferenciák (5). Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság.
- Kiss Gábor Zoltán. 2012. A részvétel módjai és a rövidformák. Folytatásos regények, epizódok és tévésorozatok. In *Befejezetlen könyv*, szerk. Thomka Beáta. 251–263. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Rónay László. 2018. Mándy Ivánt keressük. *Vigilia* 83 (4): 247–253.
- Thomka Beáta. 2012. Előszó. In *Befejezetlen könyv*, szerk. Thomka Beáta. 7–17. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Virilio, Paul. 1992. *Az eltűnés esztétikája*. Klimó Ágnes ford. Budapest: Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám.

Eva HOŽA

PISAC, U NOVELI

Stogodišnjica rođenja Ivana Mandija

Da li se danas čitaju dela Ivana Mandija? Koliko se Mandi udaljio od tradicionalnog žanra / modela novele? Da li se uzdigao iznad pozicije *malog majstora*? Mnoga pitanja naviru dok posmatramo tekstove Ivana Mandija povodom stogodišnjice njegovog rođenja. S tim pitanjima se danas bave na naučnim skupovima, i o njima pišu u novijim naučnim istraživanjima. Ovaj rad fokusira na odnos Ivana Mandija prema novelama, odnosno na način govora, njemu svojstvenu terminologiju pomoću kojih je govorio o pitanjima žanra u književnim tekstovima. U njegovim radio igrama je takođe izražen diskurs o noveli, raspadu okvira tradicionalne novele, kao i problemima u vezi karakteristika novele. Na primer radio igra *Pisac, u kaputu* u središte pažnje postavlja usamljenog pisca koji se muči na sred kolovoza, skuplja raspadnute stranice svoje novele iz prašine puta, ali koliko god se trudio, ne može ponovo da ih sastavi. Studija ističe nove stavove u vezi Mandijevih dela, kao i nekoliko aspekata njihovih engleskih prevoda.

Ključne reči: jubilej Ivana Mandija, novela, tradicija, glosarijum, novela u časopisu, štampa, fragmenat, radio igra, vizualnost, narativni identitet, prevod.

Éva HÓZSA

AUTHOR, IN SHORT STORY

Iván Mándy 100

Is Mándy nowadays read? To what extent did he move away from the genre of the short story? Has he emerged from his *craftsman* position? On the author's hundredth birthday several questions arise in connection with his text corpus that is approached by researchers on scientific discussions and in subsequent studies.

This paper focuses on Iván Mándy's relation to the short story, respectively on the manner of speech and specific terminology, the help of which he touched upon the genre questions in his literature texts. The novel discourse, the problem of disruption of the traditional short story and its scale likewise become expressed in his radio plays. The radio play entitled *Író, kabátban* (Author in coat) for example spotlights the lonely author struggling on the roadway, who gathers together from the dust the found sheets of paper dispersed for his short story, though unable to put them together, all his efforts come to nothing. The study emphasizes the subsequent viewpoints in connection with the Mándy texts, and some aspects of the English translation as well.

Keywords: Mándy memorial year, short story, tradition, glossary of terms, journal-short story, press, fragment, radio play, visuality, narrative identity, translation.

NYELVÉSZET

A kézirat leadásának időpontja: 2017. december 19.
Az elfogadás időpontja: 2018. október 29.

SÓLYOM Réka

Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Budapest, Magyarország
solyomreka@hotmail.com, solyom.reka@kre.hu

NAPJAINK -(V)Z KÉPZŐVEL KELETKEZETT SAJTÓNYELVI NEOLOGIZMUSAINAK SZEMANTIKÁJÁRÓL ÉS STILISZTIKÁJÁRÓL

A tanulmány napjaink néhány -(V)z képzővel keletkezett igei neologizmusának szemantikáját és stílusát elemzi. Az elemzett igék megjelenési körülményein (szövegkörnyezet) túl röviden vizsgálja az alakulatok grammatikai felépítését, valamint azt is, hogy milyen stílushatást váltanak ki ezek az elsősorban az internetes nyelvhasználatban megjelenő szavak. A tanulmány tipikus csoportokba sorolja az elemzett neologizmusokat jelentésük alapján. A vizsgálódást minden ige esetében valós, az elmúlt évek internetes nyelvében megjelent mondatok idézése egészíti ki: az idézetekkel, illetve a szemantikai csoportosítással így kirajzolódnak azok a tipikus jelentésképzési folyamatok, amelyek segítségével napjaink közéleti történéseihez kapcsolódó jelenségeket neologizmusok segítségével sűrítenek, tesznek képszerűvé a nyelvhasználók. *Kulcsszavak:* neologizmus, -(V)z képző, sajtónyelv, szemantikai jellemzők, stilisztikai jellemzők.

Bevezetés

A tanulmány a magyar neologizmusoknak a -(V)z képzővel keletkezett csoportját elemzi szemantikai és stilisztikai szempontból, valamint bemutat olyan új, a közelmúlt magyarnyelv-használatában – elsősorban az internetes és a sajtónyelvben – keletkezett példákat, amelyek jól illusztrálják az így létrejövő szavak gyakori előfordulását. Olyan igékről van szó, amelyek keletkezési módjukat tekintve jól begyakorlott, igen produktív módon működő verbumképzővel jöttek létre. A fentiek alapján fontos hangsúlyozni, hogy nem a képzés módja

új, hanem a megjelenő példányok gyakorisága alapján tűnik úgy, hogy az elmúlt néhány évben megnövekedett az ebbe a csoportba tartozó igék száma.

Neologizmusok és csoporthoz tartozás

A jelen tanulmány a neologizmusjelenség meghatározásához az alábbi definíciót veszi alapul: „a neologizmus olyan újszerű szerkezeti felépítésű nyelvi jelenség, melynek egy adott közlő és/vagy egy adott befogadó adott szituációban előzetes (vagy ilyen hiányában előzetesként értelmezett) tapasztalataihoz, ismereteihez és az ezekből fakadó elvárásaihoz viszonyítva újszerű jelentést és/vagy újszerű stílust tulajdonít. E jelentés- és stílustulajdonítás dinamikus, a fenti változók függvényében skalárisan módosulhat egyazon nyelvhasználó esetében is” (Sólyom 2014, 19).

Mint Lehrer (2003) utal rá, a neologizmushasználat gyakran „trendiség”-gel párosul; hozzá kell még tenni ehhez, hogy egy-egy adott közösségen belüli megértést feltételező szó megalkotása, illetve sikeres befogadása eredményesen járulhat hozzá a csoporthoz tartozás érzéséhez (legyen szó életkori csoportról vagy olyanról, amelyet a közös szakmai, szabadidős vagy egyéb tevékenység tart össze, vö. Kiss 2002, 83–84). Elmondható, hogy „[a] játékos és szellemes nyelvhasználat [...] elősegíti a beszédhelyzetekben résztvevők közötti egyfajta »bajtársiasság« kialakulását, és erősíti az összetartozás érzését” (Long–Graesser 1988, 57, idézi Benczes 2014, 112). Ez a tény akár a neologizmusokhoz kapcsolódó pozitív beszélői, hallgatói attitűd kialakulását is segítheti. A neologizmusok megalkotása esetében ugyanakkor gyakran nem arról van szó, hogy pusztán új kategóriák megnevezése lenne a cél – hiszen sok esetben körülírással vagy valamilyen magyarázattal is jól érthetővé válhatna az adott szó vagy kifejezés – hanem a figyelem felkeltése, előtérbe helyezés, nyomatékosítás, a megjegyezhetőség elősegítése (Benczes 2014, 110–111).

A szóképzés szemantikai-stilisztikai jellemzőiről

Szabó Zoltán már korábban megállapította: „A magyar szóképzés stilisztikai értékelésében kétségkívül sok még a tennivaló. [...] Arra gondolok, hogy jelenleg meglehetősen nagyfokú ellentmondást találunk a következő körülményben: a képzőhasználatnak igen kevés stiláris lehetőségét ismerjük, ritka stíluseszköznek tekinthetjük, a szóképzés általános vizsgálata pedig állandóan arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar nyelv rendszerében különösen nagy jelentőségük van a képzőknek. Vajon igaz-e ez az ellentmondás? Úgy véljük, hogy nem. Minden bizonnyal csak arról van szó, hogy – néhány általánosabb

funkciót nem számítva – még nem ismerjük eléggé a képzők stilisztikai szerepjátszását” (Szabó 1993, 352). Majd magyarázatképpen hozzát teszi: „Ennek az is oka lehet, hogy expresszivitásuk nehezen megragadható árnyalati finomságok kifejezésében nyilvánul meg. Rendszerint ugyanis csak éppen hogy észreveszünk a kissé szokatlan képzőhasználatot, de nem tudjuk, hogy megalkotását mi motiválja. Esetleg azt is érezzük, hogy hatása van, de nagyon nehéz, vagy talán egészen lehetetlen még csak vázolni is, hogy milyen természetű a stílushatása” (Szabó 1993, 352). A képzők sűrítő, tömörítő képességére is felhívja továbbá a figyelmet: „a szokatlan, újszerű származékok kisebb-nagyobb mértékben alakíthatják a kifejezés módját: erőt adnak neki, felfrissítik, új zamatúvá varázsolják, választékossá teszik stb.” (Szabó 1993, 361).

A *-(V)z* igeképző mint igen produktív toldalékmorféma segítségével a magyar nyelvben könnyen képezhetők igék a nyelvhasználatba frissen bekerülő idegen szavakból (így volt ez például az annak idején neologizmusnak számító *internetezik, Facebookozik, sms-ezik* alakulatok esetében). Mint arra a *Magyar grammatika* című egyetemi tankönyv is utal: „A *-z* denominális verbumképző például a legtöbb jelentésében produktív, például ’az alapszóban megnevezett dologgal végez valamit’ (*dartsozik, grillez, szaunázik, szoláriumozik, szolizik, tamagocsizik, videózik*), ’az alapszóban megnevezett dologgal ellát’ (*ketchupöz, programoz, tupíroz*), ’az alapszóban megnevezett dologgal muzsikál’ (*szintetizátorozik*), ’az alapszóban megnevezett dolgon megy, utazik’ (*BMX-ezik, gokarozik, mountainbike-ozik, szörföz, szörfözik*), ’az alapszóban megnevezett dolgot fogyasztja’ (*hamburgerezik, heroinozik, marihuánázik, pizzázik*), ’az alapszóban megnevezett dologban részt vesz’ (*aerobikozik, diszkózik, dzsúdózik, karatézik, tékvandózik*) stb.” (Keszler 2000, 309).

Ladányi Mária a *-(V)z* igeképzővel létrejövő igék jelentésének meghatározása esetében felhívja a figyelmet az aktuális és a potenciális jelentés fontosságára: „Ahhoz, hogy a *-(V)z* képzős igék általános jelentését meghatározzuk, a képző jelentéséből kell kiindulnunk, hiszen a derivátumok jelentését (éppúgy mint más szabályosan létrehozott komplex morfológiai struktúrákét) a morfológiai szerkezet feje, jelen esetben a képző határozza meg [...]. Ennek megfelelően a *-(V)z* mint denominális verbumképző nemcsak a vele képzett derivátum szintaktikai kategóriáját, hanem a jelentését is meghatározza. A képző általános jelentése: ’N-nel kapcsolatban tesz vmit, N-nel foglalkozik’, ahol ’N’ egyenlő a képzés alapszavával szolgáló főnévvel” (Ladányi 2007, 76). Hozzát teszi: egy ilyen módon képzett ige (példaként a *palacsintázik* szót hozza) aktuális jelentése nem magyarázható meg potenciális jelentésének fogalma nélkül, „hiszen a bemutatott aktuális jelentések mindegyike a derivátum kiszámítható szóképzési (azaz potenciális) jelentésére megy vissza, abból vezethető le. Egy derivátum potenciális – vagy másképpen

a szóképzési szabályból adódó, azaz szóképzési – jelentése egy olyan általános, közelebről meg nem határozott jelentés, amely a használatban (konkrét ko- és kontextusokban) konkretizálódik, speciális, meghatározott jelentésekké, azaz aktuális jelentésekké válva” (Ladányi 2007, 77). A $-(V)z$ képzővel kapcsolatban megjegyzi, hogy az $-(V)l$ és $-(V)z$ képzők tekintetében utóbbi „tűnik produktívabbnak” (Ladányi 2007, 107). (Ezt a jelen tanulmány szerzőjének az elmúlt évekből származó, neologizmusokat tartalmazó gyűjteménye is alátámasztja: ebben a listában a sajtónyelvből, internetes nyelvből származó neologizmusok között észrevehetően jóval több a $-(V)z$ képzős ige, mint az $-(V)l$ képzős.)

A nyelvérzék könnyen és gyorsan azonosítja az ilyen módon létrejövő alakulatokat. Ennek egyik oka – a $-(V)z$ mint jól begyakorlott képző funkciójának, jelentésének analógiás felismerésén túl az újonnan megjelenő igék esetében – a neologizmusok szemantikai-stilisztikai jellemzőiben is rejlik. A képző segítségével létrejövő alakulatok szemantikai felépítésében ugyanis gyakran metonimikus jelentésviszonyok figyelhetők meg. A *Kognitív nyelvészet* című könyv ezeket a típusú szavakat a CSELEKVÉS IKM-be (idealizált kognitív modellbe) sorolja, és a következőképpen definiálja: „A CSELEKVÉS IKM-be mindazok az elemek tartoznak, amelyek egy cselekvéssel kapcsolatosak. A CSELEKVÉS IKM különböző elemei gyakran helyettesítik egymást” (Kövecses–Benczes 2010, 70). Példaképpen hozza a könyv a *megfésül, szenteskedik, felszolgáló, jegyzetel, plázázik, szigetel, nyaralás, teledés* szavakat (Kövecses–Benczes 2010, 70–71). Hozzáteszi még: „A példákban jól látható, hogy a legtöbb metonimikus viszonyban a CSELEKVÉS a célfogalom. Akadnak azonban olyan kapcsolatok is, ahol a CSELEKVÉS mint közvetítőfogalom biztosít elérést az IKM más elemeihez” (Kövecses–Benczes 2010, 71). Ladányi ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a metonimikus változási folyamatok végeredménye sok esetben metaforikus, más szóval „a szó szerinti és a metaforikus jelentés közötti köztes jelentés(ek)e)t tartalmazó mondatokat a kontextus segítségével lehet értelmezni, ill. újraértelmezni” (Ladányi 2007, 99–100).

Az elemzett $-(V)z$ képzős neologizmusok elemzési szempontjairól

Érdekes a metonimikus összefüggéseken túl azokra az új, $-(V)z$ képzővel létrejött alakulatok stílusára is figyelmet fordítani, amelyek a sajtó- vagy reklámyelvben (gyakran újságírói, sajtónyelvi hapax legomenonként) jelennek meg. Ezek a neologizmusok stilisztikai szempontból gyakran igencsak ironikus, sok esetben gúnyos stílushatásúak. A jelen tanulmány a későbbiekben ilyen, elsősorban az újságírás és az internet nyelvében megjelenő alakulatokat mutat be és elemez.

Az elemzés alapvetően két szempontot érvényesít, amelyek közül az első erősen szemantikai jellegű: attól függően, hogy milyen nagyobb tárgykörhöz

tartozik az adott ige, a gyűjtött példákból létrehozható néhány nagyobb csoport (lásd alább). E szemponttól elválaszthatatlan a stilisztikai jellemzés, amelynek értelmében vizsgálható, hogy a fentebb említett stílushatás tekintetében milyen jellegűek a vizsgált neologizmusok. Ezen az alapvető két szemponton kívül az elemzések során szót kell még ejteni az igék grammatikai felépítéséről is: előfordulnak ugyanis az elemzett példák között olyan alakulatok, amelyek többszörösen összetett szavak, idegen szót tartalmaznak a szótőben, illetőleg igekötős alakulatok (és ezek kombinációi). A grammatikai, szemantikai és stilisztikai jellemzők természetesen nem választhatók el élesen egymástól (vö. Langacker kognitív nyelvészeti megállapításával, amely szerint a grammatika és a szemantika szimbolikus szerkezetek kontinuumát alkotja, Langacker 1987, 2; lásd még Tolcsvai Nagy 2013, 91–92): ezek a jellemzők egyazon szó, egyazon neologizmus esetében a szó megalkotójának tudatos, szándékos eljárásának köszönhetően érvényesülnek.

Az elemzett neologizmusok szemantikai csoportosítása

Az alábbiakban a tanulmányban elemzett neologizmusok szemantikai csoportosítása következik. A korábban elmondottak értelmében egy-egy szó szemantikai jellemzésén túl sor kerül a szóhoz kapcsolódó stilisztikai jellemzők tárgyalására is. Az elemzett szavak bemutatására kontextusban, elsősorban az interneten található forrásmondatokban kerül sor.

1. csoport: Az ebbe a csoportba tartozó szavak értelmében az alany a szótőben megnevezett szabadidős tevékenységet, sportot űzi. Az itt szereplő igék esetében jellemző módon a szótőben megadott közszóhoz kapcsolódó tevékenységvégzés konceptualizálódik. Az alábbi példák szótövei között grammatikai felépítésüket tekintve elsősorban összetett szavak, illetve idegen (angol eredetű) szavak találhatók. Régebbi, mára elterjedt szónak számít ebben a csoportban a *szelfizik*, melynek meghonosodását a magyar nyelvű írásmód is jól jelzi.

Az ide tartozó neologizmusok esetében a -(V)z képző a gyakran a cselekvés gyakoriságára, ismétlődésére utal, feltehetően kissé ironikusan ('már megint/újra/másokat utánözva csinál valamit' jelentésben). Ez a jelenség hozzájárulhat a neologizmus terjedéséhez a jövőben, hiszen jelzi, hogy olyan cselekvést végez az alany, amely divatos, sokak által művelt vagy éppen vicces.

Ebben a csoportban említhetők meg az alábbi példák (a neologizmus után minden alcsoportban a szó jelentése, majd egy-egy, tipikusan a médiából – elsősorban az internetről, valamint rádióból, televízióból – származó példamondat¹, végül a mondat regisztrálásának dátuma olvasható):

1 Az internetes oldalak elérhetőségét lásd a tanulmány végén, az *Internetes források* címszó alatt.

• *árnyszínházazik*: 'az Attraction nevű arnyszínházban játszik'. *Bombanők százai akarnak arnyszínházazni.* (index.hu, 2013. júl. 15.)

• *garfieldozik*: 'munka nélkül, tétlenül tölti a napot'. *Egész nap garfieldoztam.* (Juventus Rádió, 2013. okt. 21.)

• *ikertornyozik*: 'feltűnően hasonlít valakire (általában hírességre, régen élt személyre vagy esetleg állatra'. *De ha egy kicsit is ráfeküdne egy kis ócskább minőségű botox használatára, máris lehetne egy hatalmasat ikertornyozni.* (velvet.hu, 2015. dec. 12.)

• *jegesvödörzik*: 'az ice bucket challenge, magyarul jegesvödör-kihívás néven ismertté vált tevékenységet végzi'. Ennek meghatározása a Wikipédia szerint a következő: 'egy jótékonysági és figyelemfelkeltő akció, melynek során a részt vevő személy leönti magát (vagy hagyja leönteni magát) egy vödör jeges vízzel, és felszólít másokat, hogy cselekedjenek hasonlóképpen, vagy adakozzanak jótékony célra, vagy tegyék mindkettőt. A műveletről készült videofelvételt azután nyilvánosságra hozzák az interneten.'² *Spárgázva jegesvödörözött Van Damme lánya.* (24.hu, 2014. aug. 22.)

• *szupermenezik*: 'kinyújtott kézzel, asztalra fekvé (gyakran részegen) alszik'. *Ő meg ott szupermenezett.* (Juventus Rádió, 2013. okt. 21.)

2. csoport: ebbe a csoportba olyan igék tartoznak, amelyek magyar szótóból (tipikusan összetett szóból) jöttek létre -(V)z képzővel, jelentésük pedig 'a szótóban megnevezett eszközt – amely lehet közlekedési vagy kommunikációs eszköz – használja'. Ezeknek a szavaknak keletkezésük idején meglehetősen ironikus stílushatásuk volt (és sokak számára van még ma is), mivel vagy egy adott terület (*buszsáv*) illegális, szabálytalan használatát jelzik, vagy egy új közlekedési eszközzel (*négyes metró*) történő utazásra utalnak. Az utóbbi példa esetében két jelenségre kell gondolni: egyfelől ennek a metróvonalnak az elindításakor voltak kisebb-nagyobb fennakadások, hibák, amelyekre ironikusan utaltak a beszélők, másfelől viszont az utasok hamar megszerették az új metróvonalat, így a neologizmus a gyors célba jutásra, az utazás kényelmes voltára is utal az utóbbi időkben.

Ebbe a csoportba az alábbi neologizmusok tartoznak:

• *buszsávozik*: 'jogosulatlanul, a gyorsabb előrejutás reményében az autóbuszok számára fenntartott sávot veszi igénybe a járművel'. *Bár ahogy látom[,] a mindenki buszsávozik esettől még távol állunk :-).* (criticalmass.hu, 2011. ápr. 6.)

• *kormányinfózik*: 'a kormányinfó kommunikációs csatornát használva híreket közöl'. *Lázár János kormányinfózik.* (portalmix.hu, 2015. dec. 18.)

• *négyesmetrózik*: 'a négyes metróvonalon utazik Budapesten'. *Lehet bérlet nélkül négyesmetrózni?* (facebook.com, 2014. márc. 28.)

2 https://hu.wikipedia.org/wiki/Ice_Bucket_Challenge (2017. nov. 23.)

3. csoport: az ebben a csoportban található neologizmusok értelmében a közlő a szótőben megnevezett személyt emlegeti (általában negatív kontextusban). A szótő utalhat egy csoportra, egy személyre – ezen a kategórián belül található példa csak a vezetéknev, illetve a teljes név említésére is. Utóbbi esetében jellemző az egybeírás; az pedig minden ige esetében jellemző, hogy – a képzésnek köszönhetően – kis kezdőbetűssé válik a szó írásmódja. Ezeknek a neologizmusoknak a stílusa kifejezetten gúnyos (például a tulajdonnév „lealacsonyítása”, kis kezdőbetűs írásmódja, igévé alakítása miatt).

A következő példák tartoznak ebbe a csoportba:

- *cigánybűnözőzik*: 'a szótőben megnevezett etnikai csoporthoz tartozó személy(eke)t bűnözőként emlegeti'. *Ezért ne nyugodjon bele abba, hogy már szinte mindenki cigánybűnözőzik!* (index.hu, 2014. júl. 22.)

- *götzézik*: 'célzás arra, hogy a Bayern München új játékos, Corentin Tolisso hasonló öltözködési hibát követett el, mint korábban Mario Götze: a csapat Adidas-pólójához Nike nadrágot vett fel, ebben jelent meg nyilvánosan'. *Götzézett egy kicsit az új Bayern-játékos.* (index.hu, 2017. júl. 11.)

- *habonyozik*: 'Habony Árpád miniszterelnöki tanácsadó luxusstílusát utánozó stílust alkalmaz (pl. lakásdekoráció esetében)'. *Milyen festményt habonyozunk az Index falaira?* (index.hu, 2016. febr. 11.)

- *mészároslőrincezik*: 'Mészáros Lőrinc nevét emlegeti szemrehányóan, őt szidja (a felújított, de menet közben meghibásodott metrókocsiban rekedve)'. *A zsúfolt kocsiban feszült hangulat volt, többen fideszezni, mészároslőrincezni, bezzeg a nyolcvanasévekbenezésisjobbvolt-ozni kezdtek.* (index.hu, 2017. jún. 23.) Ez az ige két másik, szintén a vizsgált képzővel létrejött alakulattal együtt fordul elő a fenti idézetben. A másik két neologizmus elemzését lásd a következő alcsoportokban.

4. csoport: az ide tartozó neologizmusok a szótőben megnevezett csoportot (például pártot, fórumot) említik, emlegetik (általában negatív kontextusban, gúnyolódva): ez az alcsoport hasonlít az előzőhöz; annyiban mégis más, hogy az itt szereplő szavak szótővében nem egy személy vagy jellemvonás, hanem egy nagyobb csoport (például párt vagy valakinek a szimpatizánsai) szerepelnek. Ebből a névből jön létre -(V)z képzővel az új ige. Ebbe a csoportba a következő példák sorolhatók:

- *fideszezik*: 'a Fideszt szidja, emlegeti szemrehányóan (a felújított, de menet közben meghibásodott metrókocsiban rekedve)'. *A zsúfolt kocsiban feszült hangulat volt, többen fideszezni, mészároslőrincezni, bezzeg a nyolcvanasévekbenezésisjobbvolt-ozni kezdtek.* (index.hu, 2017. jún. 23.)

- *Soros-maffiázik*: 'Soros György nevéhez kapcsolódóan állítólagos maffiatevékenységet emleget'. *Soros-maffiázva, moszkvázva értékelt Orbán a nemzeti konzultációt.* (index.hu, 2017. jún. 12.)

5. csoport: az ebbe a csoportba tartozó neologizmusok esetében a megnyilatkozó a szótóban megnevezett földrajzi helyet (várost) emlegeti (általában negatív kontextusban, gúnyosan).

A következő példák tartoznak ebbe a csoportba:

- *elbrüsszelezi magát*: ez az alakulat azért érdekes, mert azon túl, hogy az ige -(V)z képzővel jött létre a *Brüsszel szótóból*, egy visszaható névmás is kapcsolódik hozzá. Az így létrejövő

- *el...i magát* az olvasóban felidézheti akár az *eltüszszenti magát*, *elszólja magát*, akár a negatívabb *elkáromkodja magát* kifejezéseket is. A neologizmus jelentése mindenesetre utóbbira enged asszociálni: 'Brüsszel nevét negatívan emlegeti'. *Manchester terror: Kósa elbrüsszelezte magát.* (index.hu, 2017. máj. 23.)

(Ennél a neologizmusnál érdemes megjegyezni, hogy van példa más, grammatikai felépítését tekintve hasonló, igekötőt is tartalmazó, -ódik képzővel létrejött, erős jelentéssűrítéssel bíró alakulatra is az internetes nyelvből: egy bulvártémákat tárgyaló oldalon jelent meg az *összepakvinozódik* szó, a következő jelentésben: 'Palvin Barbara modell nagyon sok fotón, különböző ruhákban szerepel ugyanazon a napon Cannes-ban'. *Cannes menthetetlenül összepakvinozódott.* [velvet.hu, 2017. máj. 25.]

- *moszkvázik*: ez az ige a fentiekben egyszer már említett mondatban jelent meg, jelentése: 'Moszkvát emlegeti (az idézett cikkben a miniszterelnök negatív kontextusban említi Moszkvát)'. *Soros-maffiázva, moszkvázva értékelte Orbán a nemzeti konzultációt.* (index.hu, 2017. jún. 12.)

6. csoport: a szótóban megnevezett (és összetett szóként egybeírt) megnyilatkozást hangoztatja. A gyűjtött neologizmusok között egyelőre egyetlen ilyen példa található:

- *Bezzeg a nyolcvanasévekben ezisjobbvolt-ozik*: ez a kifejezés már szerepelt egy fentebb idézett mondatban. Érdekessége, hogy egész mondatnyi egységet sűrít (részben egybeírva) és lát el igeképzővel, így érzékelteti az elromlott metrón rekedt utasok felháborodását, illetve a „Bezzeg a nyolcvanas években ez is jobb volt!” felkiáltás valószínűsíthető ismételtetését. *A zsúfolt kocsiiban feszült hangulat volt, többen fideszeszni, mézároslőrincezni, bezzeg a nyolcvanasévekben ezisjobbvolt-ozni kezdtek.* (index.hu, 2017. jún. 23.).

Összegzés, kitekintés

A jelen tanulmány napjaink magyarnyelv-használatában – elsősorban az internetes felületeken, weboldalakon megtalálható – -(V)z képzővel létrejött neologizmusok szemantikáját és stilisztikai jellemzőit vizsgálta.

Az elemzett példákban is jól látszik, ezek a szavak használatukat tekintve gyakran a közélet és/vagy a politika nyelvéhez kapcsolódnak. Stílusukat tekintve sok esetben ironikusak, hiszen a keletkező igéknek éppen a gyakoriságot (ismételt cselekvést) kifejező voltak hangsúlyozódik annak ellenére, hogy olyan szótöveget tartalmaznak, amelyből általában nem szokás a fenti módon igét képezni (de természetesen lehet, hiszen nagyon is termékeny képzési módról van szó). Felmerülhet, hogy ilyen módon a grammatikai szerkezet jellegzetessége – 'valaki -(V)z(ik) valamit' – erős hatással van a jelentésre és a neologizmus stílusára is, így néhány, e sorba tartozó sajtónyelvi példa megismerése után a befogadó már jó eséllyel felismeri: iróniáról (esetleg gúnyról), illetve esetenként bosszantó/unalmas/kellemetlen cselekvésről van szó ezeknek a szavaknak a használatakor, megjelenésekor.

A fentiek igazolásához a jövőben további példák gyűjtésére, valamint elemzésekre, empirikus adatgyűjtésre (például kérdőíves felmérésre) van szükség: célszerűnek tűnik a befogadói folyamatok vizsgálatához (például az ironia felismerésének kérdéséhez), valamint a szokatlan szemantikájú, de szabályos, produktív képzési móddal létrejött alakulatok elemzéséhez nyelvhasználóktól származó adatok, válaszok gyűjtése. Ez a témához kapcsolódóan a jövőbeli feladatok egyike.

Irodalom

- Benczes Réka. 2014. Ami rímel, az stimmel: Az alliteráció és a rím szerepe a neologizmusokban. In *Nyelv, társadalom, kultúra: interkulturális és multikulturális perspektívák I–II. A XXIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (ELTE BTK Budapest, 2013. március 26–28.) előadásaiból készült tanulmánykötet*, szerk. Ladányi Mária, Vladár Zsuzsa, Hrenek Éva. 109–114. Budapest: MANYE–Tinta Könyvkiadó.
- Keszler Borbála. 2000. A szóképzés. In *Magyar grammatika*, szerk. Keszler Borbála. 307–320. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő. 2002. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka. 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ladányi Mária. 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Prerequisites*. Stanford: California, Stanford University Press.
- Lehrer, Adrienne. 2003. Understanding Trendy Neologisms. *Rivista di Linguistica* 15 (2): 369–382.
- Sólyom Réka. 2014. *A mai magyar neologizmusok szemantikája. Nyelvtudományi Értekezések* 165. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Szabó Zoltán. 1993. (1961) A szóképzés stilisztikai minősítéséhez. In *A mai magyar nyelv (cikk- és tanulmánygyűjtemény)*, szerk. Keszler Borbála. 352–369. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor. 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.

Internetes források

http://index.hu/kultur/2013/07/15/arnyszinhaz_casting/ (2013. júl. 15.)

http://velvet.hu/gumicukor/2015/12/12/barbra_streisand/ (2015. dec. 12.)

<https://24.hu/light/2014/08/22/spargazva-jegesvodrozott-van-damme-lanya/> (2014. aug. 22.)

<http://criticalmass.hu/blogbejegyzes/20110406/ellenoriztessek-biztonsagos-oldaltav-betartasa> (2011. ápr. 06.)

<http://portalmix.hu/hir/71606/10--10-millioval-tamogatja-a-kormany-a-3-gyermeket-vallalokat> (2015. dec. 18.)

http://index.hu/belfold/2017/11/07/ciganybunozni_akart_a_jobbikos_de_annyira_elszoktak_mar_tole_hogy_hulyet_csinalt_magabol/ (2017. nov. 07.)

http://index.hu/sport/futball/2017/07/11/tolisso_bemutatas/ (2017. júl. 11.)

http://index.hu/belfold/2016/02/11/milyen_festmenyt_habonyozzunk_az_index_falaira/ (2016. febr. 11.)

http://index.hu/belfold/2017/06/23/metrokaosz_lincshangulattal_a_nyugatinal/ (2017. jún. 23.)

http://index.hu/belfold/2017/06/12/parlament_juni_12_orban_viktor/ (2017. jún. 12.)

http://index.hu/belfold/2017/05/23/manchesteri_terror_kosa_elbrusszelezte_magat/ (2017. máj. 23.)

http://velvet.hu/gumicukor/2017/05/25/cannes_menthetetlenul_osszeparvinozodott_galeria/?utm_source=index.hu&utm_medium=doboz&utm_campaign=link (2017. máj. 25.)

Reka SOLJOM

SEMANTIKA I STILISTIKA NEOLOGIZAMA NOVINSKOG JEZIKA, NASTALI POMOĆU SUFIKSA ZA GRAĐENJE REČI -(V)Z

Ovaj rad analizira semantiku i stilistiku neologizama nastali pomoću sufiksa za građenje reči -(V)z. Pored prikazivanja tekstualnog konteksta posmatranih glagola, ukratko se proučava i njihova gramatička struktura, kao i uticaj njihove stilistike na jezik (prvenstveno jezik interneta). Ovo istraživanje deli posmatrane neologizme po značenju. Teoriju nadopunjuju stvarni primeri glagola koji su prikupljeni tokom proteklih godina: pomoću citata, odnosno semantičkih grupa dobijamo uvid u one tipične semantičke procese, pomoću kojih pojave današnjice postaju slikovite i sažete.

Ključne reči: neologizmi, sufiks za građenje reči -(V)z, jezik publicistike, semantičke karakteristike, stilističke karakteristike.

Réka SÓLYOM

**ON THE SEMANTIC AND STYLISTIC FEATURES OF
PRESENT-DAY HUNGARIAN NEOLOGISMS WITH -(V)Z SUFFIX
IN THE PRESS**

The paper analyses the semantics of some Hungarian verbal neologisms formed by -(V)z verbal suffix. Besides the analysis of the context in which the verbs occur, the paper examines the grammatical structure and the stylistic impact of these neologisms that principally occur in internet language. Typical groups are distinguished based on the meaning of the analysed verbs. During the analysis, real sentences from internet language are cited and thus with the help of citations and semantic grouping, typical processes of meaning construal (with the help of which language users can compress phenomena of present-day events into linguistic expressions) can be sketched.

Keywords: neologism, -(V)z suffix, semantics, stylistics, internet language.

A kézirat leadásának időpontja: 2018. január 18.

Az elfogadás időpontja: 2018. október 16.

CS. NAGY Lajos

nyugalmazott egyetemi docens

Veresegyház, Magyarország

lcsnagy@gmail.com

DIGITALIZÁLÁS ÉS INFORMATIZÁLÁS A MAGYAR NYELVJÁRÁSKUTATÁSBAN

Az alábbi tudománytörténeti tanulmány bemutatja a számítógépnek a magyar dialektológiában betöltött szerepét, jelentőségét, nélkülözhetetlen voltát. Az első kísérletezésektől – *A magyar nyelvjárások atlasza* félbemaradt digitalizálási munkálataitól – kezdve a „Beszélő atlaszig” vezet az út. A közben létrehozott nyelvatlaszok – *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*, a *Szilágysági nyelvatlasz*, a *Medvesalja magyar nyelvjárás atlasza*, *Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok* – az előrehaladás egy-egy fontos állomását jelzik.

Kulcsszavak: digitalizálás, informatizálás, elektronikus prezentációs rendszer, digitális archívum, beszélnyelvi korpusz, *BihalBocs* szoftver, jelentésföldrajz, nyelvjáráskutatás.

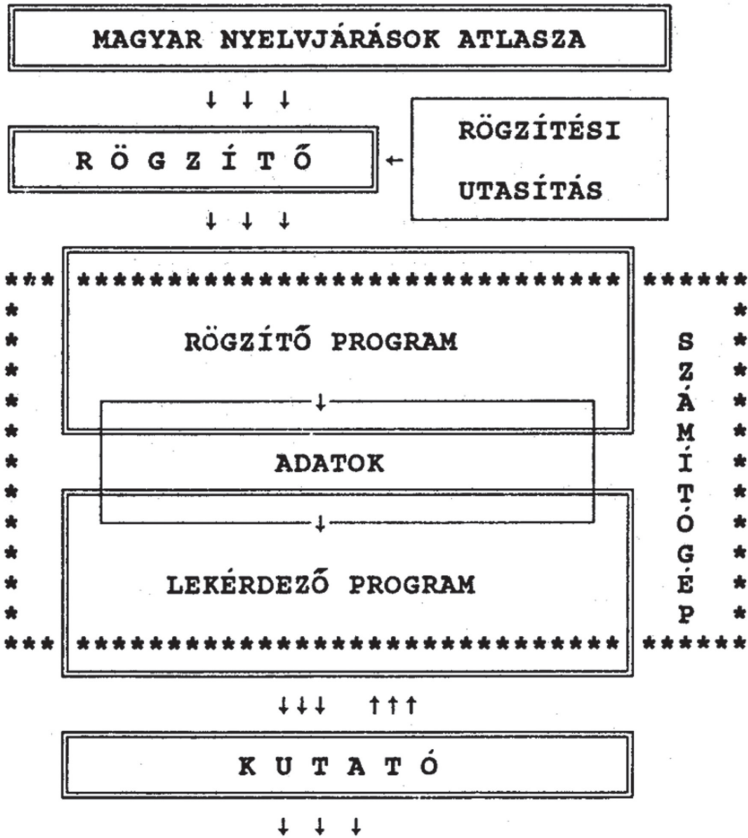
1. A kezdetek

1.1. A magyar nyelvtudomány különböző területein is egyre gyakrabban találkozunk informatikai megoldásokkal, számítógépes adatrögzítésekkel és feldolgozásokkal. *A magyar nyelvjárások atlaszának* (továbbiakban MNyA.) a számítógépre vitele az 1960-as évek közepén vetődött föl először Kelemen József részéről. „Én magam [= Balogh Lajos] is többször beszélgettem vele erről a kérdésről, azokról az előnyökről, amelyek a gépi elemzésből adódnak. Az akkori kezdetleges technika – egy félszobányi gép, amely lyukszalagra dolgozott – azonban megkérdőjelezte ennek a vállalkozásnak a komolyságát, illetőleg azt, hogy a sok munkát igénylő befektetés hosszú távon is hasznosíthatóvá, gyümölcsözővé váljék” – emlékezik vissza Balogh Lajos (Balogh – Kiss 1992, 6), aki tudomásom

szerint a MNyA. egyetlen ma is élő munkatársa.¹ A magyar nyelvjárások első számítógépes elkülönítése Simon Zoltán nevéhez fűződik, aki Vancouverben számítógépes elemzéssel hasonlított össze a nagyatlaszból kiválasztott 100 ősi magyar szót. 395 kutatópont ejtészváltozatait egybevetve 38 nyelvjárási egységet állapított meg (vö. Hankó 1990). Ez lényegében megegyezik Imre Samunak ugyancsak a nagyatlasz anyaga alapján kézi feldolgozással kialakított főbb típusaival (Imre 1971, 329–373).

A 80-as évek végén, a számítástechnika rohamos fejlődésének következtében, belátható távolságba került a nagyatlasz teljes anyagának gépi adatbevitel. Kiss Gábor az atlasz számítógépbe vitelét több tényezővel indokolta. Az atlasz 6 kötete 48,5 kg tömegű, ezért fizikailag szinte kezelhetetlen, különösen akkor, ha egy adott kutatópont adatait szeretnénk elemezni, ugyanis minden kötetet (dobozt) kézbe kell venni. Az atlasznak ebből a tulajdonságából következik az, hogy a magyar tudomány (nyelvtudomány, néprajz, helytörténet stb.) vérkeringésébe alig került be. Számítástechnikai szempontból az adatbázis jól strukturált, viszonylag könnyen készíthető program a feldolgozásához. Az adattár újabb kutatópontok adataival is kiegészíthető. Az adatok kézi csoportosítása, összeszámlálása, összehasonlítása hosszadalmas. A számítógép alkalmazásával (új, csak géppel megalósítható) elemzési szempontok érvényesítésével újabb tudományos eredményekhez jut a nyelvtudomány (vö. Balogh – Kiss 1992, 11–12). A nagyatlasz mellékjeles karakterkészletét kiadáskor a nyomda egyedileg alakította ki. A betűk fölött és alatt is gyakran előfordulnak olyan mellékjelek a fonetikai jelenségek jelölésére, amelyek a számítógépen akkor még nem voltak meg. Ezért az egyes mellékjelekhez számokat rendeltek (az alapjel után kitett 3-as például a félhosszúságot jelentette), vagy a számítógépen egyébként meglévő, nem fonémákat jelölő egyéb szimbólumokat használtak (a diftongusok kapcsos zárójelbe kerültek). Így készítette el Balogh Lajos és Kiss Gábor a MNyA. 1–3. kötetének informatizált változatát. Módszerük elméletileg teljes értékű, gyakorlatilag azonban az adatrögzítés során alkalmazott különböző platformok kompatibilitási nehézségeket okoztak (vö. Bodó – Vargha 2008, 336). A következő ábrán a MNyA. digitalizálási folyamatának a lépéseit követhetjük.

1 Balogh Lajos egyrészt az atlasz munkálatainak egyik közreműködője, másrészt pedig Végh Józseffel, Kovács Istvánnal, Szépe Györggyel és Farkas Vilmostal magnetofonfelvételeket gyűjtött a kutatópontokról. Ezeknek a hanganyagoknak a feldolgozását a közelmúltban kezdték meg a Geolingvisztikai Műhely munkatársai (lásd http://geolingua.elte.hu/index_hu.html).

1. ábra

1.2. Az elmúlt két évtizedben a számítógép magyar dialektológiai alkalmazását több tényező is motiválta. Az 1990-es években az informatika és technikai háttere olyan gyorsan fejlődött, hogy az alkalmazások lehetősége meghatározódott. A nyelvtudomány különböző ágaiban egyre elterjedtebbé váltak az informatikai megoldások. Nemzetközi dialektológiai kongresszusokon már külön szekció foglalkozott a számítógépes adatfeldolgozással, s már szoftverbemutatókat is tartottak.² Kiefer Ferenc az informatikai forradalom nyelvi hatásairól megállapítja: „Ez a változás a könyvnyomtatás felfedezésénél is komolyabb következményekkel jár. Az Európai Közösség szakembereinek véleménye szerint

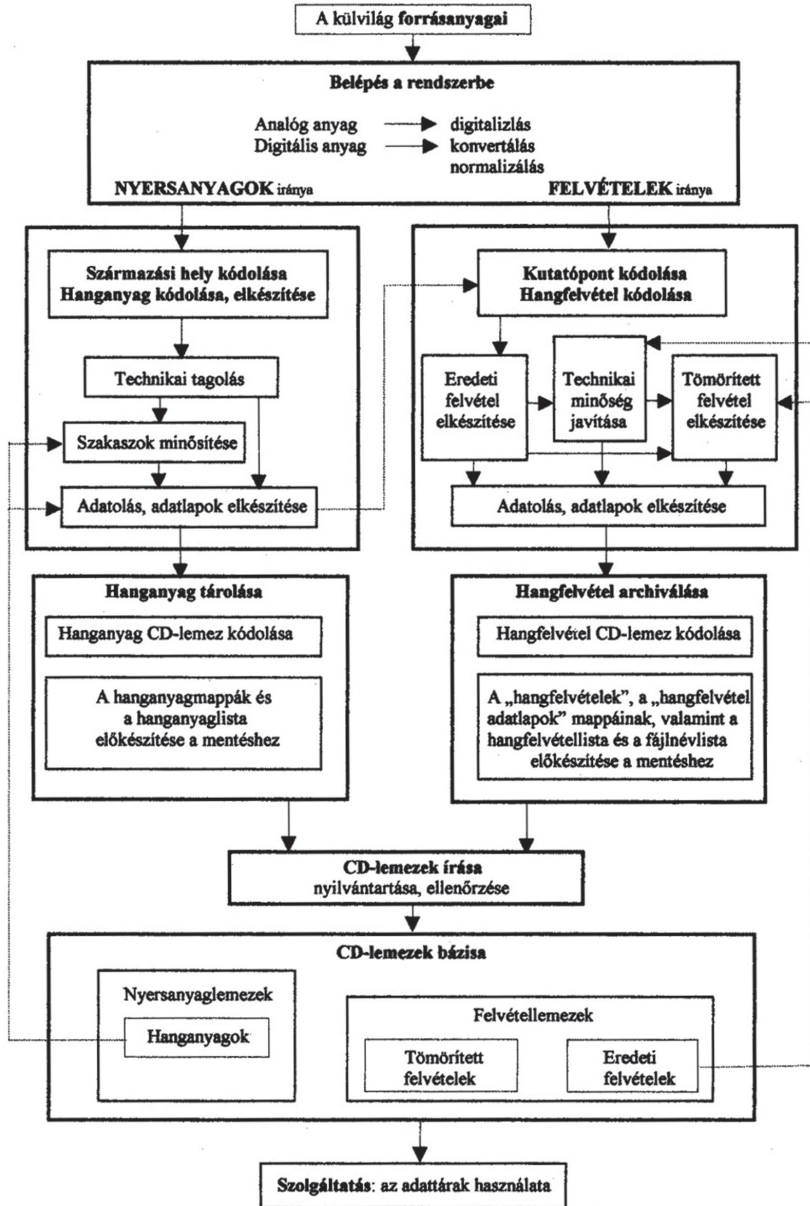
2 Az 1982-ben megjelent *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung* (Hrsg. Werner Besch, Ulrich Knopp, Wolfgang Putschke, Herbert Ernst Wiegand. Walter de Gruyter, Berlin – New York) már külön fejezetben foglalkozott a számítógép nyelvtudománybeli alkalmazási lehetőségeivel.

az új nyelvi technológiák olyan hatással lesznek a kultúra fejlődésére, mint amilyen szerepet játszott az írásbeliség a kultúra megőrzésében és terjesztésében. Jelentőségük a könyvnyomtatásénál is nagyobb” (Kiefer 1994, 635). Motiváló tényezőként szerepelt az is, hogy a Nyelvtudományi Intézetben, a Zenetudományi Intézetben, a Néprajzi Múzeumban, valamint egyetemi és főiskolai tanszékeken, sőt nyelvjáráskutatók, néprajzosok birtokában is rengeteg archiválható nyelvjárási írott és hangos anyag található. Ezeknek az összegyűjtése, technikai megmentése, egy hatalmas adattárba rendezése a tudományos kutatás számára elengedhetetlen. Ezt a munkát a korábbi, manufaktúris módszerrel nem lehet elvégezni. Főszereplővé vált tehát a számítógép, melynek fejlettségi foka már lehetővé tette ezeknek a kezdeményezéseknek a megvalósítását.

1996-ban az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, valamint a Fonetikai Tanszéke a fenti cél érdekében összefogott, és kidolgozott egy elektronikus prezentációs rendszert. Juhász Dezső témavezetőként főként a dialektológiai szempontok érvényesülését biztosította, Vékás Domokos a fonetikai szempontok megvalósításával, valamint nemzetközi példák alapján az informatizálási koncepció kialakításával foglalkozott. Radványi Péter a számítógépes nyelvi archívum kialakítása és a hanganyagok digitalizálása mellett technikai feladatok megoldását vállalta magára (vö. Juhász – Radványi – Vékás 2000, 48–49).

Ismerkedjünk meg legalább nagy vonalakban az elektronikus prezentációs rendszer tervével, melynek nagyon sok eleme napjainkra már valósággá vált. A munka első fázisa a digitális archívum feltöltése, vagyis a hagyományos adathordozókon lévő adattárak bevitele a számítógépbe. Hagyományos adathordozók (primer adattárak) a papír alapú, vagyis nyomtatott vagy kéziratos szöveglejegyzések, szó- és szólásgyűjtemények, tájszótárak, nyelvatlaszok, nyelvtanok, néprajzi és honismereti közlemények, illetve magnó-, esetleg videoszalagra fölvetett nyelvjárási, néprajzi gyűjtések. Az ezekből a forrásokból nyert adatokat digitalizálják, technikailag tagolják, kialakítják az ún. nyersanyagtárat. Az anyagokat fonetikailag, nyelvföldrajzilag, lexikailag, grammatikailag, statisztikailag és bibliográfiailag kódolják is. A folyamat következő lépésében tartalmi válogatás, hangfinomítás, zajszűrés, restaurálás, válogatás, rendezés, utalozás és a tárolás megoldása történik. A tárolás CD-lemezen, újabban nagyobb kapacitású tárolókon vagy nyomtatásban (nyelvatlasz, szótár stb.) történik. A digitális archívumra operatív rendszerek épülnek, melyekkel lehetővé válnak fonetikai, fonológiai, lexikai, grammatikai stb. keresések a teljes korpuszban. Különböző statisztikák készíthetők, egyedi és összesítő térképlapok szerkeszthetők nyelvjárási jelenségek bemutatására, hogy csak néhány lehetőséget említsünk az alkalmazási területekből (vö. Juhász – Radványi – Vékás 2000, 48–49).

A következő ábra azt szemlélteti, hogyan lesz a hangfelvételekből nyelvileg és tartalmilag jól tagolható informatikai anyag.

A dialektológiai archívum hangfájlkezelésének technikai blokk-sémája

2. ábra

2. Digitalizált nyelvatlaszok

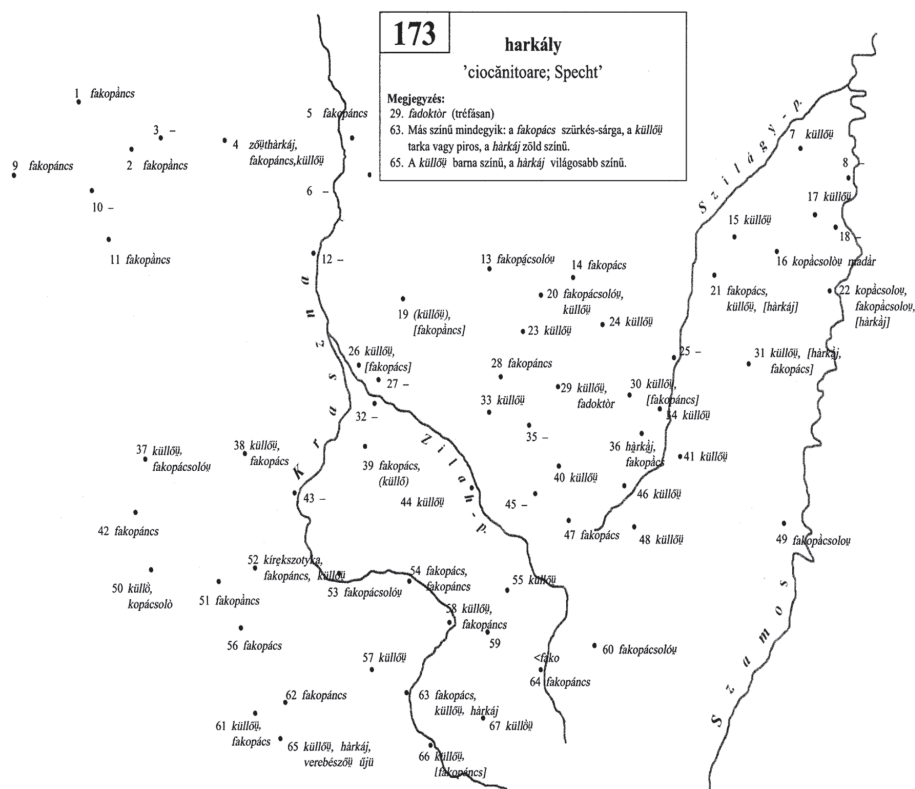
2.1. *Az első digitalizált nyelvatlasz.* A fent vázolt elméleti alapokra épülve indult meg a digitalizált atlaszok kiadása. Elsőként 1995-ben Juhász Dezső irányítása mellett a 11 kötetes *A romániai magyar nyelvjárások atlaszának* (RMNyA.) a közzétételét kezdte el az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének néhány fiatal oktatója hallgatók közreműködésével. Az utolsó kötet 2010-ben látott napvilágot. Ez azt jelenti, hogy a számítógépes technika dialektológiai alkalmazásának kidolgozása és kipróbálása már a 90-es években elkezdődött. A munkacsoport minden mellékjeles betűt megtervezett, kódszámmal látott el. Mellettük több tagoló és szemléltető funkciójú grafikai jelet is készített, majd az adatrögzítés programját egy szövegszerkesztős programból alakította ki. Ezen lépések következtében váltak a térképek egyformává, esztétikailag is magasabb szintűvé, az adatok jól olvashatóvá.

A számítógép használatának a lehetőségét az atlasz teljes anyaga gyűjtőjének, Murádin Lászlónak a gondos előszerkesztő munkája teremtette meg. A RMNyA. történetének az első fontos dátum 1955, akkor ugyanis a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Nyelvtudományi Intézete fölvette kutatási tervébe e nyelvatlasz elkészítését. Nagy szerepe volt ebben a nemzeti elfogultságtól mentes akkori igazgatónak, Emil Petrovicinak. A gyűjtés előkészítő munkálatai (a kérdőívzet összeállítása, a kutatópontok kijelölése) 1956-ban kezdődtek. A munka vezetésével Szabó T. Attilát bízták meg, s két főállású kutatót, Gazda Ferencet és Nagy Jenőt kérték föl munkatársnak. A kezdeti lendület azonban hamar megtorpant, mert 1957-ben Gazda Ferencet, 1959 elején pedig Nagy Jenőt politikai okokból eltávolították az intézetből, majd később Szabó T. Attila intézeti állását is megszüntették. 1957 végén Gazda Ferenc helyére Murádin Lászlót nevezték ki, s Nagy Jenővel kettesben folytatták a munkát, igaz, csupán egy évig. 1959-től Murádin László egyedül végezte mindazt a munkát, amelyet korábban egy egész munkacsoport számára terveztek. A terepmunka egy évtizeden keresztül, 1957-től 1967-ig tartott: 136 kutatóponton 3379 kérdést tartalmazó kérdőív kikérdezése, lejegyzése. Murádin László szerkeszteni kezdte *A romániai magyar nyelvjárások nyelvöldrajzi adattárát*. Köznyelvi címszók alá sorolta be az adatokat, külön bekezdésekbe szerkesztette a morfémaavázásokat, jelölte előfordulási helyüket. A 80-as évek végére készült el a teljes anyag, mely mintegy 2000 oldalt tesz ki. Ez az adattár lett az alapja az első digitális nyelvatlasznak (vö. Murádin 1995, 5–8).

A 11 kötet összesen 3297 szóföldrajzi térképet tartalmaz. Minden kötetben közli a szerkesztő a térképre nem került szócikkek listáját, melyekben a címszóhoz tartozó adatok kutatópontonkénti felsorolása kapott helyet.

vetkezett halála megakadályozta. A hagyaték Magyarországra kerülése után, 1993-ban kezdődtek meg a közzététel munkálatai. A kézirat összeállítását és szerkesztését Hegedűs Attila végezte. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának a karakterkészletével és lényegében azonos digitalizálási technikával készült el ez az atlasz. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem közös kiadványaként jelent meg 2000-ben.

Az alábbi térképről megállapítható, hogy viszonylag kis területen mennyire gazdag például a *harkály* fogalmának megnevezési rendszere.

4. ábra

3. Informatizálás

„Az informatizált adatok előnye, hogy integrálhatók (vagyis a különböző atlaszok és szótárak egyesíthetők), és hogy viszonylag könnyen konvertálhatók a gyorsan változó informatikai platformok között, amire néhány évenként szükség is lehet. Amikor az egységes európai hangzó atlasz összeáll az egyes nyelvek

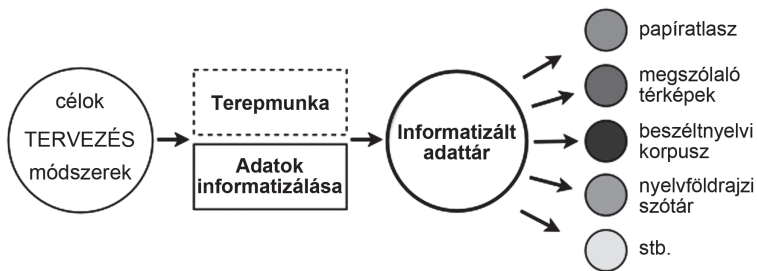
különböző területi változatait dokumentáló beszéltnyelvi korpuszokból, csakis a megfelelően informatizált, tehát integrálható nyelvjárási anyagokkal járulhatunk hozzá e közös vállalkozáshoz is” – hangsúlyozza az informatizálás tudományos jelentőségét Vékás Domokos a *BihalBocs* honlapján (<http://www.bihalbocs.hu/utmutatok.html>. 2017. okt. 24.).

3.1. *Geolingvisztikai Műhely*. Juhász Dezső *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* utolsó, XI. kötetének előszavában 2010-ben szól arról, hogy elektronikus adatbázisukat komplex multimédiás dialektológiai rendszerbe integrálják a *BihalBocs* néven készült számítógépes program segítségével.

„A *BihalBocs*³ egy nyelvészeti és problémamegoldási szemlélet, illetve az ezen a szemléleten alapuló szoftver. Vékás Domokos 1996-ban kezdte meg egy ilyen, speciális számítógépes program fejlesztését, amely hatékonyan teszi lehetővé nyelvjárási anyagok rögzítését (kódolását), tárolását és felhasználását” (http://geolingua.elte.hu/bihalbocs/bb_hu.html 2017. okt. 24.).

A *BihalBocs* legfontosabb tulajdonsága többek között az, hogy támogatja a magyar egyezményes hangjelölést, lehetővé teszi a lejegyzés és a hanganyag szinkronizálását, a kutatói igényeknek megfelelően továbbfejleszhető, igen bonyolult és összetett feladatok megoldására is alkalmas, oktatási változatok készíthetők vele. A vele készült hangoskönyvek, térképek viszont átalakíthatóak olyan platformfüggetlen változatra, amely a PC-ken is megnyithatóvá (láthatóvá és hallhatóvá) teszi a nyelvjárási anyagokat (vö. http://geolingua.elte.hu/bihalbocs/bb_hu.html 2017. okt. 24.). A *Geolingvisztikai Műhely* honlapján található informatizált nyelvjárási adattárak, térképek és hangoskönyv mind ezzel a szoftverrel készültek.

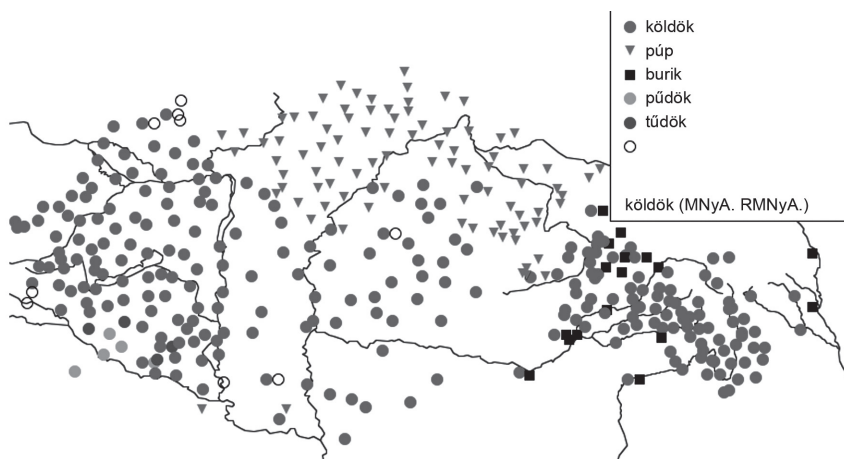
A következő ábrán láthatjuk a *BihalBocs* szoftver legfontosabb alkalmazási lehetőségeit. Az utolsó az adatoknak a legkülönbélebb nyelvészeti megszólaltatását teszi lehetővé. Például korpuszegyesítések, azok alapján fonetikai, lexikológiai statisztikák készítése, jelenséghatárok megállapítása, fogalmak megnevezési rendszerének vizsgálata, újabban pedig jelentésföldrajzi kutatások végzése.

5. ábra

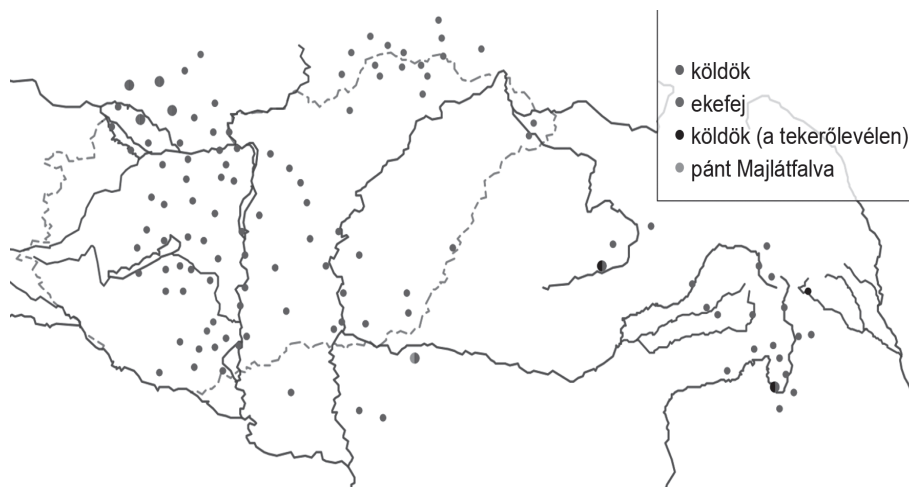
3 <http://www.bihalbocs.hu/bihalbocsrol.html> (2017. okt. 24.)

3.2. *Jelentésföldrajzi kutatás.* A szóföldrajzi vizsgálatban azt keressük, hogy egy adott fogalmat – például *köldök* –, jelenséget a különböző tájegységeken hogyan neveznek meg. Arra a kérdésre, hogy: „Mi a neve ennek a kis gödörnek az ember hasa közepén?” (MNYA. 503. köldök, RMNYA. 1213. köldök) a következő válaszokat kapták a gyűjtők: *köldök, püddök, tüddök / púp, burik*. Ezt szemlélteti a következő térkép.

6. ábra

A jelentésföldrajzi vizsgálat alapkérdése, hogy az illető lexémával a környező világ mely elemét nevezi meg egy beszélőközösség.

7. ábra

A *köldök* lexéma a nyelvterület nagy részén az 'ember hasa közepén levő kis gödör', északon, északkeleten 'ekefej', Erdélyben 'köldök' (a tekerőlevélen) [a fonálgombolyítónak az a része, amely körül a tekerőlevél forog], egy kutatóponton pedig 'pánt'. Itt jegyzem meg, ha nemcsak az atlaszokban keresünk, hanem megtörténhetne legalább az *Új magyar tájszótár* (ÚMTsz.) teljes anyagának az informatizált korpuszba illesztése, akkor az előbbi valóságselemlen kívül másokat is fölvehetnénk: 'dinnye része', 'a kenyér közepén ujjal nyomott bemélyedés', 'a szalmakalap tetejének középső kis része', 'az ing elejét lezáró kis téglalap alakú rész', 'fazekaskemence tetején lévő kis nyílás'.

A fenti jelentésföldrajzi térképet a MNyA. 451–1162. térképlap, a RMNyA. V–VIII. kötet, a *Székely nyelvöldrajzi szótár* (SzNySz.), a *Moldvai csángó nyelvátlasz* (McsNyA.) I–III. kötet és a *Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza* (MedvA.) egyesített adattára összesen 1 006 574 nyelvi adata alapján készítettem (vö. Cs. Nagy 2007, 63–68; 2013, 153–163).

Ezen a kutatási területen elengedhetetlen a nyelvátlaszoknak legalább a lexikai szómutatóját elkészíteni, bevinni az adattárba, mert másképp csak ötletszerű lehet még mindig azon lexémák kiválasztása, amelyek jelentéseinek a területi megoszlását valóban érdemes vizsgálni. Megjegyzendő, hogy eddig csak a nagy-atlaszhoz és a medvesalji atlaszhoz készült mutató.

3.3. *Az első informatizált nyelvátlasz. A Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza* (MedvA.) anyagának a gyűjtése Cs. Nagy Lajos vezetésével, családtagok és nyitrai hallgatók közreműködésével 1993-ban kezdődött Medvesalja és közvetlen környéke 12 felvidéki településén. Az 1204 tételből álló kérdőfüzet a MNyA. kérdései közül az alaktani és a lexikai jellegű kérdéseket tartalmazza, valamint a teljes palóc kérdőívet (vö. Balogh – Pelle 1972). A további adatgyűjtést szélesebb néprajzi tájékozódás előzte meg, s az OTKA 60379. számú pályázatának támogatásával végeztük. A vidék táplálkozási, építészeti és népi szokásait leíró munkákból, valamint Sándor Anna Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlaszából [= NyvA.] (Sándor 2004) újabb kérdőív készült. Az összes (1305) kérdés megoszlása a következő: MNyA.-kérdés: 978 (617 lexikai, 356 morfológiai és 5 fonetikai), Palóc kérdőív: 200 (65 lexikai, 44 morfológiai és 91 fonetikai), pótgyűjtés 120 (120 lexikai), NyvA. 7 (7 lexikai). A hangfelvételes kérdőíves gyűjtés mellett több szövegfelvételt is készítettünk. A teljes anyagból 750 címszót választottunk ki, melyeknek adataiból a *BihalBocs* szoftver segítségével adatbázist építettünk. Ezt követően az adatokból térképeket generáltunk: 675 (90%) lexikai, 69 (9,2%) morfológiai és 6 (0,8%) fonetikai térképlapot, s ez jelent meg 2011-ben papír változatban.

Az informatizált változat a *BihalBocs* szoftver segítségével lehetővé teszi a teljes korpusz többoldalú elemzését, hangtani és egyéb statisztikák készítését,

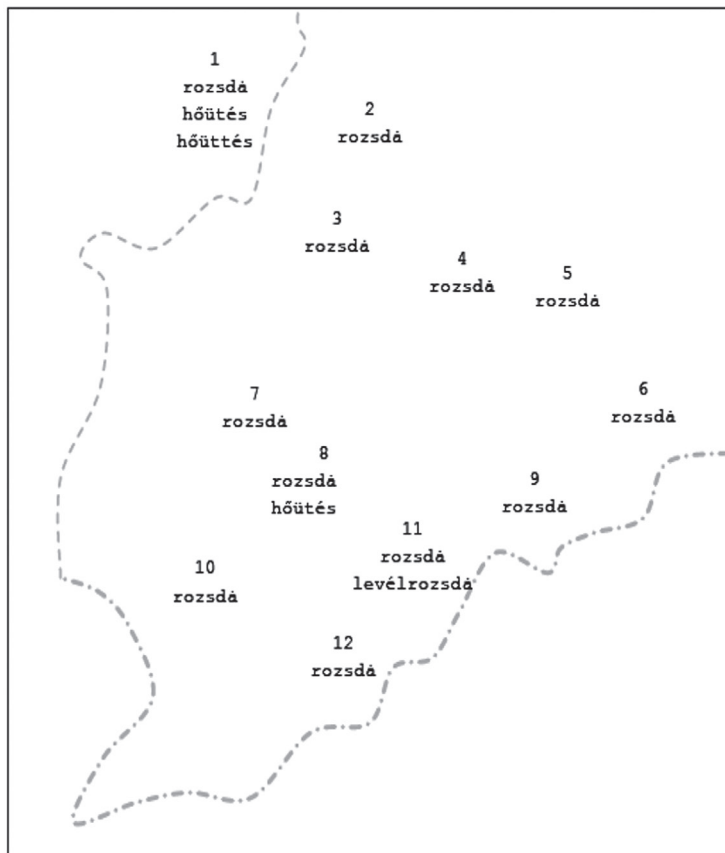
a kutatói igényeknek megfelelő új térképek generálását stb. Ezt a sajátosságot szemlélteti az atlasz 32 színes térképe.

Az első térképlap (*rozsdá a [gabonán]*) egyszerűen, kutatói csoportosítás nélkül mutatja a címszóhoz tartozó adatokat. Ebben papír alapú végtermék létre megegyezik a korábbi adatbeírásos nyelvatlazsokkal, vagyis minden kutatópontnál az onnan származó nyelvi adatok szerepelnek. Természetesen az ilyen típusú szóföldrajzi térkép is alkalmas az elemzésre, csak lényegesen hosszabb időre van szükség az azonos adatok kiválogatására, különösen akkor, ha gazdagabb kutatópont-hálózatú lapot elemzünk. (Erre más-más szempontból jó példa a *köldök* fenti szó- és jelentésföldrajzi térképe.)

12. rozsdá (a gabonán) LEX.

hrdza (na obili); blight

12. Van egy betegsége a búzának: a szárán meg a levelén vörösesbarna foltok lesznek. Mi ennek a neve?

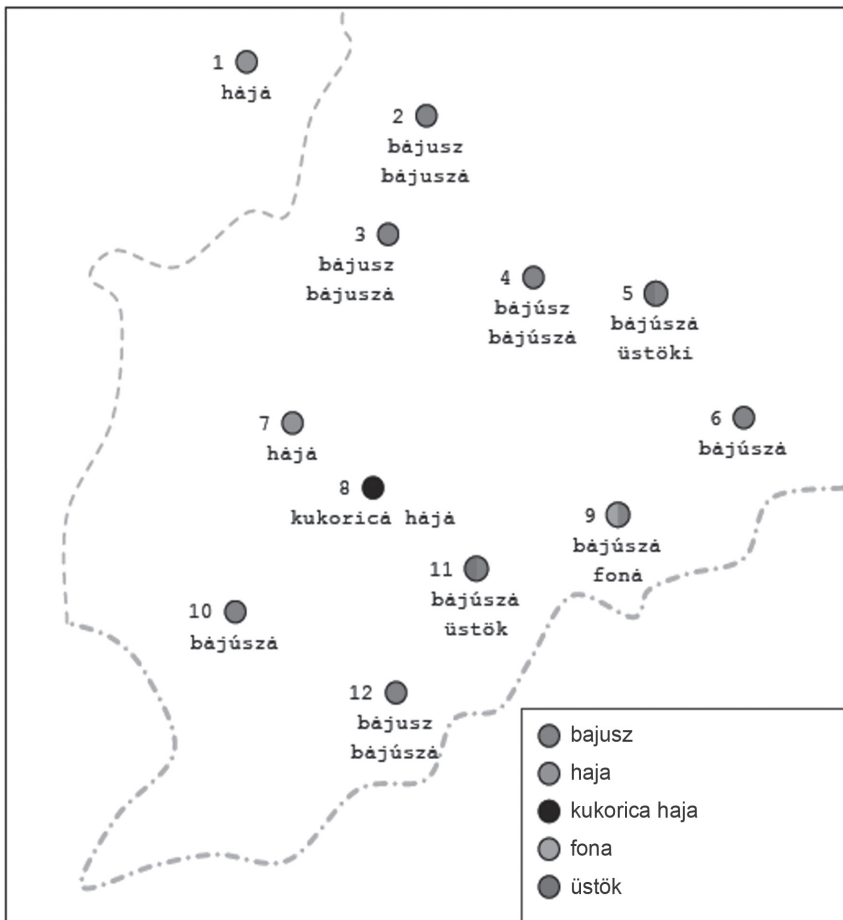
8. ábra

A második térképlap (*bajusza [a kukoricáé]*) ún. adatszoportosításos megoldású. Az azonos fogalmi megnevezések azonos színnel jelennek meg. Ebből első látásra megállapítható, hogy területünkön melyik név a főváltozat. A *bajusz(a)* ~ *bajúsz(a)* a főváltozat, ugyanis összesen 9 településen fordul elő. Az üstök(i), a *haja*, a *fona* és a *kukorica haja* pedig mellékváltozatok. Az egyes megnevezések érintkezése és területisége is azonnal követhetővé válik. Ha a reprezentatív nagyatlaszok és a regionális atlaszok adatait egyesítjük, akkor természetesen nagyobb összefüggések is föltárhatók, térképen ábrázolhatók.

46. bajusza (a kukoricáé) LEX.

fűz (kukurice); corn-silk

42. A cső végén, mikor még száron van, vékony szálak lógnak ki. Mije ez a kukoricának?

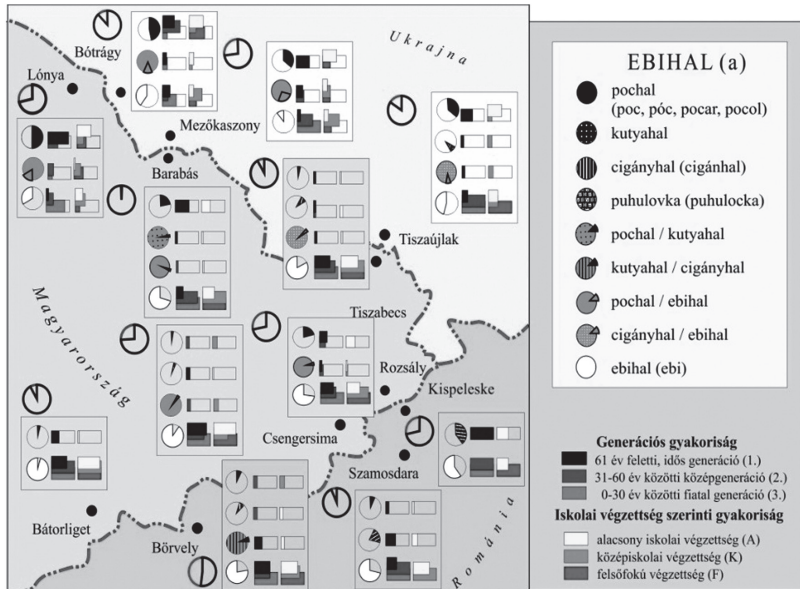
9. ábra

4. Többdimenziós nyelvatlasz

A többdimenziós (polisztratikus) dialektológia arra a kérdésre keresi a választ, hogyan lehet a területi alapú és az abban is megmutatkozó társadalmi vetületű nyelvi variációkat mennyiségi szempontok alapján térképeken bemutatni és dokumentálni (vö. Kiss 1999, 421).

A Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete keretében működő Szociodialektológiai Műhely munkatársai (P. Lakatos Ilona, T. Károlyi Margit) 1997-től végeznek a magyar, ukrán, román határ mentén szociodialektológiai változásvizsgálatokat.⁴ A kutatócsoporthoz a 21. század első évtizede második felében kapcsolódott Iglai Edit. „Legfontosabb célkitűzéseinket (az országhatár nyelvi elkülönítő szerepének mennyiségi mutatókkal való bemutatása; a különböző nyelvi szituációkban élő, más-más beszélőközösségekhez tartozó, azonos szociokulturális státuszú csoportok nyelvhasználati mutatóinak összevetése; a nyelvi változások szinkrón dinamizmusának érzékeltetése; a lehetséges változási irányok előrevetítése) többdimenziós nyelvföldrajzi térképeken ábrázoljuk” – írják a szerzők (P. Lakatos – T. Károlyi – Iglai 2012, 122–123). A *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén* című könyvükben az alkotók 8 magyarországi, 6 kárpátaljai és 4 romániai, összesen 18 településről 537 adatközlőtől különböző módszerekkel gyűjtöttek adatokat. A 143 000 nyelvi adatból válogattak, s a kutatási céljaiknak legjobban megfelelő 6 településpárt kiemelve szerkesztették meg a többdimenziós morfológiai és lexikai térképlapokat. Az adatok földolgozásához (informatizálásához) olyan speciális szoftvert fejlesztettek ki, amely lehetővé tette a hatalmas nyelvi anyag gépbe vitelét, több szempontú (pl. mennyiségi, gyakorisági, a megfelelő adatok egymásra vonatkozhatóságának stb.) lekérdezhetőségét (vö. P. Lakatos – T. Károlyi – Iglai 2012, 126). A szoftver segítségével 141 többdimenziós lexikai és morfológiai térképet generáltak, melyeket a kötethez mellékeltek CD formájában. A könyv a szerzők több évtizedes kutatómunkájának elméleti és módszertani eredményeivel is megismertet. Szemléltetésül az *ebihal* lexikai térképlapját mutatjuk be. Ezt a térképet látva megérthetjük, hogy ilyen sokrétű elemzésre alkalmas többdimenziós lapok kizárólag számítógéppel hozhatók létre.

4 A Szociodialektológiai Műhely honlapja: <http://szocial.nyf.hu/>.

10. ábra

5. „Beszélő atlasz”

A *Magyar nyelvjárások atlasza* ellenőrző gyűjtésekor, 1960 és 1964 között a hangtani tekintetben problematikus kérdésekről és a rájuk adott válaszokról hangfelvétel készült. Az informatikai kutatások újabb eredményei a válaszok lejegyzett formájának a hangzó változattal való összekötését tették lehetővé, az interneten pedig digitális formában elérhetővé. Megnyílt az út a „Beszélő atlasz” létrehozása előtt (<http://geolingua.elte.hu/maps/mnya/ma2/> 2017. okt. 24.).

6. Befejező megjegyzések

Jelen tudománytörténeti tanulmányban azt kívántam bemutatni, hogy milyen nagy szerepet tölt be a számítógép a dialektológiában. A különböző műhelyekben kifejlesztett speciális szoftverek alkalmazásával korábban elképzelhetetlen gyorsasággal és mélységben tárhatók föl a nyelvhasználat területi és társadalmi összefüggései. (Nem ünnepontási szándékkal jegyzem meg, de kívánatos lenne az egyes műhelyek tevékenységének az integrálása.) Új dialektológiai kutatási területek (pl. jelentésföldrajzi) nyílnak meg. Óriási adatbázisok építhetők ki, folyamatosan bővíthetők a korábbi (kéziratban és nyomtatott forrásban lévő) gyűjtések anyagaival: regionális tájszótárakkal, regionális nyelvatlaszokkal. A magyar dialektológia ismét bekapcsolódhat a nemzetközi kutatásokba.

Irodalom

- Balogh Lajos – Kiss G. Gábor. 1992. A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása. In Kontra Miklós, szerk. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. 5–17. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica Series A Studia et Dissertationes, 9.
- Balogh Lajos – Pelle Béláné. 1972. *Kérdőív a palóc nyelvjárásai sajtósági felkutatásához*. Eger: Heves Megyei Tanács.
- Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára. 2008. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtchnológiai eljárások a nyelvföldrajzban. *Magyar Nyelv* 104 (3): 335–351.
- Deme László – Imre Samu szerk. a munkaközösség közreműködésével. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hankó Ildikó. 1990. Kanadai magyarok vállalkozása. *Magyar Nemzet* 53 (291): dec. 10.
- Imre Samu. 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső – Radványi Péter – Vékás Domokos. 2000. Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése. *Magyar Nyelv* 86 (1): 47–58.
- Kiefer Ferenc. 1994. A magyar nyelv mint a modern kommunikáció eszköze. *Magyar Tudomány* (101) 39 (1): 631–642.
- Kiss Jenő. 1999. A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 95 (4): 418–425.
- Lakatos Ilona, P., szerk. 2012. *Változó nyelvhasználat a hármasthatár mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Lakatos Ilona, P. – Károlyi Margit, T. – Iglai Edit. 2012. Többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás: dinamikus nyelvi struktúra. In É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila szerk. *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. Piliscsaba: PPKE BTK, Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Márton Gyula gyűjt., Hegedűs Attila szerk. 2000. *Változó nyelvhasználat a hármasthatár mentén. Szilágysági nyelvatlasz*. Budapest – Piliscsaba: Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara.
- Murádin László gyűjt., Juhász Dezső szerk. 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Nagy Lajos, Cs. 2007. Jelentésföldrajzi vizsgálatok a nagyatlasz, az Új magyar tájszótár és a medvesalji gyűjtés alapján. In Guttmann Miklós, Molnár Zoltán szerk. *V. Dialektológiai Szimpozion*. 63–68. Szombathely: A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke.
- Nagy Lajos, Cs. 2011. *Medvesalja magyar nyelvjárásai atlasza*. Nagykanizsa: Luminosus n.o. Kiadó.
- Nagy Lajos, Cs. 2013. Jelentésföldrajzi vizsgálatok informatizált nyelvatlaszok korpuszaiban. In Szoták Szilvia – Vargha Fruzsina Sára szerk. *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség*. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság.
- Sándor Anna. 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Lajoš Č. NAĐ

DIGITALIZACIJA I INFORMATIZACIJA U ISTRAŽIVANJU DIJALEKATA MAĐARSKOG JEZIKA

Ovaj istorijsko-naučni rad prikazuje ulogu i značaj korišćenja kompjutera u dijalektologiji mađarskog jezika, njegov značaj i činjenicu da se kompjuteri ne mogu izostaviti iz dijalektoloških istraživanja. Prvi pokušaj primene računarske tehnike je bio eksperimenat sa *Dijalektološka karata mađarskog jezika*, koja se, na žalost, nije završila. Radovi koji slede su značajne stanice uvođenja kompjutera u obradu: *Karta mađarskih dijalekata u Rumuniji*, *Dijalektološka karta područja Silađ*, *Dijalektološka karta područja Medvešalja*, *Višedimenzionalne jezičko-geografske karte*. Poslednje ostvarenje je *Zvučni atlas*.

Ključne reči: digitalizacija, informatizacija, sistem elektronske prezentacije, digitalni arhiv, korpus razgovornog jezika, softver *Bihalboč*, geografija značenja, istraživanje dijalekata.

CS. NAGY Lajos

DIGITALIZATION AND INFORMATIZATION IN HUNGARIAN DIALECTOLOGY

This study presents the role, importance and necessity of the computer in Hungarian dialectology from a historical viewpoint. The road leads from the first experiment – the unfinished process of digitalization of the *A magyar nyelvjárások atlasza* (*The atlas of Hungarian dialects*) – to the “Speaking atlas”. The atlases created between these two – *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (*The atlas of Hungarian dialects in Romania*), *Szilágysági nyelvátlasz* (*The linguistic atlas of Szilágyság*), *Medvesalja magyar nyelvjárési atlasza* (*The atlas of Hungarian dialects in Medvesalja*), *Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok* (*Multidimensional linguistic maps*) – represent important stages in the development of digital and computational techniques in the research of Hungarian dialects.

Keywords: digitalization, informatization, electronic presentation system, digital archive, spoken language corpus, *BihalBocs* softver, language geography, dialectology.

A kézirat leadásának időpontja: 2018. június 13.
Az elfogadás időpontja: 2018. október 8.

N. CSÁSZI Ildikó

Maribori Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, KRE BTK
Maribor–Budapest, Szlovénia–Magyarország
ncsasziiildiko@gmail.com

AZ ADDITÍV SZEMLÉLET ÉRVÉNYESÜLÉSE AZ ÚJABB ANYANYELVI TANKÖNYVEKBEN

A nyelvjárások megbélyegzése a nyelvjárások visszaszorulásának egyik legfontosabb tényezője. Kisebbségi körülmények között a nemzetiségi beszélők nyelvjárásával legalább két presztízsváltozat áll szemben: az idegen államnyelv és a magyar anyanyelvi sztenderd. Így a nyelvjárási beszéd stigmatizálásával a beszélők anyanyelvi komfortérzése, nyelvi otthonosságérzete sérül, anyanyelvhasználatuk erőzője fölgyorsul. A magyar iskolai anyanyelvi nevelést hagyományosan a felcserélő szemlélet jellemzi, vagyis a sztenderd nyelvváltozattal váltja föl a vernakuláris nyelvváltozatot. Az additív szemlélet alkalmazásával a diák eredeti nyelvváltozata nem sérül, a sztenderd változat ahhoz hozzáadódik: a gyermek nyelvi repertoárja ezáltal bővül. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a felcserélő és additív szemlélet hogyan tükröződik az ezredforduló utáni tankönyvekben.

Kulcsszavak: stigmatizálás, vernakuláris/sztenderd nyelvváltozat, felcserélő/hozzáadó szemlélet, új tankönyvek

Az anyanyelvi nevelés kérdése az utóbbi évek egyik leginkább érdeklődésre számot tartó tematikája mind a nyelvészet, mind az oktatás, mind a politika részéről a magyar nyelvterület egészén, többségi és kisebbségi helyzetben egyaránt. Az iskolai anyanyelvi nevelés egyik legfontosabb feladata, hogy felkészítse a tanulókat mindazon nyelvi kihívások megoldására, kezelésére, amelyekkel az iskolában és az iskolán kívül találkozhatnak. Ezért nem mindegy, hogy ezt milyen szemléletben, milyen tudományos kutatási eredmények figyelembevételével teszi. Az újabb anyanyelvi tantervek és az egyes osztályok számára folyamatosan elkészült magyar nyelv tankönyvek mellett a magyartanároknak szükségük van módszertani útmutatóra és korszerű feladatgyűjteményekre, melyekből választ

kaphatnak arra, hogy a szociolingvisztikai alapú, hozzáadó (additív) szemléletű, funkcionális, kontrasztív elveken nyugvó anyanyelvoktatási szemlélet hogyan valósítható meg a gyakorlatban.

Stigmatizálás a nyelvjárási beszélőkkel szemben

Az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelés országhatároktól függetlenül egyik kiemelt céljának tekintette a nem sztenderd (nyelvjárási) nyelvváltozatok és nyelvi jegyek kiirtását a tanulók nyelvhasználatából a sztenderd elsajátíttatására hivatkozva. Évtizedekig mind Magyarországon, mind a határon túli magyar régiókban, a szocializmus homogenizáló ideológiájának megfelelően a különbségek elmosására törekvő, a nyelvi változatosságot figyelmen kívül hagyó, egynormájú, felcserélő szemléletű anyanyelvi oktatás folyt az iskolákban. Az 1990-es évektől kezdődően egyértelművé vált az effajta oktatási szemlélet eredménytelensége, melynek lényege, hogy nem tudatosítják a diákokban saját (regionális) nyelvváltozataik jellegzetességeit, értékeit, hanem mindent a magyar(országi) sztenderd nyelvváltozat normáihoz mérnek, s mindazt, ami nem egyezik ezzel az eszménnyel, stigmatizálják. Ezek a régi beidegződések és eredménytelen módszerek azonban nem múltak el nyomtalanul a szocializmussal együtt, hanem a mai napig befolyásolják az anyanyelvi nevelés hatékonyságát (a gyakorlatban: eredménytelenségét) is.

Az utóbbi évtizedekben Magyarországon is egyre szélesebb körben terjed a szociolingvisztikai szemlélet az anyanyelvi nevelésben. A nyelvjárások kihalásáról rendszeresen fel-felbukkanó laikus vélekedések nem segítették elő a területi változatok vagy a regionalizmusok és az iskolai oktatás összefüggéseinek széles körű tanulmányozását. A szociolingvisztikai szemlélet erősebb meggyökeresítésével, ezzel együtt a nyelvjárástani ismeretek megfelelő mennyiségű és minőségű tanításával csökkenthetővé váltak a tájszólás miatti megbélyegzések, így a szégyellté vált nyelvjárások pusztulásának a mértéke és a tempója. Így azt gondolnánk, hogy a 20. század első felében Papp Istvántól származó – az iskolai nyelvi megbélyegzés kártékony hatásait körvonalazó szavak már múlttá váltak: „A legelső dolog, ami a gyermeket meglepi az iskolában, az, hogy az a magyar nyelv, melyet otthon tanult az édesanyjától, s melyet szülei, testvérei és játszótársai beszélnek, nem helyes, hanem szégyellni való. Minden erejét összeszedi hát, hogy egy-kettőre elfelejtse szülőfaluja paraszti beszédmódját, mely az első napokban annyi pirulást és lelki gyötrelmet szerzett neki. El is felejt mihamar, s ha később felnőtt korában a gyermekkori anyanyelv hangja találja megütni fülét, rögtön feltámad lelkében az első iskolai napok szorongó, kellemetlen érzése. Ez az érzés fogja színezni lelkében állandóan szülőfaluja nyelvjárásának képét, s

hogy megszabaduljon a kellemetlen emlékektől, igyekezni fog fölé emelkedni gúnnal és megvetéssel. Meggondolták-e az iskola emberei, mit romboltak itt a növendék lelkében?” (Papp 1935, 16–17). A nyelvjárások, a nyelvjárási jelenségek, a nyelvjárási beszélők az anyanyelvoktatásban mindig is kiemelt figyelmet kaptak. Hosszú évtizedeken keresztül ez a figyelem közel sem kelthetett, s nem is keltett jó érzést azokban a gyerekekben, akik elsődlegesen valamely nem köznyelvi változatot sajátítottak el, s csak az iskolában, óvodában hallottak először véleményt az otthonról hozott beszédükről. Hiszen ezek a vélemények, javítgatások a legtöbb esetben helytelenek, nem tiszta magyarnak minősíthették, minősítették az alacsonyabb presztízsű változatokat. Az általános tapasztalat szerint azonban az iskolai anyanyelvi órán még mindig nem fektetnek elég hangsúlyt a nyelv területi változataival kapcsolatos ismeretek tanítására és a nyelvjárások iránti pozitív attitűd kialakítására. Az esélyegyenlőtlenség minden társadalomban jelen van. S ennek egyik formája a nyelvi esélyegyenlőtlenség. A nyelvjárási környezetben szocializálódó gyermekek nyelvi értelemben hátránnyal indulnak köznyelven szocializált társaikkal szemben, mivel az iskolában kezdettől fogva köznyelvi produkciókat követelnek meg tőlük, s az osztályozások során kiderül, hogy számos esetben voltaképpen nyelvjárási nyelvhasználatuk miatt kapnak rosszabb jegyet. Úgy érezhetik tehát, hogy otthoni nyelvük miatt büntetik őket. Példákat említhetünk a széles társadalmi életből is: hogyan aláz meg nyelvjárási beszélőt televíziós műsorvezető, hogyan válik kabarétréfák céltáblájává, illetve élő közvetítésben kikacagják a nyelvjárásban beszélő országgyűlési képviselőt a képviselőtársai. Ezt igazolja nemrég Szentgyörgyi Rudolfnak az Írószövetségben megrendezett tájnyelvi konferencián elhangzott előadása is, melyben számos, napjainkban is előforduló történetet osztott meg nyelvjárási beszédű tanítványainak életéből (Szentgyörgyi 2013, 3–5).

Az a sok sérelem, ami a helytelenül beszélőket éri, elkerülhető lenne, ha a helyes(nek vélt) beszédet szorgalmazók nem a felcserélő, hanem a hozzáadó anyanyelvi nevelésnek lennének hívei. A hozzáadó nyelvpedagógia célja egy új nyelvváltozat megtanítása oly módon, hogy a diák eredeti nyelvváltozata ne sérüljön. Az ilyen pedagógiai helyzetben tanult új változat a régít nem kiiktatja, hanem ahhoz hozzáadódik, a gyermek nyelvi repertoárja ezáltal bővül. Ezzel ellentétes a felcserélő pedagógia. Ebben az új nyelvváltozatot úgy sajátíttatjuk el, hogy az a régít (a gyermek nemsztenderd változatát) felcserélje. A sztenderd változat megtanítása a nemsztenderd változat kiiktatásával együtt történik (Kontara 2003, 355). Az ún. felcserélő módszernek a hatékonysága sem nevezhető kielégítőnek: a köznyelv normáinak elsajátíttatása közel sem sikerült. Ezt bizonyítja számos felmérés is, mely iskolások köznyelvi normaismeretét vizsgálta (Felde 1992, 177–191; Kiss 1996, 403–415; Lakatos 2011, 139–144).

Nyelvjárási háttérű beszélők

Tudnunk kell azt a tény, hogy a nyelvjárási beszélők egyáltalán nincsenek kisebbségben, erre tankönyvi adat is utal: a magyar nyelvközösségben a „gyermek több mint a fele nyelvjárási háttérüként kerül az iskolába” (Kiss 2003, 14); és nem is mások, hiszen valamennyien egyazon nyelven, magyarul beszélnek. Ugyanakkor a magyar anyanyelvűek meghatározó száma – mintegy harmada – él kisebbségben, illetve kétnyelvű kontaktushelyzetben, a beszélőközösségek nyelvi érintkezéseinek hosszú távú következménye pedig az egyik nyelv dominanciája, mely fokozatosan nyelvváltást eredményezhet (Kiss 1996, 96–97). Az sem meglepő, hogy nincs nagy elismertsége a nyelvjárásoknak, igyekeznek elhatárolódni a beszélők ettől a változattól. Egy friss kutatásban ismertett adatközlők majdnem fele vallja, hogy náluk nem beszélnek nyelvjárásban, s még többen állítják azt, hogy ők nem ismerik ezt a változatot (Dudics Lakatos 2016, 317–326). Ez az elhatárolódó viszonyulás sem új keletű, már a nagyatlász gyűjtői is felfigyeltek hasonló viselkedésre. Az emberek mások beszédében észlelik inkább, nekik tulajdonítják a kevésbé „népszerű” nyelvi jelenségeket is. „Ha egy más nyelvi közösségbe tartozó egyén a szokásostól eltérő nyelvi alakot mond, más hangszínáryalatban és más időtartammal ejti ki a hangokat, mint ahogy a hallgató és környezete szokta, a hallgatónak feltűnik a különbség” – írja Végh József 1959-ben (1959, 37).

Hogy mekkora a nyelvjárási háttérű diákok száma, csak becsülni tudjuk, erre vonatkozóan átfogó felmérés nem készült. A kisdiaékok jelentős hányada nyelvjárási háttérrel kerül az iskolapadba, ahol egyes tárgyaknak, fogalmaknak csak a helyi megnevezését ismeri, a köznyelvit nem. Ilyen esetben legalább két feladata van a tanítónak. Egyrészt a nyelvjárási forma mellé (és nem helyébe!) kell megtanítania a szélesebb körben használt változatot. Ezáltal egyszersmind a gyermek szókinccse is bővül a nyelvhasználati színtér tekintetében. Másrészt – talán ennél is lényegesebb – feladat a nyelvhasználat változatosságának a bemutatása. A nyelvjárási háttérűség mértéke nagyon sok tényezőtől függ. „Hallunk túlságosan következetes pedagógusokról, akik egy csapásra le akarják szoktatni a rájuk bízottakat nemcsak táji szavaikról, hanem olyan kiejtési jellegzetességükről is, amelyet azok szinte képtelenek elhagyni, mert hiszen nem is hallják a különbséget a saját kiejtésük és a kínált, kívánt, követelt forma között” (Lőrincze 1980, 211–212). Erre bizonyítékként álljon itt egy saját történet. Egykori hallgatómat az egyetemistáknak meghirdetett helyesírási versenyre készítettem fel. Ő kicsit kételkedve kezdett neki a feladatnak, s előre közölte, hogy dunántúli származása miatt nem hallja a hosszú magánhangzókat, így mindig egyenként bevési ezeket a szavakat, hogy a helyesírási követelményeknek megfeleljen.

Az anyaországon kívüli kettősnyelvű beszélők kontaktusnyelvjárási változatot beszélnek, azaz nemcsak archaikusabb nyelvjárási jelenségek őrződtek meg beszédükben, hanem a kontaktusjelenségek is igen jellemzőek. Amikor negatív, elmarasztaló, lekicsinylő ítéletet hallhatnak magyar beszédükről, könnyen kialakulhat bennük a szegyenlő-önfeladónak nevezett attitűdtípus, ami a határon túli magyarok esetében nemcsak a nyelvjáráásra, hanem sok esetben egyben a magyar nyelvre is vonatkozhat. Ez pedig a nyelvmegtartásnak egyáltalán nem kedvez (Kovács Rácz 2012; Beregszászi 2012).

Korábban készült néhány fölmérés, elemzés, hogy mennyire mutatható ki általános iskolások, középiskolások és főiskolai hallgatók köznyelvi produkcióiban a nyelvjárási háttérrel összefüggő hatás. A tapasztalat egyértelmű: szóban és írásban is mindegyik szinten kimutatható. P. Lakatos Ilona általános iskolai vizsgálatok alapján írta azt, hogy „a helyesírási vétségekben jelentős szerepet játszik a nyelvjárási kiejtés hatása is” (1986, 252). Molnár Zoltán a szombathelyi tanárképző főiskola hallgatóinak nyelvhasználatát beszédhangtani szempontból vizsgálva azt állapította meg, hogy a „köznyelvi norma 100%-ához mérve mindössze 9,19%-ban érvényesül a hosszú időtartam” az adatközlők nyelvhasználatában (1994, 48). A legrészletesebb feldolgozás Guttman Miklós munkája: *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon* (1995, 19–27). Néhány év óta ismét gyarapodni látszik a témával kapcsolatos kutatásokat bemutató elméleti tanulmányok (Danczi 2011; Parapatics 2016) és a pedagógusok kezébe konkrét feladatokat adó gyakorlati írások (pl. Beregszászi 2012; Boda 2011; Parapatics 2011) száma, ami bizakodásra adhat okot. Boda Annamária *A helyesírás tanítása nyelvjárási háttérű tanulók számára* című tanulmánya a nyelvjárási háttérű tanulók helyesírás-tanítását vizsgálja, ezzel kapcsolatos kérdéseket fogalmaz meg, és a problémákat elemzi. A kutatás arra a kérdésre keresi a választ, mennyire jelennek meg egy nyelvjárási régióban a nyelvjárási eredetre visszavezethető helyesírási hibák a tanulók fogalmazásaiban. A kutatás hipotézise az, hogy egy kevésbé jellegzetes nyelvjárási területen, a Pápán és környékén élő tanulók fogalmazásaiban is megtalálhatók a nyelvjárási háttérre visszavezethető helyesírási hibák. A vizsgálat a diákok fogalmazásainak helyesírását elemzi, a kutatás korpuszát 3–12. osztályos tanulók iskolában írt fogalmazásai adják. A tanulmány összefoglalja a régiónak és a tanulók anyanyelv-változatának nyelvjárási sajátosságait, feltárja azok helyesírási hibákkal való kapcsolatát, végül interaktív táblás helyesírási gyakorlatokat mutat be.

Úgy tűnik, hogy a tudományos szintéren a nyelvjárási értékeit, a többnormájúságot szem előtt tartó hozzáállás a közoktatás szintjén és a laikusok körében máig nem mondható jellemzőnek, s bár az ismeretterjesztő előadások hasznossága vitathatatlan, a tapasztalatok szerint nem elegendő. Parapatics

Andrea közelmúltbeli kutatása (2016) igazolja: a nyelvjárási beszélőkkel kapcsolatos sztereotípiák a tanítók és tanárok körében is fennállnak. Adatközlőinek többsége idős, esetleg középkorú, falusi, illetve határon túli lakhelyet és alacsony iskolázottságot társít a nyelvjárási beszédhez. Ebből következően a tanulóiknak is ezt a hozzáállást közvetítik, így hiába tartják értékesnek és sokszínűnek az anyanyelv területi változatait, ha ezt csak a hagyományos paraszti életmóddal együtt járó, ezért kihalófélben levő jelenségként tanítják, és nem mint sok fiatal nyelvhasználatának természetes velejáróját. Pedig a középiskola kimeneti értékelésekor az érettségi vizsgán a nem megfelelő nyelvi regiszter használata pontlevonást eredményez (lásd az írásbeli magyar nyelv és irodalom érettségi vizsga központi javítókulcsát).

A nyelvjárások témaköre néhány magyarországi tankönyvben

A nyelvjárásokról szóló tudást és a hozzá kapcsolódó attitűdöt nem csupán a tanterv alakítja. Számos más befolyásoló tényező között szerepelhet az, hogy a tanár mit mond el, tanítja-e egyáltalán ezt a témakört időhiányra hivatkozva, hogyan tanítja, hogyan kéri számon, számon kéri-e egyáltalán, személyes hozzáállását beleviszi-e, szándékosan alakít-e attitűdöt. A tanár attitűdje a helyi nyelvváltozat iránt döntő lesz a diákokban kialakuló képet tekintve, különösen igaz ez a határon túli területeken (Kovács Rácz 2012, 27–37; Vukov Raffai 2012). Az a pedagógus, akinek pontos, rendszerezett és naprakész ismeretei vannak a dialektusokról, bármely anyanyelvi és irodalmi témakör, fejlesztési terület tanítása során „becsempészhethet” néhány kapcsolódó információt, amellyel előre megalapozhatja vagy utólag kiegészítheti a nyelvjárásokról tanulandókat.

A tanulók egyrészt a pedagógusok által, másrészt a tankönyvekből szerezhetnek ismereteket a sztenderdről és a nyelvjárásokról mint nyelvváltozatokról. A tankönyvek ugyanakkor a tanárok számára is támaszt nyújtanak a tanításhoz. Minden tankönyvnél alapvető elvárás, hogy egy-egy új témánál, tananyagnál az alapvető fogalmakat a témakörrel kapcsolatban pontosan tisztázza. A nyelvjárások témaköre különösen olyan terület, ahol az alapfogalmak és a szemléltető példák elválaszthatatlanok egymástól. Például, ha egy tankönyv szerzője egyáltalán nem is írja le, hogy mi az a *nyelvjárás*, akkor hiába említi példaként, hogy pl. Palócföldön nyelvjárásban beszélnek, mert a célközönsége, a diákok nem fogják tudni, mit jelent az, ha valaki nyelvjárásban beszél.

Strelí Zita egy korábbi kutatásában 101 könyvet vizsgált meg abból a szempontból, hogy szerepel-e benne a nyelvjárások témaköre. A könyvek között nemcsak tankönyvek, hanem egyéb nyelvészeti tárgyú könyvek, illetve tanulmányokat tartalmazó kötetek is szerepeltek. Ezek közül 42 foglalkozott a nyelv-

járások témakörével, s ebből 26 volt 1996 után megjelent, általános és középiskolásoknak is szóló tankönyv. A 26 könyv közül a legkorábbi 1993-as kiadású (Szende 1993, 22–25, 39), a legfrissebb pedig 2005-ös (Antalné Szabó – Raátz 2005, 132–134). A Strelí által vizsgált 1990 utáni tankönyvek harmada nem tartalmazott semmiféle meghatározást a nyelvjárásra, a többi tankönyv megpróbálja meghatározni a fogalmat. A legtöbb meghatározásban a lényegi elem az, hogy a nyelvjárás területi nyelvváltozat. Van azonban olyan tankönyv is, amely a meghatározásában nem tér ki a területhez kötöttségre: „A nyelvjárások az irodalmi nyelv és a köznyelv egységesítő hatásától viszonylag mentes nyelvváltozatok, amelyeknek önálló rendszerük van” (Gaál 1998, 110–128). A vizsgált könyvek csaknem fele, 11 tankönyv nem ad tipológiát, nem különíti el az egyes nyelvjárástípusokat, példaként viszont említi őket. A 2001 után megjelent tankönyvek között nem talált egyet sem, amely követné a legújabb tipológiát, mely szerint tíz magyar nyelvjáróterületet – másképpen nyelvjárás régiót – különböztetünk meg. Tizennégyben talált a nyelvjárások területi elhelyezkedését bemutató térképeket, de néhány könyvben egy-egy jelenség izoglossza térképet és egy-egy lexéma szóföldrajzi térképet is talált.

Az 1990 utáni tankönyvek fele egyáltalán nem jellemzi a nyelvjárástípusokat, és mindössze negyede ad konkrétan az egyes nyelvjárástípusokhoz kapcsolódó jellemzést: főleg hangtani és lexikai nyelvjárás jelenségeket sorolnak fel. Előfordulnak olyan könyvek is, amelyek általánosságban megemlítenek néhány nyelvjárás jelenséget, például az í-zést vagy az ö-zést, de van olyan is, ahol csak néhány nyelvjárás hangot sorolnak fel a szerzők. Tájszóra is alig hoznak példát: mindössze hatban van valamiféle definíció a tájszóra, és öt sorolja fel a tájszavak három (alaki, jelentésbeli, valódi tájszavak) csoportját (Hegedűs 2001, 378). A leghatékonyabb megoldás, amikor a szerzők nem csupán definíciót és példákat adnak a tájszavakra, hanem bemutatják egy-egy tájszó térképét: Kugler – Tolcsvai Nagy (1998, 147–164) közli tankönyvében a *kacsa* és a *kukorica* szóföldrajzát. Nagyon ritkán, a korábban megjelent tankönyvekből mindössze háromban vállalják a szerzők az attitűd (ki)alakításának feladatát (Jobbágyiné András – Széplaki – Törzsök 1998, 108–112, 140–143; Kugler – Tolcsvai Nagy 1998, 147–164; Jobbágyiné András – Dr. Széplaki – Törzsök é. n. 101–106). Ők leírják azt, hogy a nyelvjárásokat értékként kell kezelni, nem szabad elítélni, kigúnyolni azt, aki nyelvjárásban beszél (Strelí 2009, 280–284).

Hajas Zsuzsa *Magyar nyelv 10. középiskolásoknak* című munkatankönyve elméleti tudnivalókat és gyakorlatokat is tartalmaz. A *Nyelvváltozatok és stílusrétegek* témakörén belül az *I. Rétegzettség és norma a nyelvhasználatban* című fejezet foglalkozik a nyelvjárásokkal és a regionális köznyelvvvel is. Az egyoldalas áttekintő vázlat után két oldal elméleti ismeret következik, melyben bemutatja

a nyelvi rétegződést, ennek összefüggését a társadalom fejlettségével. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvet használó embernek igazodnia kell a környezete elvárásaihoz, és ha a nyelvhasználati képességünk ezt nem teszi lehetővé, ez a hiányosság mindenképpen hátrányosan befolyásolja az érvényesülésünket. A nyelvváltozatok belső tagolódását jól áttekinthető táblázattal szemlélteti a legkorszerűbb szakirodalom alapján. A második oldalon bemutatja a nyelvközösség helyzete és nyelvhasználata közötti összefüggést. Ebben rávilágít olyan fogalmakra is, mint *nyelvsziget*, *nyelvjárássziget*, *diaszpóra*. A gyakorlatok, feladatok között találunk kifejezetten nyelvjárással foglalkozókat, melyek nem reprodukzív feladatok, hanem a gondolkodtatás, az elemzés a céljuk: nyelvjárás szövegrészletet kell átírni köznyelvre, emellett egy vitafeladatban a nyelvjárás térképszerűsítés problémakörével foglalkozik: a nyelvjárás jelenségek éles vagy hozzávetőleges határainak ábrázolásával. Itt érdemes lett volna utalni a 13. oldalon található mai magyar nyelvjárás régiók és csoportok térképes bemutatására, a térképjelek magyarázatára. Egy rövid tájnyelvi szövegben található hangtani és grammatikai eltérések megkeresése és köznyelvre való átírása is előkerül (Hajas 2010, 6–10). A *nyelvváltozatok eltérő kifejezésformái, tartalmi és magatartásbeli követelményei* című alfejezetben a nyelvváltozatok (irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárások) keletkezését és jellemző sajátosságait mutatja be, de foglalkozik a regionális köznyelviséggel és a nyelvjárások megítélésével is. Az elméleti anyagot szemlélteti a 13. oldalon a nyelvjárás régiók térképes bemutatása. A három oldal (11–13) elméleti tananyaghoz két oldalon (14–15) nyolc gyakorlat és feladat kapcsolódik. Szembetűnő, hogy kerül a feladat-meghatározásban a *helyes-helytelen* kifejezéseket, helyette inkább a köznyelv körülményeskedő szavaira utal (1. feladat), *Melyik főnévi igenév elfogadható, melyik kevésbé a következők szituációkban?* (2. feladat), *Melyik szót mikor használjuk?* (3. feladat). A feladatsor végén ráirányítja a figyelmet a tanulók saját nyelvjárás területére, itt nyílik lehetősége a szaktanárnak az adott nyelvjárás terület jellemzőit részletesen megbeszélni a diákokkal. A feladat kiegészíthető a különböző honismereti és helyi néprajzi kiadványokban megjelenő szövegek vizsgálatával.

Fráter Adrienne *Magyar nyelv* könyve (Fráter 2013a, 44–61) integráltan dolgozza fel az anyanyelv rétegződéséhez kapcsolódó elméleti és gyakorlati tudást (44–59). A tudás megismeréséhez mintaszerűen alkalmazza az ún. ráhangoló feladatokat: közösséghez tartozás tudatosítása, beszédmód változtatása közöségtől függően stb. A nyelvváltozatokat igyekszik történetiségükben is bemutatni, s a diákok témához kapcsolódó tudását fürtábra segítségével aktivizálni. A magyar nyelvjárásokat az egyik legrészletesebben, legalaposabban bemutatott tankönyv (51–54). A magyar nyelvjárás régiók bemutatása mellett kitér a nyelvjárások hangtani, alaktani és mondattani jellegzetességeire. Ugyanakkor

részletesen bemutatja példák segítségével a nyelvjárások szókincsét, a tájszavak típusait, és kitér a nyelvjárások helyzetére a mai Magyarországon. Differenciált munkára is alkalmas a könyv, mivel az Illyés *Puszták népe* című szövegrészletéhez kapcsolódó feladatban külön foglalkozik az emelt szintű érettségihez kapcsolódó nyelvjárási ismeretekkel (60–61).

A 12. évfolyamon visszatér a téma, de kitérítve a magyar nyelv határon túli helyzetére, illetve a Magyarországon élő nemzetiségek nyelvhasználatára is. A bevezetőben egy igen elvont fogalmat, az *identitást* (egyéni, nemzeti, társadalmi) értelmezi és hozza közelebb a diákokhoz páros munkában, nagyon konkrét, világos kérdések segítségével egy fűrtábrában. A *Nyelvünk helyzete a határon túl* témakörben a szerző kitér a határon túl élő magyarok számára, a magyar közösségek nyelvhasználatára, illetve a *kétnyelvűség*, a *kevertnyelvűség* fogalmakra. Igen hangsúlyosan jelenik meg a fejezetben a *Nyelvi jogok Európában* és a *Nemzetiségi nyelvhasználat Magyarországon* kérdésköre is (Fráter 2013b, 40–45). A *Nyelvpolitika, nyelvi tervezés, nyelvművelés* témakörben korszerű módszerekkel (fűrtábra, hiányos táblázat kiegészítése, kreatív írás) mélyíti el a szerző az elméleti ismereteket (46–49). Ezek a tankönyvek adják a nyelvjárások tanításához szakmailag és módszertanilag a legtöbb segítséget a tanárok és a diákok számára.

Antalné Szabó Ágnes és Raátz Judit középiskolások számára írt könyve Magyarországon az egyik legszeleesebb körben használatos tankönyv. Az új kísérleti tankönyvcsalád mellett ez a tankönyvcsalád maradt meg alternatívaként a középiskolák számára. A *Magyar nyelv és kommunikáció* című tankönyvben nyolc oldalon olvashatunk a nyelvjárásokról. Ebből mindössze egy oldalon található elméleti ismereteket, a következő hét oldalon pedig a nyelvjárási területek jellegzetességeivel ismerkedhetünk meg. Az *Anyanyelvünk változatai* című fejezetben a következőket olvashatjuk a dialektusokról: „A más-más vidéken élő emberek nyelvhasználatában eltéréseket figyelhetünk meg. A nyelv területi tagolódása szerint megkülönböztetjük a nyelvjárásokat” (Antalné Szabó – Raátz 2015, 65).

Ráhangelődésként az alapfogalmak magyarázata előtt a szerzők olyan kérdésekkel kezdik a fejezetet (*Milyen nyelvjárást ismersz? Miben különbözik a köznyelvtől?*), melyek pontos ismerete csak a téma részletes megismerése után lehetséges. Igaz ugyan, hogy a tanterv szerint korábban, nyolcadik osztályban már előkerült ez a témakör, de a 11. évfolyamtól ez már nagyon távol van, a közbeeső évfolyamokon elő sem kerültek a nyelvjárási ismeretek. A fogalomról nem sokat tudhatunk meg: „A nyelvek földrajzi területenként nyelvjárásokra tagolódnak” (Antalné Szabó – Raátz 2015, 70). Ezután olvashatnak a tanulók a magyar nyelvjárások legfőbb jellemzőjéről, arról, hogy a közöttük lévő

különbségek nem olyan nagymértékűek, hogy a kommunikációt nehezítenék. A tankönyv erénye, hogy a tájszók típusainak felsorolása és magyarázata után konkrét példákat is ad. Mielőtt a szerzők a nyelvjárási területek jellegzetességeit egyenként bemutatnák, egy térkép segítségével szemléltetik a tíz nyelvjárási régiót, amely a legfrissebb szakirodalomra támaszkodik. A könyvhöz munkafüzet is tartozik, mely négy oldalon keresztül kínál a tanulóknak feladatokat a nyelvjárások tanulmányozásához. Az első, reprodukív feladatban egy vaktérképen kell a nyelvjárási területek nevét beírni. A negyedik feladatban lehetőségük nyílik vitára is: megbeszélhetik, hogy jó vagy rossz, ha valaki tájnyelvi kiejtéssel beszél. Sajnos, ez sokban függ az adott szaktanár szemléletétől, attitűdjétől. Az ötödik feladat rajzok és tájszók párosítását kéri, melyhez az *Új magyar tájszótár* használatát is gyakorolhatjuk. A tankönyvcsalád 12. évfolyamán ismét találkozhatunk a nyelvjárások témakörével, *A határon túli nyelvhasználat* című fejezetben a kettősnyelvűség kapcsán olvashatunk róla. „Az iskolában megtanuljuk ugyanannak a nyelvnek az irodalmi változatát, illetve megtanulunk más nyelv-változatokat is. Ennek megfelelően beszélhetünk kettősnyelvűségről” (Antalné Szabó – Raátz 2015, 74). Ez a fogalom itt a *kétnyelvűség/kettősnyelvűség* relációjában kerül elő, de a gyakorlatban sok esetben nem lesz világos a diákoknak. Sajnos, a *kettősnyelvűség* fogalma a tanterv miatt kerül a 12. évfolyamra, pedig a diákok nyelvhasználatára alapján már sokkal korábban előkerülhetne, hiszen a területi kötöttségű vernakuláris nyelvhasználatukban nem nyelvhelyességi hibaként jelentkezik például a nákolás, suksükölés, szukszükölés; vagy a *taníssa* alak pl. a Muravidéken. A tankönyvhöz tartozó munkafüzetben csupán két feladatot kapnak a tanulók a témához kapcsolódóan. Több irodalmi szövegrész elolvasása után a nyelvjárási beszéd szerepét kell indokolniuk, majd megkeresni az idézetekben a tájszókat. A feladat első része kiválóan rámutat a nyelvjárási beszéd funkciójára és szépségére.

A jelenleg érvényben lévő tankönyvek közül a kísérleti tankönyvek 11. évfolyama (Aczél et al. 2015, 33–36) csak minimálisan foglalkozik a nyelvjárási ismeretekkel, főként a *nyelvi identitásra* és a *regionális köznyelvre* helyezik a hangsúlyt a szerzők. A feladatokban Radnóti, Márai és Illyés szövegrészleteivel világítják meg az *identitás* elvont fogalmát. A gyakorlatok között még a szókincs változására hívják fel a figyelmet. Sem a tankönyv, sem a munkafüzet nem tárgyalja rendszerszerűen a nyelv különféle változatait, csak a munkafüzetben találunk egy feladatban térképes szemléltetést, a *könyörög* és az *imádkozik* igék eltérő vonzathasználatának nyelvföldrajzi térképét. A szókészletbeli eltérésekre pedig a köznyelvi és a gyergyótrólyesi nyelvjárásból kiragadott egy-egy példát mutatják be, ugyanakkor gondot jelenthet a diákok számára a köznyelvi *petrence*, *boglya* és *kazal* elkülönítése is. A differenciálásra szánt tananyag a nyelvi

revitalizmus kérdéskörével foglalkozik, de olyan bonyolult, elvont megfogalmazásban, hogy nehezen értelmezhető a 17 évesek számára (Forró – Hegedűs – Pelczer 2015, 27–28).

A 12. évfolyamra készített tankönyv az érettségi előtt szintetizáló jelleggel egy fejezetben foglalkozik a nyelvváltozatokkal a *Nyelv és társadalom* című fejezetben (Balázs et al. 2016, 49–90). Ez a fejezet részletesen és rendszerszerűen mutatja be a nyelvváltozatokat, köztük a magyar nyelvjárásokat határon innen és túl (65–68), illetve külön kitér részletesen a magyar nyelv helyzetére a szomszédos országokban is (77–80). A tankönyv nyelvezete és tipográfiája is sokkal közérthetőbb, nagyon sok példával szemlélteti az ismereteket. Nagy érdeme a könyvnek, hogy számos szaktanulmányból találunk kisebb részleteket a feladatokhoz kapcsolódóan, melyek segítik a szaknyelvi szövegek értelmezését. Főként az északkeleti régió jellegzetességeit figyelhetjük meg a feladatokban. A változatos feladatok és gyakorlatok mintát adhatnak a tanárok számára, hogy a saját régiójuk nyelvjárási sajátosságait, szókincsbeli jellegzetességeit is bemutassák.

A *Szakiskolai közismereti kísérleti tankönyv I.* kötete mindössze fél oldalt szentel a nyelvjárások bemutatásának (Kapos 2014, 241). Először egy mese szövegéből keresteti ki a könyv az abban található öt tájnyelvi szót, majd átíratja a diákokkal a füzetükbe. Ezután egy kérdés következik: „Használtok ti is tájnyelvi szavakat?” (Kapos 2014, 241). A kérdés azért sem megfelelő, mert a diákok legtöbbször nem tudják, hogy ők is nyelvjárásban beszélnek. Ezt követően a nyelvjárások meghatározásáról olvashatunk, melynek forrása a Kislexikon.hu. Nem túl szerencsés ez a sorrend, hiszen a nyelvjárás definiálása előtt már kapnak egy feladatot a tankönyvhasználó diákok. A tankönyv a korábbi szemlélethez kapcsolódik, csak nyolc nyelvjárási régiót említ: nyugati, dunántúli, déli, tiszai, palóc, északkeleti, mezőségi és a székely nyelvjárást, melyhez egy Magyarországot ábrázoló térképet is közöl. Ehhez kapcsolódik egy feladat: „Melyik nyelvjárást nem találod meg a térképen? Miért?” (Kapos 2014, 241). Az utóbbi feladat előtti bevezető szakmaiatlanságot bizonyít: „Mára a nyelvjárások használata már kevésbé jellemző, általánossá vált az egységes köznyelv és irodalmi nyelv” (Kapos 2014, 241). További hiányosságként említhetjük, hogy a *köznyelv* és az *irodalmi nyelv* definícióját nem határozza meg a könyv szerzője, valamint a nyelvjárások használatának a színtereit sem pontosítja. A *Szakiskolai közismereti kísérleti tankönyv* újabb változatában a nyelvjárások témaköre már kissé bővebb. A 2015-ös kiadás ugyanis a nyelvjárások kiejtésbeli különbségeiről is szól. A zárt *ë*, az *ö-zés*, valamint a valódi tájszók mindössze egyetlen mondat erejéig kerülnek elő. A második kötetben a dialektusokról a következő definíciót olvashatjuk: „A nyelvjárások a nyelv területi tagolódása szerint jönnek létre,

vagyis a különféle tájegységekben eltérő a nyelvhasználat. Ez lehet szókinszbeli, hangtani, de bizonyos mértékig nyelvtani eltérés is” (Kapos 2015, 207). Konkrét példa csupán egy szerepel. „Biztosan hallottatok pl. a Szeged környéki »ö-zésről«: Szöged, így mondják, illetve sajnos csak mondták. A média hatására gyorsan szegényednek, illetve tűnnek el a nyelvjárási jellemzők” (Kapos 2015, 207). A második kötetben is találkozhatunk azzal a téves nézettel, hogy a nyelvjárások eltűnőben vannak.

Kontrasztív szemléletű anyanyelvi nevelés

A kontrasztív módszert nemcsak azokon az órákon kell alkalmaznunk, ahol a nyelv és társadalom kapcsolatáról, a nyelvi változatosságról, a nyelvjárásokról és azok értékeiről esik szó, hanem minden nap, valamennyi órán.

A kontrasztív szemléletű anyanyelvtanításban a nyelvjárási környezetből eredő helyesírási hibatípusok intenzívebb gyakoroltatást igényelnek.

1. Legelőször azt szükséges tisztázni, mely hibák minősíthetők nyelvjárási háttérű hibának.
2. A hangtan témakörénél szövegfelvételek lejátszásával szemléltethetjük, mekkora fonémátöbblettel rendelkeznek a nyelvjárások a köznyelvhez képest. Vidéki iskolákban érdemes már ekkor külön kitérni az adott régióbeli dialektus hangtani sajátosságaira.
3. A morféma tárgyalásakor érdemes szólni a köznyelvtől eltérő alakot jellemzőkre: suksükölés, nákolás, köznyelvtől eltérő teljes hasonulás: *tanissa* (Muravidék), köznyelvtől eltérő igei ragozás: *tudnája* (Muravidék).
4. A szófajok tanulásakor a nyugat-dunántúli tanulók a *füzet* szóalakot esetleg igeiként is meghatározhatják. A nyugat-dunántúli nyelvjárásokban ugyanis a *fizet* szó *füzet* alakban használatos. Az *i* labializálódása más szavakban is fellelhető: *vüsz*, *vüsel*, *üdü* stb.
5. A szókészlet vizsgálatokor a köznyelvi–nyelvjárási szópárok párhuzamba állítása szükséges (beszédhelyzettől függően mindkettő megfelelő), kerüljük a *helyes-helytelen* kifejezéseket. A magán- és mássalhangzó-időtartam jelentésmegkülönböztető szerepének gyakoroltatása többféle módszerrel, folyamatos begyakorlással lehetséges (Boda 2011), ha már a fonémahalláson nem tudunk változtatni.
6. Kétnyelvű környezetben a két nyelv helyesírási szabályainak párhuzamba állítása is szükséges.

Összegzés

Az anyanyelvoktatás akkor lehet eredményes, ha az nem a diákok tényleges nyelvhasználata és a nyelvi környezet ellenében, hanem annak figyelembevételével történik. A nyelvhasználat-központú és a kommunikációs készségeket fejlesztő korszerű anyanyelvoktatásban figyelembe kell venni azokat a sajátosságokat, melyek a nyelvjárási beszélők kommunikációs stratégiáit, szövegtípusait jellemzik, s melyek különböznek a formális beszédhelyzetekben és a tantervben megkövetelt szó- vagy írásbeli beszédproduktumoktól (Sándor 2016, 63–78).

A tanterv szerkezete szerint az 5–9. osztályban kerül sor a nyelvtani ismeretek átadására, s a 10–12. osztályban a stilisztika, a retorika, illetve a nyelvváltozatok és a nyelvi változatosság tanítása során nagyobb figyelem jut a hasznosítható nyelvészeti és nyelvhasználati ismeretek és készségek elsajátításának, illetve kialakításának és begyakorlásának. A tanterv kínálta lehetőségek gyakorlatba való átültetése azonban már nem a nyelvészek feladata. Sok múlik a gyakorló magyartanárok hozzáállásán, nyelvészeti és tantárgy-pedagógiai felkészültségén. A pedagógusképzés és -továbbképzés fő feladata, hogy ezek a szakmai feltételek meglegyenek. Az additív szemlélet alkalmazását a gyakorlatban az alábbi tantárgy-pedagógiai elvek segítik, illetve teszik lehetővé:

- az anyanyelvi nevelésnek nem lehet célja a tanulók vernakuláris nyelvnek kiirtása, lerombolása, nem a helyett, hanem a mellé tanítja a sztenderd változatot;
- minden nyelvváltozatnak megvan a szerepe és helye az életben, és ennek a megtanítása, a tudatosítása az iskola feladata (Lanstyák 1996, 11–16);
- nem helyénvaló az egyes (alacsonyabb presztízssű) változatok lerombolása, elfeledtetése;
- az iskola feladata a kommunikációs képességek továbbfejlesztése, a funkcionális-szituatív nyelvhasználat képességének kialakítása;
- az élőbeszéd továbbfejlesztése azt is jelenti, hogy megtanítjuk azt, hogyan lehet a mindennapokban ránk váró kommunikációs szerepeket céljainknak megfelelően verbálisan (is) megoldani.

Mindebből egyenesen következik, hogy minden nyelvváltozatnak, stílusrétegnek, nyelvi elemnek megvan a maga használati köre, azt kell tudnunk csupán, mi, hol, mikor adekvát, helyénvaló, odaillő. Ezen nyelvhasználati képesség kialakításán és fejlesztésén kell dolgoznia az iskolai anyanyelvi nevelésnek.

A sztenderd változat szociális presztízse miatt élvez támogatottságot az iskolában, nem pedig nyelvi értékei, szabályossága miatt. Mindazok a tanulók, akiket nyelvhasználatuk miatt hátrányok érnek az iskolában, tulajdonképpen a

nyelvi alapú diszkrimináció áldozatai. A nákozás és a suksükölés–szukszükölés (és minden más nemsztenderd elem használatának) tilalma nem azért került be az iskolai tantervekbe, tankönyvekbe, mert nyelvészeti szempontból a sztenderd alakok értékesebbek vagy jobbak. A szociolingvisztikai szemlélet és a nyelv szemlélet reformjának elterjedésével az anyanyelv oktatásában egyértelmű változtatást szeretnének elérni. Célunk a regionális magyar nyelvhasználat valós lehetőségeinek és elemeinek figyelembevételével az oktatás során. Szükség lenne a felcserélő helyett a hozzáadó szemlélet alkalmazására; az egynormájúság helyett a nyelvi változatosság tényére építő tantárgy-pedagógiai stratégiára. Erősíteniünk kell a kétnyelvűségnek és összes nyelvi velejárójának mint természetes állapotnak az elfogadását és megjelenítését az oktatásban; hozzáadó szemlélet alkalmazását a nyelvi jelenségek megítélésében. A valós élethelyzetekben hasznosítható nyelvi tudást közvetítsünk a kommunikációközpontú oktatás segítségével. Mindaddig, amíg a tankönyveink nem tudják maradéktalanul biztosítani ezt a szemléletet, oktatási segédanyagok (Cs. Nagy – N. Császi 2015) állnak a tanárok rendelkezésére, melyek mintájára saját régiójuk nyelvhasználatára adaptálható feladatokat használhatnak fel (Beregszászi 2012; Parapatics 2018).

Míg Beregszászi Anikó gyakorlatközpontú szakkönyve főként a kárpátaljai nyelvjáróterületre koncentrál, s ehhez ad hasznos útmutatót a szaktanárok részére, a legfrissebb munkafüzet a Tinta Kiadó gondozásában jelent meg az *Anyanyelvi kompetenciafejlesztő munkafüzetek* sorozat 12. tagjaként, szerzője Parapatics Andrea. A kiadvány a nyelvjárástani ismeretek tanításához kínál változatos, eltérő nehézségű, nemcsak szókincsbővítő, hanem aktuális elméleti ismereteket átadó és különböző kompetenciaterületeket fejlesztő gyakorlatokat is a felső tagozatos, illetve a középiskolás tanulók számára. Tudatosabb nyelvhasználókká teszi a tanulókat: indirekt módon vezeti rá a Nemzeti alaptantervben is hangsúlyozott szociolingvisztikai, többnormájú szemléletre, és neveli ezáltal a diákokat egy elfogadóbb attitűdre. A sokszínű, játékos feladatok között sok irányul a grammatikai ismeretek tájszavakon keresztül történő elmélyítésére, valamint a tanulók önreflexióra készítettségével kínál megoldást a regionális eredetű helyesírási hibák csökkentésére.

A cél tehát a tanulók nyelvi és kommunikációs kompetenciájának a bővítése, erősítése, kiteljesítése, a nyelvjárás bizonyos helyzetekben való, szégyenérzet nélküli használatának a támogatása, mindezzel pedig tanítványaink anyanyelvi teljesítőképeségének a növelése, illetőleg nyelvi otthonosságérzetének, egészséges önbizalmának a biztosítása. Ellenkező esetben sok-sok iskolás válhat anyanyelve használatában elbizonytalanodott, kifejezésbeli gátlásokkal küszködő, anyanyelvi versenyképesség dolgában is hátrányban levő felnőtté. S ez az igazi veszély: a társadalmi esélyegyenlőtlenség anyanyelvi alapon is történő konzervá-

lása. „A nyelvi otthonosságot, a használt nyelvváltozat által is kifejezett közösségi szolidaritást csak a vernakulárisok (nyelvjárások, helyi változatok) használata biztosíthatja; ennek megfelelően a regionális és kétnyelvű változatok beszélőit is elsősorban bátorítani kell arra, hogy használják anyanyelvüket, beleértve a helyi változatot, és tartózkodni kell attól, hogy bárki is megbélyegezze e változatok beszélőit” (Péntek 2013, 29).

Tankönyvek

- Aczél Petra – Forró Orsolya – Hegedűs Attila – Pelczér Katalin. 2015. *Magyar nyelv tankönyv 11.* Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Antalné Szabó Ágnes – Raácz Judit. 2005. *Magyar nyelv és kommunikáció.* Tankönyv a 11–12. évfolyam számára. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Antalné Szabó Ágnes – Raácz Judit. 2015. *Magyar nyelv és kommunikáció.* Tankönyv a 11. évfolyam számára. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Antalné Szabó Ágnes – Raácz Judit. 2015. *Magyar nyelv és kommunikáció.* Munkafüzet a 11. évfolyam számára. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Antalné Szabó Ágnes – Raácz Judit. 2011. *Magyar nyelv és kommunikáció.* Tankönyv a 12. évfolyam számára. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Antalné Szabó Ágnes – Raácz Judit. 2011. *Magyar nyelv és kommunikáció.* Munkafüzet a 12. évfolyam számára. Budapest: Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- Balázs Géza – Forró Orsolya – Hegedűs Attila – Szoták Szilvia. 2016. *Magyar nyelv tankönyv 12.* Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Forró Orsolya – Hegedűs Attila – Pelczér Katalin. 2015. *Magyar nyelv munkafüzet 11.* Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Fráter Adrienne. 2013a. *Magyar nyelv a középiskolások számára 10.* Szeged: Mozaik Kiadó.
- Fráter Adrienne. 2013b. *Magyar nyelv a középiskolások számára 12.* Szeged: Mozaik Kiadó.
- Gaál Edit 1998. *Nyelvről, anyanyelvről 15 éveseknek.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Hajas Zsuzsa. 2010. *Magyar nyelv 10. középiskolásoknak.* Debrecen: Pedellus Kiadó.
- Jobbágné András Katalin – Dr. Széplaki György – Törzsök Édua. é. n. *Tankönyv és szöveggyűjtemény a 12. évfolyam számára.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Jobbágné András Katalin – Széplaki György – Törzsök Édua. 1998. *Magyar nyelv VIII. A magyar nyelv története, nyelvi rendszer és nyelvhasználata.* Budapest: Calibra Kiadó.
- Kapos József. 2014. *Szakiskolai közismereti kísérleti tankönyv. 9–10. évfolyam. I. kötet.* Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Kapos József. 2015. *Szakiskolai közismereti tankönyv. 9. évfolyam. I. kötet.* Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor. 1998. *Magyar nyelv.* Tankönyv 14–15 éveseknek. Budapest: Korona Kiadó.
- Szende Aladár. 1993. *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Irodalom

- Beregszászi Anikó. 2012. *A lehetetlen lehetni. Tantárgy-pedagógiai útmutató és feladatgyűjtemény az anyanyelv oktatásához a kárpátaljai magyar iskolák 5–9. osztályában*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Boda Annamária. 2011. A helyesírás tanítása nyelvjárási háttérű tanulók számára. In *Anyanyelv-pedagógia* 4 (3). <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=333>. (2017. okt. 25.)
- Danczi Annamária. 2011. Nyelvjárási háttérrel az iskolában. In *Anyanyelv-pedagógia* 4 (2). <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=315>. (2017. okt. 25.)
- Dudics Lakatos Katalin. 2016. A nyelvjárások megítélése a kárpátaljai magyar oktatásban. (Néhány felmérés tanulsága alapján). In *VI. Dialektológiai Szimpozion*, szerk. Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter. 317–326. Szombathely–Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács.
- Felde Györgyi. 1992. Nyelvérzék és normatudat egy általános iskolai tanulók körében végzett felmérés tükrében. In *Normatudat–nyelvi norma. Linguistica, Series A. Studia et dissertationes*, 8., szerk. Kemény Gábor. 177–191. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Guttman Miklós. 1995. *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 202. szám.
- Hegedűs Attila. 2001. A nyelvjárási szóképzlet és vizsgálata. In *Magyar dialektológia*, szerk. Kiss Jenő. 375–408. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő. 1996. Nyelvjárás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 92 (4): 403–415.
- Kiss Jenő. 2003. Az alkalmazott dialektológia: a nyelvjárások és az anyanyelvi oktatás. In *Magyar dialektológia*, szerk. Kiss Jenő. 145–156. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós. 2003. Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? Papp István igaza. *Magyar Nyelvjárások* (41): 355–358.
- Kovács Rácz Eleonóra. 2012. Kisebbségi nyelvjárási attitűd és identitástudat. In *Vajdasági magyar tudóstalálkozó*, szerk. Ispánovics Csapó Julianna. 35–41. Újvidék: Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács.
- Lakatos Ilona, P. 1986. Az általános iskolai tanulók helyesírásáról. In *Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában* (1984), szerk. Bachát László, Fülöp Lajos, Szathmári István. 249–256. Budapest: Országos Pedagógiai Intézet.
- Lakatos Katalin. 2011. A kárpátaljai magyar iskolások köznyelvi normatudatáról. In *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*, szerk. Kozmács István, Vančo Ildikó. 139–144. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Lanstyák István. 1996. Anyanyelvi nevelés határon innen és túl. In *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*, szerk. Csernicskó István – Váradi Tamás. 11–15. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lőrincze Lajos. 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest: Magvető Kiadó.

- Molnár Zoltán Miklós. 1994. Néhány észrevétel a magyar nyelvi norma érvényesüléséről. In Kemény Gábor és Kardos Tamás szerk. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 10. 47–50. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Nagy Lajos, Cs. – Császi Ildikó, N. 2015. *Magyar nyelvjárások*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Papp István. 1935. *A magyar nyelvtan nevelőereje*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Parapatics Andrea. 2011. Pozitívan a nyelvjárásokról – az iskolában is. *Anyanyelv-pedagógia* 4 (4). <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=347>. (2017. okt. 25.)
- Parapatics Andrea. 2016. Tények és tapasztalatok a dialektológiai ismeretek tanításáról. In VI. *Dialektológiai Szimpozion*, szerk. Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter. 509–517. Szombathely – Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács.
- Parapatics Andrea. 2018. *Nyelvjárástani munkafüzet. Feladatok a magyar nyelv területi változatosságának megismeréséhez*. Anyanyelvi kompetenciafejlesztő munkafüzetek 12. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Péntek János. 2013. Változások a változatosságban. A nyelvváltozatok és beszélők az „átmenetek” korában. In *Társadalmi változások – nyelvi változások Alkalmazott nyelvészeti kutatások a Kárpát-medencében*, szerk. Tóth Szergely. 25–31. A XXII. MANYE Kongresszus előadásai Szeged, 2012. április 12–14. Szeged – Budapest: MANYE.
- Sándor Anna. 2016. A nyelvjáráskutatás az anyanyelvoktatás szolgálatában. In VI. *Dialektológiai Szimpozion*, szerk. Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter. 63–78. Szombathely – Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács.
- Strelci Zita. 2009. A nyelvjárások témakörének megjelenése nyelvtankönyveinkben. In *Félúton 3. A harmadik Félúton konferencia (2007) kiadványa*, szerk. Kuna Ágnes – Veszelszki Ágnes. 274–286. http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk07/strelci_KA_VA_T.pdf (2017. okt. 12.)
- Szentgyörgyi Rudolf. 2013. Nyelvü(n)kben megalázva. Gondolatok nyelvjárásról, iskoláról, tanárképzésről. *Magyar Napló* 25 (5): 3–5. http://magyarnaplo.hu/wp-content/uploads/2015/01/mn_2013_05.pdf. (2017. okt. 17.)
- Végh József. 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vukov Raffai Éva. 2012. *Az örökíró, a hémijszka és ami körülöttük van*. Szabadka: Grafoprodukt.
- Írásbeli magyar nyelv és irodalom érettségi vizsga központi javítókulcsa: https://dari.oktatas.hu/kir/erettsegi/okev_doc/erettsegi_2017/k_magyir_17maj_ut.pdf; (2018. jan. 26.)

Ildiko N. ČASI

ADITIVNI PRISTUP U NOVIJIM UDŽBENICIMA MATERNJEG JEZIKA

Stigmatizacija dijalekata je jedna od najvažnijih činioca koja utiču na njihovo sve ređe korišćenje. Dijalektu onih koji govore manjinski jezik se suprotstavljaju dva važna varijeteta: državni (strani) jezik, i standardni mađarski jezik. Sa stigmatizacijom

biva povreden osećaj komfornosti govornika, i ubrzava se erozija korišćenja maternjeg jezika. Vaspitanje na mađarskom jeziku karakteriše zamena jezika, tj. vernakularni varijetet se zamenjuje sa standardnim jezikom. Izvorni varijetet đaka neće se povrediti primenom aditivnog pristupa, jer će se standardni varijetet dodati vernakularnom: detetov repertoar će se time proširiti. U svom radu istražujem kako se pojavljuje zamena jezičkih varijeteta, a kako aditivni pristup u udžbenicima koji su izdati posle 2000. godine.

Ključne reči: stigmatizacija, vernakularni/standardni varijetet, zamena jezičkih varijeteta/aditivni pristup, novi udžbenici.

N. CSÁSZI Ildikó

THE EMERGENCE OF THE ADDITIVE APPROACH IN THE NEWER NATIVE LANGUAGE-TEXTBOOKS

The stigmatization of dialects is one of the main reasons for their disappearance. Under minority circumstances there are at least two high prestige varieties as opposed to the dialect of native speakers. Thus the stigmatization of the dialect speech leads to a weakened sense of comfort in the use of the mother tongue, resulting in the erosion of the native dialect at a rapid pace.

Traditionally the teaching of Hungarian in the Hungarian educational system is characterized by the subtractive approach, which means that the standard language variety replaces the vernacular variety. By applying the additive approach, the original dialect of the student is not damaged, the standard variety is added to it: thus the language repertoire of the child is broadened.

The study is analyze how the subtractive and the additive approach are reflected in the new textbooks.

Keywords: stigmatization, vernacular/standard language varieties, subtractive/additive approach, new textbooks.

KÁROLY Adrienn

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Doktori Iskola
Újvidék, Szerbia
karolyadrienn93@gmail.com

AZ IDŐHATÁROZÓK MONDATFUNKCIÓINAK VIZSGÁLATA CSÁTH GÉZA NAPLÓBEJEGYZÉSEIBEN A KOMMUNIKATÍV PERSPEKTÍVA SZEMPONTJÁBÓL

A szavak rendje a mondatban az összetevők kommunikatív értékének függvényében alakul ki, benne informatív és kommunikatív szempontból hangsúlyosabb és kevésbé hangsúlyos összetevők különülnek el. A 20. század egyes nyelvészeti iskoláinak mondatszemlélete a mondatszerkezet és a mondatok tagolására vonatkozóan megváltozott. Míg a hagyományörző nyelvtanok még mindig az alany-állítmányszerkezet szempontjából vizsgálják a mondatot, addig a kommunikatív szempontú vizsgálatok a mondatösszetevők kommunikatív értékét (dinamizmusát) tartják elsősorban szem előtt. A tanulmány tárgya az időhatározók használatának és a mondatokban betöltött funkciójának kommunikatív szempontú vizsgálata Csáth Géza naplóbejegyzéseiben. A naplóbejegyzések elemzését az időhatározók négy pozícióban (mondathatározó, topik, fókusz és predikátumhatározó) történő elemzése alapján végeztem el, amelyhez É. Kiss Katalin mondatmodelljét vettem alapul.

Kulcsszavak: kommunikatív perspektíva, időhatározó, hangsúly, Csáth Géza, napló.

Bevezető

A szövegek informatív és kommunikatív értéke közvetlen kapcsolatban áll a bennük foglalt tartalom szervezettségével és elrendezésével. A szöveg megalkotója a mondatokon belül az információk elrendezésével egyedi perspektívát hoz létre (Pásztor Kicsi 2012, 9). Az aktuális tagolás megfigyelése különbözik a hagyományos szintaktikai, azaz a mondatrészek szerinti vizsgálatoktól, hiszen a szintaktikai funkció azonos marad eltérő szórend esetében is. A mondatok

aktuális tagolása az adott kommunikációs helyzet függvénye, amely lényege tulajdonképpen a nyelvi elemeknek hírértékük szerinti elrendezése a kommunikatív egységen belül (Pásztor Kicsi 2012, 22). Vilém Mathesius a mondat funkciójául a kommunikációt határozta meg, s fogalmazta meg az aktuális tagolás kommunikatív mondatperspektíva általi megközelítését. E felfogás szerint a kevésbé hangsúlyos elemek a mondat első (tematikus) szakaszában helyezkednek el, míg a magasabb hírértékű elemek a második (rematikus) szakaszba kerülnek (Pásztor Kicsi 2012, 24–25). A magyar nyelvészek egy része kezdetben ezt a kétpólusú (téma-réma) felosztást követte, illetve a magyar mondatok főhangsúlyos részének – az ige, vagy a közvetlenül előtte álló pozíciót betöltő összetevő – kiemelését (Pásztor Kicsi 2012, 28). A kommunikatív perspektíva kutatásában és a mondatszerkezet értelmezésében a fordulópontot É. Kiss Katalin modellje jelentette (Pásztor Kicsi 2012, 38), amelyben a téma és réma helyett a topik, predikátum és fókusz szerepelnek kulcspozíciókként.

Csáth Géza naplójának írását 1897. április 7-én kezdte meg I. osztályos gimnáziumi diákként, amikor a naplójírás a polgárság körében divatba jött. Naplóját tízéves korától csaknem haláláig, huszonkét éven át vezette, s bennük feljegyzett minden jelentősebb, nemcsak a környezetében lezajló eseményt, ugyanakkor beszámolt irodalmi, zenei és színházi élményeiről is. Z. Varga Zoltán tanulmányában rámutatott arra, hogy Csáth számára naplójának vezetése nemcsak életének megörökítését, hanem az írással való megismerkedés első módját is szolgálta (Z. Varga 2012, 57).

A napló egy rendszeresen, folyamatosan írt, személyes élményeket, feljegyzéseket időrendben tartalmazó mű, az én-formájú perszonális elbeszélés egyik sajátos változata. Műfajilag irodalmon kívül álló jelenség, stílusában közvetlen és kötetlen, mondatfűzése és szerkesztése nemegyszer laza (Kulturális Enciklopédia). A naplók esetében nem beszélhetünk személytelen szerzői magatartásról és hangvételtől, ezeket a szövegeket alapvetően befolyásolják az író érzelmei és hangulata, a leírtakhoz köthető érintettség. Tartalmát minden esetben meghatározza a naplójírás célja. Csáth gyermekkori éveiben vezetett naplóját önmagának írta, negyedik füzetén a következő szöveget tüntette fel: „Aki kívülem olvassa nem becsületes”, viszont a későbbi évekből származó naplójából egyértelművé válik, hogy célja élettörténetének dokumentálása, naptári tájékozódási pontokkal történő lefedése volt (Z. Varga 2012, 59). Halála után naplóját Kosztolányi Dezsőre hagyta, mivel szerette volna, hogy a morfinizmusba torkollott életének történetét megírja (Szajbély 1989, 16).

Azért választottam kutatásom tárgyául az időhatározók kommunikatív szempontú vizsgálatát a mondatban betöltött szerepük szerint, mivel a naplószövegek egyik központi, tartalmi összetevője az idő. Jelenlétük által ismerhet-

jük meg, hogy a bejegyzések írója mikor, milyen sorrendben, mennyi ideig mit csinált. Az események, gondolatok követhetőségét szolgálják, hiányuk esetében csökken a szövegek informatív és kommunikatív értéke.

A Csáth-naplók esetében felfigyelhetünk arra, hogy naplóiírási stílusa folyamatos változásokon ment keresztül. Ezeknek a végigkövetése a kezdetektől a bekövetkező tragédiájáig nem egyszerű feladat, mivel gyakran váltogatta azokat, hol visszatérve egy régi, jól bevált módhoz, hol pedig újjal próbálkozva. Ezért munkámhoz a naplóiírásának három jellegzetes korszakából választottam 2-2 napi bejegyzést azzal a megkötéssel, hogy a szövegek terjedelme megközelítőleg megegyező legyen. Ennek oka, hogy Csáth gyakran a napi bejegyzéseit pár mondatban írta meg, míg máskor hosszan részletezett. A kiválasztás másik szempontja az volt, hogy a szöveg ne csak az aznapi tevékenységének lineáris felsorolását foglalja magába, hanem szolgáljon valamilyen hírrel, esetleg meséljen el benne egy, a környezetében lezajló eseményt, vagy fejtse ki saját véleményét valamilyen témáról.

Az elemzéséhez É. Kiss Katalin mondatösszetevőkre vonatkozó modelljét vettem alapul, melyet a továbbiakban részletesen is bemutatok. A vizsgálat statisztikai adatainak feldolgozásához a *Microsoft Office* csomag *Excel* programját használtam.

Hipotézisek

Az elemzés előtt a következő hipotéziseket állítottam fel:

1. Az időhatározók mondaton belüli elrendezésében eltéréseket fogok megállapítani a korszakok viszonylatában.
2. Az I. korszak¹ időhatározói közül a legtöbb mondathatározói pozícióban fog szerepelni, s a II.² és a III.³ korszakban is az időhatározói mondathatározók száma fog dominálni a négy kategória (MH⁴, T⁵, F⁶, PH⁷) közül.
3. A fókusz pozícióját betöltő időhatározók száma az I. korszakban lesz a legmagasabb a három korszak közül.

1 1897. május 10. és 1898. április 5.

2 1910. január 8. és 1910. március 5.

3 1915. augusztus 28. és 1916. március 30.

4 mondathatározó

5 topik

6 fókusz

7 predikátumhatározó

A vizsgált naplószövegek kiválasztása és bemutatása

A vizsgált szövegeket Csáth Géza naplóiból kiadott anyagokból véletlenszerűen választottam ki. Mint már kifejtettem, mindössze két megkötetést vettem figyelembe: a terjedelmet és a benne foglalt tartalmat. Ezt azonban megelőzte az olyan tipikus naplóírási korszakoknak a kijelölése, amelyek jól prezentálták Csáth Géza írói és személyiségi fejlődését, és amelyek majd lehetőséget nyújtanak az esetleges mondatszerkesztési sajátosságaiban bekövetkező változások bemutatására, összehasonlítására.

I. korszaknak, természetesen Csáth Géza naplóvezetésének első éveit választottam. Ezekben az években bejegyzéseit megszokott séma szerint vezette, többnyire a pontos tényközlésre szorítkozva. Időrendben egyenes vonalúan haladt: először lejegyezte az aznapi időjárást, ezt követően az iskolai történéseket és az otthoni elfoglaltságait, az étkezések fogásait, végül pedig lefekvésének időpontját. Egy-egy különleges esemény alkalmával a napi bejegyzések a helyi aktualitásokkal is kiegészültek. Az aprólékos leírás oka abban keresendő, hogy a tízes évei elején járó Csáth Gézának még nem alakult ki egy egyedi naplóvezetési stílusa, ezért megpróbált minden körülötte zajló eseményt precízen lejegyezni.

Első példaszövegként az 1897. május 10-én keltezett bejegyzését választottam, amelyben az említett tipikus séma figyelhető meg, de emellett Szabadka egy jelentős eseményéről, az új közkórház megnyitásáról és az azt követő ünnepi műsorról is beszámol. A korpusz második szövege az 1898. április 5-i bejegyzés. Ekkor már közel egy éve írta naplóját, de a napjának sémaszerű lejegyzése továbbra is jellemezte. A bejegyzéséből megtudhatjuk, hogy nevelőanyja és testvérei hazaértek egy utazásról, amelyen nevelőanyja testvére, Béla is részt vett.

A II. korszak szövegeihez az 1910-es év bejegyzéseiből válogattam. A megelőző években Csáth élete számos változáson ment keresztül: 1904 szeptemberétől Budapestre költözött, ahol orvostanhallgató lett. A pályaválasztás nehéz időszak volt számára, hiszen a zenei, írói és festői pályákkal is szimpatizált. A vidéki városból a nyüzsgő fővárosba kerülve orvosi tanulmányainak megkezdésével újra önmagára kellett találnia, hiszen hirtelen kikerült az addig megszokott minden napjaiból és a családi irányítás alól. Ahogy múltak az évek, immár kevésbé a napi eseményeket, inkább saját gondolatait jegyezte le. 1904 és 1906 között nem vezette naplóját, míg 1907 és 1908 között ismét tömör, rövidítésekkel tarkított bejegyzéseket írt. Ezek az írások olyan érzetet keltenek, mintha kódolni szeretne volna a lejegyzetteket, hogy azokat csak ő maga értse meg. Előfordul, hogy csak neveket, helyszíneket, előadások címeit sorolja fel mindenféle kommentár nélkül. Ebben az időszakban alig találhatunk valamilyen személyes gondolatot, inkább a leltárszerű tényközlés jellemezte. 1909 októberétől újra rendszeresen

vezette naplóját, és visszatért a terjedelmes leírásokhoz, bár 1909 és 1910 között kevés feljegyzés maradt fenn tőle az utókor számára.

A vizsgálat tárgyául az 1910. január 8-i és az 1910. március 5-i naplóbejegyzéseit választottam. Ebben az időszakban jellemzően a napi tevékenységein kívül munkájáról és vizsgált betegeiről számolt be, emellett nemi életéről is nyilvántartást vezetett.

Végül a III. korszaknak az 1915-ös és 1916-os évet választottam. Ekkor már évek óta a kábítószer hatása alatt állt, írásmódja a magánjellegű és a nyilvános között ingadozott (Z. Varga 2012, 59). 1910. április 20-án fecskendezte bőre alá az első „édes mérget”, amely életét jelentősen befolyásolta, hatása alól soha nem szabadult (Dér 1969, 29). Naplójában tabutémákat feszegetett: pontosan vezette morfinista függőségét és nemi életét. Életének ebben az időszakában gyakran volt kedvetlen, rögeszmék gyötörték betegségekről és felesége hűtlenségéről. Folyamatos hullámvölgyeken ment keresztül, nem sikerült neki huzamosabb ideig az elvonás. 1915. augusztus végén egy szanatóriumba is bevonult. Ebből az időszakból, a szanatóriumban eltöltött idejéből választottam az egyik szöveget, mégpedig az 1915. augusztus 15-i napi bejegyzését, amelyben a kezeléséről, közérzetéről és terveiről írt. A másik feldolgozott naplófeljegyzés 1916. március 30-án keletkezett, amelyben pontosan számot adott függőségéről, azok rá gyakorolt hatásáról. Az ilyen jellegű naplóbejegyzések, amelyekben aprólékosan leírta, hogy mikor és mennyi drogot vett magához, és azzal milyen hatást ért el, jellemzőek voltak életének utolsó éveire.

A bemutatandó vizsgálat korpuszát tehát e három naplóírási időszak összesített anyagai alkotják. A szövegcsoportokat a keltezési évük szerint, időrendi sorrendben jelöltem (1897⁸, 1898⁹, 1910a¹⁰, 1910b¹¹, 1915¹², 1916¹³).

A magyar mondatok fő összetevői

A magyar nyelv korábbi grammatikáinak jó része nem határoz meg szabályrendszert vagy algoritmust a mondat összetevőinek lehetséges sorrendjéről. Számos mondat esetében az tapasztalható, hogy a fő összetevők valamennyi szórendi változata helyes, viszont a szórend befolyásolja a mondat jelentését és hangsúlyozását (É. Kiss 2015, 75). A mondat legáltalánosabban használt típusa egy személyről,

8 1897. május 10.

9 1898. április 5.

10 1910. január 8.

11 1910. március 5.

12 1915. augusztus 28.

13 1916. március 30.

dologról vagy személyek, dolgok csoportjáról, fajtájáról közöl állítást (É. Kiss 2003, 3–4). A magyar mondat – általános összetétele szerint – elsődlegesen logikai alanyra, azaz topikra és logikai állítmányra, azaz predikátumra tagolódik (É. Kiss 2015, 80). Topiknak nevezzük közlésbeli-jelentéstani szerepe szerint a mondatoknak azt az összetevőjét, amely megnevezi az individuumot, amelyről a mondat a második részében valamilyen állítást fogalmaz meg. Közlésbeli-jelentéstani funkciója alapján a mondatok másik összetevőjét, amely a topikról való állítást tartalmazza, predikátumnak nevezzük (É. Kiss 2003, 3–4). A topik minden esetben a mondat első szakasza, a predikátum pedig a második szerkezeti egység (A. Jászó 2007, 364).

(1) [_{Topik} A hőmérséklet] [_{predikátum} +10°]. (1898)

(2) [_{Topik} A nap] [_{predikátum} gyönyörűen süt], csak [_{topik} a szél] [_{predikátum} fúj veszettül]. (1898)

Az (1)-es mondatban a hőmérséklet a mondat topikja, és arról állítjuk, hogy +10°. A (2)-es mondatban a napról állítjuk azt, hogy gyönyörűen süt, a szélről pedig azt, hogy veszettül fúj.

Egy mondat több topikot is tartalmazhat. A mondat predikátumrésze az igét és az ige bővítményeit, módosító elemeit, illetve vonzatait tartalmazza, amelyek nem kerülnek topikként a predikátum elé (É. Kiss 2003, 7). A predikátum igei csoportja fókuszra, ígére és az ige utáni bővítményekre tagolódik.¹⁴ A fókusz szemantikai szerepe az azonosítás, amely bármely mondattani kategóriájú kifejezés lehet, de kizárólag egyetlen mondatösszetevő töltheti be ezt a szerepet: vagy az ige, vagy az ige valamely bővítménye. Amennyiben bővítmény tölti be a fókuszszerepet, a fókuszt követő helyen közvetlenül az ige áll (É. Kiss 2003, 22). Az ige után álló bővítmények száma tetszőleges, sorrendjük szabad, amennyiben azonos mondatszerkezeti helyet foglalnak el (É. Kiss 2015, 80). Az igemódosítók közül a leggyakoribb az igekötő (É. Kiss 2003, 12). A másik csoportba a pusztán névszói igemódosítók tartoznak, amelyek szerepük szerint lehetnek névelőtlen főnévi tárgy, névelőtlen főnévi határozó, az összetett állítmány névszói része, melléknévi állapothatározó, melléknévi és névelőtlen főnévi eredményhatározó és főnévi igenév. A névelőtlen alany csak akkor válhat igemódosítóvá, ha a predikátumban leírtak elszenedője vagy jellemzője, és nem a cselekvője (É. Kiss 2003, 13). A fókusz- és topikpozíciók kitöltése nem kötelező (É. Kiss 2015, 87).

Az említett funkcionális/kommunikatív szakaszok és összetevők pozíciója a mondatokban nem tetszőleges, hanem az adott nyelv tipológiai jellemzőitől függnek, esetleges szórendi szabadsággal rendelkeznek (Pásztor Kicsi 2012, 10).

¹⁴ A predikátum ezenkívül a fókuszt megelőző pozícióban egyéb operátorokat (pl. kvantorokat), illetve logikai jelentéstani műveleteket jelölő összetevőket (pl. tagadást) is tartalmazhat (É. Kiss 2003, 25), de ezek a dolgozat szempontjából nem fontosak.

- (3) [_{Topik} Anyika] 8-kor [_{predikátum} elment meghallgatni a „szerenádot”], melyet [_{topik} a szabadkai dalegyesület] [_{predikátum} Perczelnek adott]. (1897)

A fenti (3)-as mondat anyikáról, azaz Csáth nevelőanyjáról azt állítja, hogy elment meghallgatni a szerenádot. A mondat következő tagmondatában továbbá azt állítja, hogy a szabadkai dalegyesület adta ezt a szerenádot Perczelnek. A második tagmondat igei állítmánya előtt közvetlenül, kiemelve Perczel neve áll a fókusz pozíciójában, így a mondatban nagyobb hangsúlyt kap, miközben az ige hangsúlya törlődik.

Ha egy mondaton belül több tagmondatnak is megegyezik a topikja, a második és a további tagmondatokban töröljük az ismétlődő topikot (É. Kiss 2015, 82). Olykor a topik nem hiányzik, csak rejtve marad, de az igei személyragból kikövetkeztethető, ilyenkor *pro* szimbólummal jelöljük az üres személyes névmást (É. Kiss 2003, 17), mint a következő, (4)-es mondatban:

- (4) [_{Topik} *pro*] [_{predikátum} Hazajöttünk innen ¼ 7-kor]. (1897)

Az egymást követő mondatokban szintén kikövetkeztethető a hiányzó topik.

- (5) [_{Topik} A kém] [_{predikátum} fogoly volt] és [_{Topik} Ø] [_{predikátum} mint beteg került hozzá]. (1915)

Az (5) alatt található mondat pontosan megnevezi a topikot, amelyről majd a predikátum állít valamit. Ebben az esetben a kémről állítjuk, hogy fogoly volt, majd ugyanarról a (kihagyott) topikról, hogy betegként került valakihez.

Az igei személyrag nem minden esetben nyújt lehetőséget a rejtett topik precíz meghatározására.

- (6) Ma [_{Topik} *pro*] [_{predikátum} szép időre ébredtünk]. (1898)

Habár az igei személyragból kikövetkeztethetővé válhatna a mondat topikja, viszont a bemutatott, (6)-os mondat Csáth Géza 1898. április 5-i napló-bejegyzésének kezdő mondata. Ebben az esetben a rejtett topik többféleképpen értelmezhető: állíthatjuk például Csáth egész családjáról, csak a testvéreiről vagy akár a szabadkai lakosokról is azt, hogy szép időre ébredtek, ennek ellenére a személyraggal jelölt *mi* névmás marad a mondat grammatikai és logikai alanya is.

A hangsúlyos összetevők helye a magyar mondatban

Már volt róla szó, hogy a mondatokban az igére vagy az ige előtti összetevőre esik a legerősebb, kötelező hangsúly. Abban az esetben, ha az ige előtti összetevő, azaz a fókusz hordozza a kötelező hangsúlyt, az ige hangsúlytalanná válik (É. Kiss 2015, 78). A mondatok topikja és az ige utáni bővítmény is lehet hangsúlyos, de ezek hangsúlya nem lehet erősebb a predikátum élén álló kötelező hangsúlynál (É. Kiss 2003, 4). Az ige után álló összetevők nem rendelkeznek

szemantikai vagy kommunikációs jelentéstöbblettel, informatív értékük alapján csökkenő tendenciát mutatnak (Pásztor Kicsi 2012, 15).

Összességében megállapítható, hogy a mondatkezdő pozíció nem feltétlenül a hangsúlyos kifejezések számára van fenntartva, az igét közvetlenül megelőző pozícióba csak egyetlen hangsúlyos kifejezés kerülhet, továbbá az ige utáni pozíció szintén a nem kötelezően hangsúlyos kifejezések helye (É. Kiss 2015, 79).

Az ige előtti, hangsúlyos pozíciót¹⁵ betöltheti igekötő (7a) vagy főnév (7b), névutós névszó (7c), az összetett állítmány névszói része (7d) vagy határozószó (7f–7g) is.

(7a) Azután 10 óra előtt ’**megfürödtem** és újra, mint tegnap is, úgy ’**elaludtam**, hogy ’ágyúsütéssel sem **keltenek föl**. (1898)

(7b) A kém fogoly volt és mint ’beteg **került** hozzá. (1915)

(7c) [...] a harmadik levél, mit ’betegségem alatt **írt**. (1898)

(7d) Pénteken a Nedbal zenekarától a Goldmark szinfóniája és hegedűversenye elég ’**jó volt**. (1910a)

(7f) Béla is ’ma **jött meg** Budapestről, [...]. (1898)

(7g) ’Ott **voltak** a Kosztolányi gyerekek is. (1897)

Ha a mondatnak van fókusza, az igemódosító az ige utáni pozícióba kerül. A (7a) mondat utolsó tagmondatában, a tagadás következtében az igekötő, hangsúlyát veszítve az ige utáni pozícióba kerül. A *sem* ún. rémakiemelő partikula, amely a közvetlenül előtte álló összetevőt főhangsúlyossá teszi.

Habár az igekötő egységet képez az igével, mégis önálló igei vonzatnak számít. Az igekötős igék alávetethetők szóképzésnek, ami csak a szótári egységekkel lehetséges, emellett olyan jelentést hordozhatnak, mely nem vezethető le az igekötő és az ige külön jelentéséből. Az igekötő kerülhet hangsúlytalan helyzetbe is, ilyenkor leválik az igéről és eltávolodnak egymástól, akár más-más tagmondatba is kerülhetnek (É. Kiss 2003, 13). A (7a) mondat jól szemlélteti egyszerre az igekötőre eső kötelező hangsúlyt (*megfürödtem, elaludtam*) és a hangsúlytalan helyzetet is (*keltenek föl*).

Az időhatározó lehetséges helye és szerepe a mondatban

Az időhatározó az alaptagban kifejezett cselekvés, történés, létezés időpontját vagy időtartamát, illetőleg annak kezdő- vagy végpontját határozza meg (A. Jászó 2007, 395). Lehetséges kifejezőeszközei lehetnek a ragtalan és a ragos főnevek, névutós főnevek, határozószók és határozói igenevek (A. Jászó 2007, 395–396).

15 A fókuszpozícióban álló mondatösszetevőt ’ jellel, az igéket dupla aláhúzással és kiemeléssel jelöltem.

Az olyan határozók, amelyek a mondatban kifejezett esemény vagy állapot egészére vonatkoznak és értékelik azt, illetve külső körülményét (helyét, idejét) adják meg, a topikhoz hasonlóan a mondat első, predikátum előtti szakaszában található, a topikhoz képest pedig tetszőleges helyen helyezkedhetnek el (É. Kiss 2003, 8). Nem vonzat értékűek, tehát nem az igéhez tartoznak. Az állítás egészét módosító időhatározó legtermészetesebb helye a predikátumon kívül, a topik előtt (8a–8b), mögött (8c) vagy a többszörös topikok között van (É. Kiss 2003, 20).

(8a) **Délután anyikáék elmentek** a nagy díszterembe, [...]. (1897)¹⁶

(8b) **Szombaton Mladi Klári kijelenti**, hogy az ápolónők véleménye szerint leginkább fennhordom az orrom. (1910a)

(8c) **Anyika 8-kor elment** meghallgatni a „szerenádot”, [...]. (1897)

A külső körülmények leírásakor leggyakrabban az idő mozzanata kerül iniciális pozícióba, még jobban kiemelve az idő körülményét (Pásztor Kicsi 2012, 158). Az időt jelölő mondathatározó gyakran ragtalan határozószói alaptagként szerepel a mondatok elején, alkalmanként esetragot felvéve, egyébként különféle ragos vagy névutós névszók és egyéb névszói szerkezetek töltik be ezt a szerepet.

A predikátumhatározó, amely a logikai állítmányra vonatkozik, a predikátum része. Csak az igei csoporton belül helyezkedhet el, a mondathatározóktól eltérően nem kerülhet a topik elé vagy a topikok közé (9).

(9) Ellenben ha **alszunk 2[-től] 5-ig**, akkor igen tág pupillára ébredünk. (1916)

A mondathatározóként és predikátumhatározóként is értelmezhető határozók jelentése a pozíciójuktól függ: ha a topik előtt állnak, mondathatározóként értelmezzük azokat; ha a topik mögé kerülnek, értelmezhetők mindkét módon (É. Kiss 2015, 82–83).

Amikor az információ írója különösen ki akarja emelni az időpont fontosságát, közvetlenül az ige előtti pozícióba helyezi az időhatározói összetevőt (10a–10c). Ha nincs egyéb topicalizálható komponens, az időhatározó betöltheti a topik szerepét is, de csak konkrét fogalmi jelentés esetében (Pásztor Kicsi 2012, 158–159).

(10a) **7 után elmentem**(b) nagymamáékhoz Mádiért. (1897)

(10b) **Reggel elmentünk** a „Vörös Ökör” iskolának II. leányosztályába, [...]. (1897)

(10c) **Kedden megkezdtem** a munkát a Szt István Kórházban, ami örvedetes újságot jelent számomra: [...]. (1910b)

16 Az időhatározót kiemeléssel, a topikot szimpla aláhúzással és kiemeléssel, az igét dupla aláhúzással és kiemeléssel jelöltem.

Az időhatározó állhat fókusz szerepben is. Az igét közvetlenül megelőző összetevő a mondat tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontja, ilyen esetekben az ige hangsúlytalanná válik. A predikátumrészben nemcsak az igemódosító előzheti meg közvetlenül az igét, hanem bármely másik igevonzat is. Ilyenkor az igemódosító az ige mögé kerül (É. Kiss 2003, 17). A fókuszos kifejezésben a fókusz és az ige között nem állhat semmi. Hasonló kiemelés érhető el az összekapcsolt időhatározói szerkezetekkel is (11):

(11) **Ma reggel írt** egy nyolc oldalas levelet [...]. (1898)

A naplószövegek elemzése a mondatok időhatározóinak szerepe alapján

Munkámban a Csáth Géza naplóbejegyzéseiben előforduló időhatározók helyét, valamint az idő körülményeinek kiemelését, annak a hangsúlyozásban betöltött szerepét szeretném statisztikailag bemutatni. A vizsgált szövegek összefüggő napi naplóbejegyzések, amelyeknek kommunikatív egységeit a kontextusba helyezve vizsgáltam. Az időhatározók fontos szerepet töltenek be a naplókban, mivel a bennük foglalt történéseket időrendi, nem feltétlenül lineáris sorrendben írják le, azokra a kérdésekre adva választ, hogy ki, mikor és mit csinált, mi történt vele.

A feldolgozott naplóbejegyzéseket (1897, 1898, 1910a, 1910b, 1915, 1916) három korszakra (I, II, III) felosztva vizsgáltam, a szövegek összes időhatározójának számbavételével. Az összetett mondatok minden mondategységét külön elemeztem a hagyományos mondattagmondatainak elhatárolásával.

Az időhatározókat a mondatban elfoglalt helyük és funkciójuk alapján négy kategóriába soroltam:

1. Az időhatározó a mondatthatározó szerepében áll (MH):

A kategóriát a következő feltételekhez kötöttem:

- az időhatározó a mondatban szereplő topik(ok) előtt, között vagy mögött áll,
- az időhatározó a mondat predikátumrésze előtt áll,
- hiányozhat a mondatból a topik, de ilyen esetben csak rejtett topikról van szó, amely az igei személyragokból vagy a kontextusból kikövetkeztethető,
- az időhatározó nem az ige előtt áll közvetlenül, azaz nem az igei csoport fókusza.

2. Az időhatározó a mondat topikja (T):

A kategória feltételei szerint:

- a mondatban nem található másik topicalizálható komponens a predikátumot megelőző szakaszban, ezért ezt a funkciót az időhatározó tölti be,

- az időhatározó konkrét időt jelölő ragtalan, ragos vagy névutós névszó,
- az időhatározó nem a fókusz szerepét tölti be.

3. Az időhatározó a mondat fókusza (F):

A kategóriába való tartozás feltételei:

- az időhatározó közvetlenül az ige előtt áll,
- amennyiben a mondat igéjéhez tartozik igekötő, akkor az igével nem alkot egy egységet.

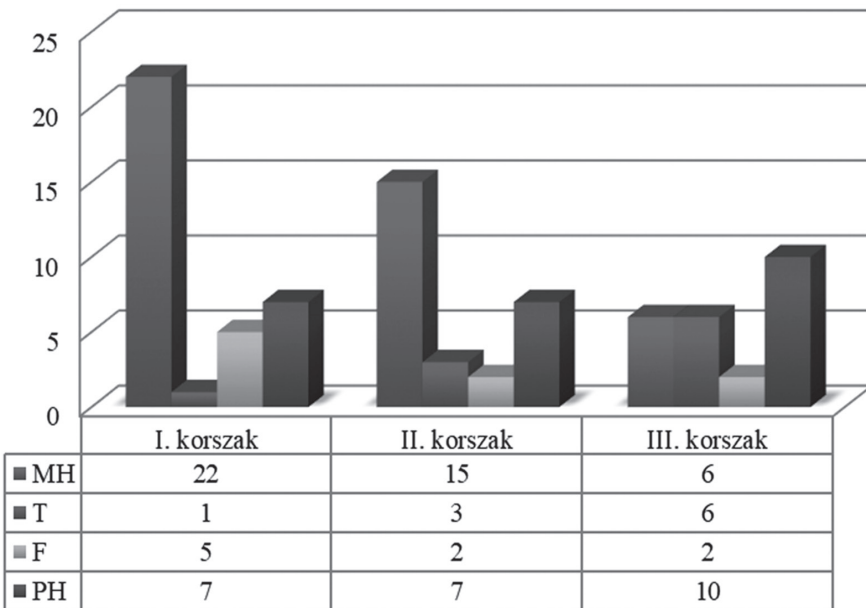
4. Az időhatározó predikátumhatározó szerepében áll (PH):

A felállított követelmények:

- az időhatározó az ige előtt vagy után található, lényegtelen a mondatösszetevők sorrendje, de igei vonzatként szerepel,
- az időhatározó nem az igei csoport fókusza,
- az időhatározó nem tölti be a topik szerepét.

A vizsgálat eredményeinek bemutatása és elemzése

Az időhatározók megoszlása a mondatokban betöltött szerepük alapján

1. ábra

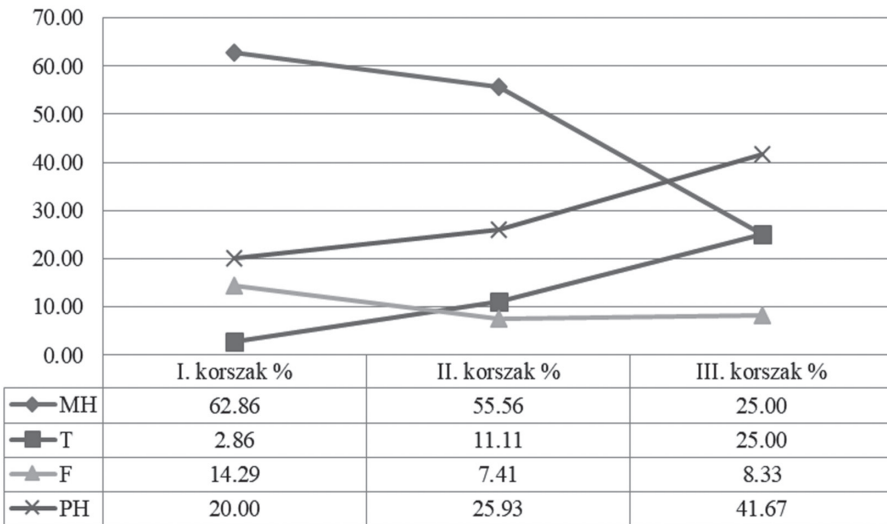
A hisztogramon (1. ábra) egyértelműen látható, hogy Csáth Géza naplóbejegyzéseiben használt időhatározók túlnyomó többségében a mondathatározó és a predikátumhatározó kategóriájába sorolhatóak: az I. korszak 35 időhatározójából 29, a II. korszakban 27-ből 22, a III. korszakban 24-ből 16 tartozik ebbe a két csoportba. A szövegek elemzése után megállapíthatjuk, hogy az időhatározó mondathatározóként való használata az I. korszakban kiemelkedő. Ezek jellemzően a topikok előtt, a mondat első szavaként vagy az új tagmondatok elején szerepelnek. Ez az időhatározó-használat a naplóiíró tudatos szövegszerkesztésére utal, melyben a leírtakat megfontoltan, az idő szempontjából pontosan szeretne volna az olvasók elé tárni. A kiválasztott szövegek és korszakok bemutatásánál már megjegyeztem, hogy Csáth Géza naplóiírásának első éveit a napi bejegyzések lineáris, előre haladó mondat szerkesztése jellemezte, amit az időhatározó mondathatározóként való használata is megerősít. A következő korszakokban a mondathatározók száma továbbra is jelentős: a II. korszakban szintén dominálnak, miután arányuk fokozatosan csökken, s a III. korszakban a predikátumhatározók meg is előzik őket.

Az időhatározó az ige utáni pozícióban, predikátumhatározóként kevésbé hangsúlyos eleme a mondatnak. A mondat szerkesztés információközlési funkcióját figyelembe véve érzékelhető, hogy ebben a funkcióban csak a logikai állítmány egy részletéről közöl valamilyen időponthoz köthető információt. Használata a mondat szerkesztés kevésbé lineáris voltára utal. Ennek ellenére az 1. ábra alapján azt figyelhetjük meg, hogy e határozók előfordulása a korszakok előrehaladtával folyamatosan növekszik. Az I. és a II. korszakban még a második leggyakrabban előforduló kategória, míg a III. korszakban már ezek dominálnak a szövegekben.

Az elemzés eredményeként egyértelmű, hogy Csáth Géza naplóvezetésének vizsgált korszakaiban ritkán helyezte az időhatározókat topik vagy fókusz szerepébe. A topikként való alkalmazás hiánya azzal magyarázható, hogy az egyszer már említett összetevőket a mondatokban, ha nem szükséges, nem ismételtük meg újra, hiszen a kontextusból kikövetkeztethetővé válnak. A naplószövegek mondataiban gyakran rejtett a topik, de megállapítható az előző mondatból vagy az igei személyragokból. A közölt állítások topikja legtöbb esetben maga a naplóiíró, azaz Csáth Géza, hiszen a napló a személyes élményeinek megörökítésére szolgált. Mivel a mondat egységek rendelkeztek topicalizálható komponenssel a predikátumot megelőző szakaszban, a topik szerepét esetlegesen a mondatok elején álló időhatározó csak kivételes esetekben töltötte be. Az időhatározói topik az I. korszak legkevesbé használt kategóriája, míg a II. korszakban a harmadik, a III. korszakban pedig a második leggyakrabban előforduló kategóriává válik.

A fókusz a mondat tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontja. Amennyiben az ige előtti pozícióban időhatározó áll, akkor a szöveg írója az idő fontosságát szeretné különösen kiemelni. Csáth Géza ebben a funkcióban ritkán használt időhatározókat: az I. korszakban a mondathatározók és a predikátumhatározók után előforduló kategória, amely a II. és a III. korszakban a legritkábban használt csoporttá válik. Az előforduló esetekkel kapcsolatban nem figyelhető meg valamilyen tudatos fókuszhasználati cél, általában ezekben a mondatokban azt emelte ki, hogy azt a bizonyos cselekvést azon a napon végezte el, amelyről írt, ami egyébként is egyértelmű a napi bejegyzések keltezése miatt.

Az időhatározók százalékos megoszlása a mondatokban betöltött szerepük alapján

2. ábra

A 2. ábra az időhatározók mondatbeli pozíciójának százalékos kimutatását hivatott bemutatni, amelyen a pozíciókban fellelhető gyakorisági változásokat figyelhetjük meg. A gyakoriság százalékban történő kimutatása teszi csak lehetővé az ilyen szempontú elemzést, mivel a korszakok szövegeiben előforduló időhatározók száma nem azonos, így nem kaphatnánk általuk az összehasonlításhoz megfelelő adatokat. A százalékos kimutatás olyan számadatokat nyújt, amelyek azt mutatják ki, hogy az adott korszakban összes fellelhető időhatározó közül hány százalék volt mondathatározó, topik, fókusz vagy predikátumhatározó.

A mondathatározók százalékos aránya folyamatosan csökkent: az I. korszakban még az időhatározóknak több mint fele, pontosabban 62,86%-a ebbe a

kategóriába tartozott, majd fokozatos csökkenési ívet figyelhetünk meg: a II. korszakban 55,56%-ra, majd a III. korszakban 25%-ra fogyatkozott. Ez nagyfokú, 37,86%-os visszaesést mutat az I. korszakhoz képest.

Ezenkívül még az időhatározói fókusz előfordulásánál figyelhető meg csökkenő tendencia. Habár a kategória az I. korszakban 14,29%-ban szerepelt, ez a szám tovább apadt a II. korszakban 7,41%-ra, míg a III. korszakban aránya minimálisan, 8,33%-ra növekedett.

Az időhatározói topik és a predikátumhatározók esetében viszont növekvő ív állapítható meg. Az előbbi az I. korszak csupán 2,86%-os előfordulási arányával szemben a II. korszakban 11,11%-ra, a III. korszakban pedig egészen 25%-ra növekedett.

A predikátumhatározók kategóriájánál emellett a legjelentősebb növekedés észlelhető: az I. korszak 20%-os aránya már a II. korszakra 25,93%-ra, végül 41,67%-ra emelkedett, így az elemzések által 21,67%-os növekedés konstatálható.

Összegzés

A meghatározott korszakok szövegcsoportjainak a mondat szerkezeti sajátosságokra és az időhatározók elrendezésére vonatkozó kommunikatív vizsgálatával az előzetesen felállított hipotézisek közül a következők valósultak meg:

1. A vizsgált korszakok szövegei között valóban eltéréseket állapítottam meg az időhatározók mondatbeli elhelyezése tekintetében, amelyek nagymértékben befolyásolták a szövegek olvashatóságát és a bennük foglaltak követhetőségét. Az I. és a II. korszakban a pontos tényközlés érdekében az időhatározói mondathatározók domináltak. A mondathatározók a mondat első szerkezeti egységei, azaz a topik(ok) előtt vagy mögött állnak, s a mondatban kifejtett állítás egészét módosítják, ezzel könnyítik a leírtak időbeli követhetőségét. Ez az időhatározóhasználat inkább magyarázható a gimnazista diák iskolában tanult, szabályos mondat szerkesztési szabályainak követésével, és az igénnyel, hogy ezeknek mindenképpen megfeleljen. Az időhatározói predikátumhatározók előfordulási aránya a korszakok előrehaladtával viszont fokozatosan növekedett, míg a III. korszakban már a legmagasabb arányban fordult elő a négy kategória közül. Az I. korszak precíz időbeli eseményvezetése a II. korszaktól kezdve megbomlott: az időhatározók egyre gyakrabban az ige mögé kerültek, így hangsúlyos voltukból is veszítettek, sőt, számos esetben az időhatározók hiánya figyelhető meg. Ez a jelenség viszont nem azzal indokolható, hogy Csáth Géza a naplójában kevésbé figyelt volna oda a tartalomra, különösképp az időhatározókra. Inkább más mondatösszetevőket emelt ki, nagyobb hangsúlyt helyezve az eseményekre, mint a leírtak külső körülményeinek vezetésére.

2. A második feltételezésem csak részben igazolódott be: az I. korszak időhatározói közül valóban mondathatározó pozícióban szerepelt a legtöbb, pontosabban 62,86%-os százalékarányban. A II. korszakban 55,56%-kal szintén ezeknek az aránya volt a legmagasabb, azonban a III. korszakban előfordulásuk 25%-ra csökkent, mely részeseési arányt a predikátumhatározók 41,67%-os arányukkal megelőzték.

3. Harmadik feltételezésem teljes igazolást nyert: a fókuszpozícióban álló időhatározók száma az I. korszakban volt a legmagasabb, szám szerint 14,29%, ehhez képest viszont a II. korszakban 7,41%-ra, a III. korszakra pedig 8,33%-ra csökkent az arányuk.

A hipotézisek megvalósulásának elemzését követően ismételten megállapíthatjuk, hogy Csáth naplójírásának első éveiben, még gimnazistaként fetetett legnagyobb figyelmet az idő mozzanatának explicit kiemelésére. Ezt követően az időhatározók továbbra is megjelentek a szövegeiben, csak már kevésbé hangsúlyos összetevőként. A korszakok összehasonlítását követően a drogfüggőség időszakából származó naplóbejegyzései sem mutatták a szövegek kommunikációs értékének csökkenését. A változás a mondat szerkesztés tekintetében állapítható meg, nem az időhatározók használatában. Vizsgálatom Csáth Géza naplójírásának mindössze három korszakát fedte le, azon belül is olyan szövegekkel foglalkoztam, amelyek leginkább megfeleltek az elemzés céljának: terjedelmesebb bejegyzések voltak, amelyekben gondosan odafigyelt a tartalomra. Valószínűleg a kutatás teljesen más eredményt mutatott volna, ha a rövidebb, töredék jellegű bejegyzéseit is belevontam volna a vizsgálatba.

Irodalom

- Brenner József, ifj. (Csáth Géza). 2007. *Napló (1903–1904)*. Szabadka: Életjel Kiadó.
- Csáth Géza. 1997. *Fej a pohárban. Napló és levelek 1914–1916*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Csáth Géza. 2013. „Méla akkord: hínak lábat mosni”. *Naplófeljegyzések 1897–1904*. Budapest: Magvető Kiadó, Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Dér [Dévavári] Zoltán. 1969. *Az árny zarándoka (Csáth Géza emléke)*. Szabadka: Veljko Vlahović Munkásegylet.
- Jászó Anna, A., szerk. 2007. *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Kiss Katalin, É. 2003. Mondattan. In É. Kiss Katalin–Siptár Péter–Kiefer Ferenc: *Új magyar nyelvtan* (online). http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_520_uj_magyar_nyelvtan/adatok.html (2017. dec. 03.)
- Kiss Katalin, É. 2015. Az egyszerű mondat szerkezete. In Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan* (online). 74–161. Budapest: Akadémiai Kiadó. <http://www.nytud.hu/publ/smny/mondattan.pdf> (2017. dec. 10.)

Kulturális Enciklopédia. (online) <http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Naplo.htm> (2017. dec. 03.)

Pásztor Kicsi Mária. 2012. *A mai vajdasági magyar napi sajtó és elektronikus média informatív szövegeinek szintaktikai, intonációs és kommunikatív jellemzői*. Újvidék: Újvidéki Egyetem, Bölcsésztudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék.

Szajbély Mihály. 1989. *Csáth Géza*. Budapest: Gondolat.

Varga Zoltán, Z. 2012. Napló és memoár között. *Literatura*. 1 (38): 56–61.

Függelék

A felhasznált szövegcsoportok¹⁷:

I. korszak:

1897. május 10. Hétfő. (1897)

Ma borús idő volt. Reggel az eső is esett egy negyed vagy fél órácskát, a meleg 15°volt. Reggel elmentünk a „Vörös Ökör” iskolának II. leányosztályába, és onnan néztük, mikor Perczel Dezső belügyminiszter az iskola keleti felére eső kocsúton elrobogott. Ott voltak a Kosztolányi gyerekek is. Mikor elment a miniszter, lementünk az iskola udvarba, és ott játszottunk déli 12 óráig, labdázunk és a tegnap esett esőből képződött kis tócsákra papírladikocskákat tettünk. Ekkor elmentünk nagymamánkhoz, oda eljöttek értünk apuka és anyika, anyika énekelt az új kórház megnyitásán. A miniszter sárgásbarna cilinderben, sárga überciherben és sűrke ruhában volt, Schmausz Endre főispánnal egy kocsiban ült. A dalárda énekelte a köv[etkező] énekeket: „Veni sancte”, „Isten Hatalma”, „Sanctus”, anyika és ifj. Frankl Istvánné Mozart első művét énekelték. Délután anyikáék elmentek a nagy díszterembe, ahol mint mondják, pezsgőben se volt hiány. Mi pedig elmentünk Kosztolányiékhoz, hova egy pár zászlót vittünk és egy lampiont a katonasághoz. Hazajöttünk innen ¼ 7-kor. 7 után elmentem (b) nagymamánkhoz Mádié[rt]. Anyika 8-kor elment meghallgatni a „szerenádot”, melyet a szab[adkai] dalegyesület Perczelnek adott. Mi játszottunk egy kicsit azután, és ½ 10-kor lefeküdtem... (Csáth 2013, 16–17)

1898. április 5. Kedd. (1898)

Ma szép időre ébredtünk. Reggel 7-kor keltem föl. ½ 8-ra készen voltam, éjszaka ugyancsak jól aludtam, pedig a vánkosok kissé karbolszagúak, de én a karbol szagát szere-tem. A hőmérséklet +10°. A nap gyönyörűen siüt, csak a szél fúj veszettül. Ma kaptam Pista bácsitól, írnok, egy körzöt. És ma jönnek haza délután [a] gyerekek és anyika. 5 óra után már itthon voltak. Meguzsonnáztunk. – A kis Ilonka nagyon megnőtt, mióta nem láttam, és hízik. Béla is ma jött meg Budapestről, elmesélte, hogy játszott Budapesten a Nemzeti Színházban, hol magyar honvéd volt, ugyanis a mostani időkben igen sokat látogatott és adott darab [az] 1848. Hadak útja, amelyben igen sok katonára van szükség, amennyi nem telik a társulat személyzetéből, tehát akik szándékoznak játszani, azok játszhatnak, ha a

17 Az igéket dupla aláhúzással és kiemeléssel, az időhatározókat kiemeléssel jelöltem.

színháznál jelentkeznek. **Ma reggel írt** egy nyolc oldalas levelet (**már** – dicséretére legyen mondván – a harmadik levél, mit **betegségem alatt írt**.) És **6 [és] ¼ óraker már ölelgettük** egymást. Én, mint rendesen, **rögtön megkértem**, hogy rajzoljon. **Azután 7 óra felé elment** haza. **Megvacsoráztunk**, most már az egész család együtt. Kis Ilonka **ma már kicsit nevetett** is (ami nagy természeti ritkaság). **Azután 10 óra előtt megfürödtem** és újra, mint **tegnap** is, úgy **elaludtam**, hogy ágyúsütéssel sem **keltene föl**. (Csáth 2013, 56)

II. korszak:

[1910] Jan. 8. (1910a) Szombat este. 11.

A hét eseményei

Vasárnap (?) Aiglon új képeit **néztem meg** és Bíróéknál egy kedves délutánt **töltöttem**.

Kedd befejeztem a darabomat, a *Gyermeket*.

Meglátogattam Leót, aki klarinét szonátájából egy fél tételt **mutatott**. Ez pompás.

Két beteget **vizsgáltam át** alaposan. Egy polyneuritist és egy lefolyt alkoholos psychosist. Sauer az apparionatát Szerdász gyalázatosan **játszotta**. **Szerdán hazaküldte** Molnárné a darabomat egy részletes okos kritikával, amelynek kitünő hasznát **fogom** venni az átdolgozásnál. Az estét Elekkel és Sándorral **töltöttem**.

Pénteken a Nedbal zenekarától a Goldmark szinfóniája és hegedűversenye elég jó **volt**

Szombaton Mladi Klári **kijelenti**, hogy az ápolónők véleménye szerint leginkább **fennhordom** az orrom. **Ugyanez nap** Vészi M. és E. **kijelentik**, hogy azt az impressziót **teszem**, hogy mindenki közülük azt **hiszi**, hogy **utálok**, őt, **undorodom** tőle.

Szombat d.u. egy kitünő coitus Lyval.

Analízis.

Bócira vonatkozólag Lujza néni egyszer **mondta**:

Féltünk, hogy **beleszerettek** egymásba és unokatestvérek közt az nem jó.

– Szerencsére, **feleltem**, ez **nem történt meg**.

Csak barátilag **volt**. Mnével az úgy szinte csak barátilag **mondom** magamban és ez halkán **hangzik** és **beszéd közben**. Az álom azonban egy régi barátságot, amely szerelemmé **nem alakult**, **mutat be** mint tilos viszonyra fejlődöttet. S a kívánság az, hogy **akkor már** „ebből a másik barátságából is **fejlődjék ki** nemi viszony”! (Brenner 2007, 144–145.)

[1910] Márc. 5 Szombat (1910b)

A „jövő” hét **nem szenteltetett** Verhunknak hanem holmi tonsillitis follicularisnak. Ez **foglalta le** a Csüt. Pént. és Szombat délelőttöt. Incubációval együtt 4 x 24 órás beszélgetésnek **mondható**; ágy-idő csüt 12

Szom 12 = 2 x 24 óra.

Vasárnap meglátogattam Jani bácsiakat és Lyval két kitünő assantiót **ivtunk**. (Ő fekete bőrkesztyűkben)

Kedden megkezdtem a munkát a Szt István Kórházban, ami örvendetes ujságot **jelent** számomra: Sétát **reggel** néhány szabad percet – egy órát!...

Csütörtökön már alig **tudtam** jöni a kórházból **betértem** a Ludovica-kávéházba egy „marascinatora”, **közben olvastam** ujságot és hőmérőt **dugtam** hónom alá. 38.2°C **volt**. **Haza-**

mentem és **lefeküdtem**. **Aludtam**. Irénke leveleit **olvastam**. **Aludtam**, mint egy halott vagy egy meningitises fáradhatlanul, odaadással, kimerültem, csaknem boldogan.

Péntek délután zavart föl Dezső – a **collegák látogatásainál** csak félszemmel **ébredtem föl**, **hamar elmentek** – levelet **diktáltam** Irénkének (en style M. D. Szomor) **tovább aludtam**.

Közben izzadás **volt** és nyögések, sóhajtások, öntortura a párnák alatt, **amely után** a láz **leszállt**.

Szombat délelőtt még feküdtem de **délután** már francia feladatot **csináltam** és órát **vettem d. u.** szűrt **szerveztem** Helén, Anna és Lyca tiszteletére (utóbbit **egy hete nem láttam**) és végül ¼ IX kor **megcoitáltam** Lycát. **Nem volt** erectio completus, de **forceiroztam**, mert izzadni **akartam** és **nem csalódtam** ebben a számításban, - **utánna** jobb **lett** a közérzés. (Brenner 2007, 149.)

III. korszak:

[1915] VIII. 28. Szombat. (1915)

Tegnap este a klozetről **behívott** Német. Nagyon rossz, kínos, mérgezett **délután után** a beöntés éppen **javitott** a helyzetet. Jó **másfél óráig vizsgált** és **beszélgetett** velem. Sok érdekes dolgot **beszél el**. Pl. a perdita gyilkosáról, Rosenfeld nyomdászról, vagy egy orosz kémről, akit 1 gm morfinadagról **egy hónap alatt** nullára **hozott** elég kíméletesen. A kém fogoly **volt** és mint beteg **került hozzá**. A szert egy kínos lábsebe miatt **kezdte** használni. Milyen szerencse, hogy egy ilyen fontos állásban, mint az igazságügyi megfigyelő – s **most** a honvédkórház V. osztálya – egy ilyen tehetséges és valóban lelkiismeretes ember **van**. Micsoda bajok és károk **származnak** belőle, hogyha véletlenül egy felületes vagy kisebb tudású ember **került volna** erre a kettős állásra.

A mai éjjel keveset **aludtam**. Örömben (a szabadság és távolság miatt) nyugtalan **voltam**, mint egy bakfis **az első bálja előtt**. Nyugodtan **szenvedtem el** ezt a tizenegy napos internálást. **Tartoztam** vele hazámnak, hogy valóban módja **legyen** megállapítani az arra illetékes vizsgálónak, hogy micsoda katonai szolgálatra alkalmas az én sokat szenvedett megkínzott organizmusom! IHS + várokozom, **bízom tovább**. **Várom** a holnapi napot. –

[1916] III. 30. (1916)

Már három nap óta jelentékenyen jobb közérzést **értem el**. Éspedig olyan módon, hogy 0,04 helyett napi 0,07-0,08 g M-et **veszek**. Ez mindig igen jól **hat**, ha **előzőleg hosszú ideig** nem mérsékelt M-dózisokat **használok**. De nem mindig **lehet** áttérni erre a módjára a dozírózásnak. **15-20. között egy este** csak 0,02 M és 0,04 P mellett már nagy fokú rosszullétet, depressziót és izzadást **okozott**. Úgy látszik, fontos az első M-adag, ha hosszabb **szünet után akarjuk**, éhségben adassék: tehát **reggel**. Különben éppen ellenkező hatást **ér el** az ember. A helyes adagolást **megelőzte** két délutáni ágyban fekvés. Ez alvással **jár**, és **az alvás alatt** sokkal tökéletesebben **használódik el** az M, mint éber állapotban. Pl. **reggel 8[-kor]** 0,09 P, **délben 1[-kor]** 0,08 P és **5-kor még nincs** éhség, azaz **van** rosszabb közérzés, de **nincs** tág pupilla. Ellenben ha **alsunk 2[-től] 5-ig**, akkor igen tág pupillára **ébredünk**. **5-kor ugyanazon előbbi** dózisokat feltételezve. – (A dölt betűs kiemelések Csáthtól származnak.)

Adrien KAROLJ

ANALIZA SINTAKSTIČKIH FUNKCIJA PRILOŠKIH ODREDBI ZA VREME U DNEVNIČKIM ZAPISIMA GEZE ČATA IZ ASPEKTA KOMUNIKATIVNE PERSPEKTIVE

Red reči u rečenici se razvija u zavisnosti od komunikativne vrednosti sintaksičkih komponenti, i na taj način se, u njoj iz informativnog i komunikativnog aspekta mogu razdvojiti naglašene i manje naglašene komponente. Pojedine lingvističke škole 20-og veka uvele su promene u pogledu analize konstrukcije rečenice. Dok tradicionalna gramatika još uvek posmatra i analizira rečenicu kao subjekatsko-predikatsku konstrukciju, razmatranja iz komunikativnog aspekta posmatraju prvenstveno informativnu i komunikativnu vrednost (dinamizam) pojedinih činilaca u rečenici. Tema ovog rada jeste ispitivanje i razmatranje upotrebe i funkcije priloških odredbi za vreme iz komunikativnog aspekta u tekstova koje je Geza Čat zabeležio u svom dnevniku. Analiza ovih zapisa vršena je na osnovu podele priloških odredbi za vreme u četiri pozicione kategorije po uzoru na rečenični model Katalina E. Kiš.

Ključne reči: komunikativna perspektiva, priloška odredba za vreme, akcenat, Geza Čat, dnevnik.

Adrienn KÁROLY

EXAMINING THE SENTENCE FUNCTIONS OF THE MODIFIERS OF TIME IN THE JOURNAL ENTRIES GEZA CSATH FROM THE POINT OF VIEW OF COMMUNICATIVE PERSPECTIVES

The word order in a sentence is formed depending on the communicative value function of the components, their informative and communicative aspects separate them into more pronounced and less pronounced components. Some 20th century linguistic schools changed their sentence approach concerning the sentence structure and phrases layout. While the traditional grammars still keep in mind the assessment of the sentence from subject-predicate structure view, the communicative aspect texts keep in mind first the sentence components communicative value (dynamism). The theme of study subject is the communicative examination of the use of the modifiers of time and their function in Géza Csáth journal entries. I carried out the journal entries analysis of the modifiers of time in four positions (sentence modifier, topic, focus and predicate modifier) on the base of Katalin E. Kiss sentence model.

Keywords: communicative perspectives, modifier of time, pronounced, Géza Csáth, journal entry.

IRODALOM, FILOZÓFIA, MŰVÉSZET

Dalma VÉRY

Eötvös Loránd University, Faculty of Arts
Modern English and American Literature and Culture Doctoral Program
Budapest, Hungary
dalmavery@gmail.com

LYRICAL OPACITY:

The roots of lyrical narration in *Ulysses*

James Joyce's *Ulysses* is not merely a "story of a day." It is a poetic texture calling attention to itself by way of the versatile verbal constructions it manifests, defying traditional novelistic categories such as plot or character. That is, *Ulysses* – due to its self-reflexively eminent structures of speech – foregrounds thought and sense-relations instead of plot, fashions textual voices instead of building character. Accordingly, the narratorial voices surfacing within the texture also contribute to the weaving of the poetically eminent fabric. Presenting modes of a diffuse textural presence in their constant shifting and through their merging with individual voices, narratorial modes of speech yield a kind of indeterminacy that not only conceives defamiliarizing sense-relations, but also allows sense and perception, speech and thought, image and emotion to become conspicuous. In this way, the prose of *Ulysses* is saturated with a sense of lyricality.

Keywords: texture, opacity, lyricality, narrator, polyphony.

Although in *Ulysses*, "Joyce's narrative hangs loosely on its borrowed Homeric framework" (Kellogg – Phelan – Scholes 2006, 237), in the episodes of Joyce's work it is the particular orders of the diverse modes of speech that gain prominence. It is only through the creative screen of these that the reader may learn of the events and actions taking place within the context of the narrative. This also accounts for the "story of a day" –which expression is often used to describe *Ulysses* – being a rather fragmented story: not only are there several narrative gaps and hiatuses in the posited "sequence" of time and action,¹ but the intricately

1 For example, how did Bloom's day commence between "Cyclops" and "Nausicaa," or Stephen's between "Proteus" and "Aeolus"?

interwoven threads of the variegated modes of articulation prevent any suggestion and conception of narrative and narrational translucency. The texture does not allow the reader to reach beyond for a story apart from discourse. Indeed, critics were frustrated with “what they thought of as Joyce’s infidelity to the minimal requirements of a story [...]” (Lawrence 1981, 39). The episodes of *Ulysses* are framed scenes bearing their own contexts, rather than developments of action. Into such framed scenes are the fragmented stories of Stephen Dedalus, Leopold and Molly Bloom, besides all the minor figures of 1904 Dublin, are embedded. Like in explicitly lyrical novels, diction in *Ulysses* is not oriented towards revealing “new events but the significance of existing events. Actions are turned into scenes which embody recognitions” (Freedman 1963, 8).

As scenes replace plot and bar the reconstruction of a completely coherent and cohesive story, so do the various modes of speech moulding the texture of *Ulysses* and creating an opaque surface of discourses replace the notion of unified characters. Paralleling lyrical novels from this aspect as well, there is “an underemphasis on character” and “[t]he excitement created by the plot is largely absent” (Freedman 1963, 283). Underemphasis on character in *Ulysses* is all the more noticeable as the reader attempts to follow the diverse modes of diction that weave the texture: it is rather the fluctuating voices of the texture the reading ear encounters than the utterances of clearly delineated “characters.” *Ulysses* does not entail a sense of characterization. In fact, Laurent Milesi points out that Joyce’s “evolution of language” is “inseparable from [the] problematization of neat entities like character and voice, as well as the boundaries between them [...]” (Milesi 2007, 2–3). The non-problematized notion of character requires *characterization*, incorporating textually elaborated discursive practices to illuminate a fictional figure from more than one point of vantage. Among such discursive practices of characterization one may find description, “psychological” elucidation and symbolic action. Therefore, “[i]n our attempt to understand a character, we look for direct clues, like explicit pronouncements of the narrator, but we also rely heavily on the character’s actions” (Chatman 1993, 59). Due to the lack of discursive transparency in *Ulysses*, “direct clues” are rarely recoverable from the text with regard to character, while the role of inference is of crucial significance. Joyce’s figures often narrate for themselves without adopting a narratorial voice, i.e. it is through the order and turn of their silent thoughts that we learn to recognize them instead of gaining explicit narratorial insight into their motives. “Pain, that was not yet the pain of love, fretted his heart” (Joyce 1986, 5) is a sentence in the third person singular from “Telemachus.” It refers to Stephen Dedalus and suggests a narratorial stance of speech without asserting omniscience over “character.” The sentence does not say what kind

of pain bothered Stephen and why, it only indicates that pain “that was not yet the pain of love” was affecting him. Apparently, it is rather the wording of a vague emotion, the voicing of an impression that is typical of narratorial insight in *Ulysses*, which regularly adopts the thoughts of a particular figure himself/herself and even their turn of phrase. Joyce himself asserted that a portrait – which invariably seeks to demonstrate character – should be the “curve of an emotion” (Kellogg – Phelan – Scholes 2006, 237). However, impressions of character, as suggested by the textually moulded curves of emotion, do not have to assemble themselves into the shape of a complete whole and hence do not have to suit the aim of integrity sought by finite characterization. Understanding “character” in the light of what Joyce terms the “curve of an emotion” implies that “characterization” is not to go beyond the revelatory potential of language as artistically devised speech in exhibiting relations that unfold the terrains of thought and the emotion anchored therein. More precisely, the “curve of an emotion” makes the notions of character and characterization superfluous in themselves, for it is the surface of eminent speech as texture that allows for impressions and sentiments to unfold, without necessitating or providing explanatory remarks or justification.

Accordingly, language in *Ulysses* is shaped to reveal or to hint at – even if at times ironically – the perceptual potential and the emotional setting of particular situations and the way in which figures are involved in their relations. Thus, the scenes exhibited in the episodes of *Ulysses* often present to the reader what may be called “supplementary events,” which “are events that do not drive the story forward and without which the story would still remain intact” (Chatman 1993, 21), while offering a variety of discursive arrangements without which the textural order would be greatly mutilated. “What is important here is [...] the transition from fiction interested in plot to fiction in which plot becomes synonymous with digression” (Lawrence 1981, 40). The digressive nature of the narrative does not only suggest the diffusion of plot but also the increased significance acquired by the manner and mode of narration. “Part of the difficulty at the start for the reader of *Ulysses* is Joyce’s use of the whole range of techniques early in the narration” (Riquelme 1983, 154). These varieties of narration, as potentially digressive modes of discourse, do not only weave the narrative but may also halt its procession, like in Lawrence Sterne’s *Tristram Shandy*. Digression, in this sense, does not point to the “accumulation” of “superfluous” discourse, but to the texturally digressive nature of the narratorial patterns. “[T]he teller in *Ulysses* does not appear in conventional ways, for instance, as a commentator in the manner of many nineteenth-century novels” (Riquelme 1983, 132), but, as we shall see shortly, it does make itself heard in several other modes of the narratorial role.

Direct narration in *Ulysses* rarely displays any consciousness of its own, hardly comparable to the omniscience for which narrative sources are often credited in fictional texts. Essentially, Joycean narrative directions depend upon the limited consciousness of the ‘centred’ character [...]” (Benstock 1991, 31–32).

The interpenetration between the individual and narratorial modes of awareness allows for the development of varied narrational fabrics of discourse, which tend to divert attention from the mere reporting of events and actions to the digressive speech of perceptions and emotions. Narratorial speech is subject to unexpected turns throughout *Ulysses*, while also endowed with its own stylistic import. The term “poetry” contributes to a more differentiated understanding of such non-standard narrative discourse, in which thought, impression and emotion gain prominence instead of plot and story, while textual voices gain precedence over the consistency of an integrated, finite characterization. “People also use the term ‘poetry’ to describe a predominating impact different from that of narrative. [...] Attention in these texts is focussed not so much on figuring out the story [...] as enjoying the way the lexia play off against each other” (Abbott 2002, 31).

The versatile *lexis* of *Ulysses* – its diction – exhibits its diversity and displays the jointures the various verbal patterns build in the framework created by the expansive narrational muster of a prose epic. This also means that the divergent modes of narratorial speech bear a fundamental role in the delineation of the terrain of sense relations the texture may unfold. Thus, “we cannot really separate the way the book ‘talks about things’ from ‘the things it is talking about.’ Instead, the structural relations between narration and narrative in *Ulysses* are among its most arresting features [...]” (Riquelme 1983, 190). Narratorial speech is vital to the texture insofar as it constitutes the principal discursive setting which may inform all other modes of speech surfacing in *Ulysses* and hence provides a definitive discursive structure for the text and the narrative. As a framing discourse, narration serves to differentiate modes of diction both from itself and often from one another.

The narrator’s presence is of a structural sort, and that is an odd kind of presence indeed. It reveals itself through difference: through the difference between the character’s interior voice and the surrounding narration and through the differences between styles as the narration proceeds from episode to episode. Through these differences, [...] in the interstices between the different styles, the narrator’s structural presence emerges as the rationale for the book’s arrangement (Riquelme 1983, 133).

Fielding in the comic epics in prose entitled *Joseph Andrews* and *Tom Jones* made it explicit that he modelled the narratorial role both on that of the *histor*

and the epic bard (Kellogg – Phelan – Scholes 2006, 266). The *histor* is neither a character in the narrative nor an authorial presence, but “the narrator as inquirer, constructing a narrative on the basis of such evidence as he has been able to accumulate” (Kellogg – Phelan – Scholes 2006, 265). The *histor*, then, takes the teller’s neutral, mediating position of unaffected observation, while the epic bard “can reveal unspoken thoughts when he wants to” (Kellogg – Phelan – Scholes 2006, 268), the latter hence contributing to the sense of a non-narrative stance and yielding to the potential lyricality of speech and thought. These two facets of narratorial speech – of the *histor* and the epic bard – also surface in *Ulysses*, another prose epic, which indicates the necessity of relating more than one voice to the work’s structural and textural presence that has been specified as the narrator. Indeed, as Hugh Kenner puts it, Homer himself, “who knew more than common sense knows about storytelling, found that he could not get a story told without at a minimum two voices, his own and the Muse’s [...]” (Kenner 2007, 64). Prose epic, be it comic, lyrical or both, cannot do without the potential multiplicity of voices, that is to say, without the polyphony of discourse. With regard to the facet of lyricality, this seems to be a contradiction – for the lyric is the genre of the single voice –, but the discursive textures of *Ulysses* prove otherwise. Preliminarily, it may suffice to intimate that particular textural constructions involving the polyphony of discourse allow for the singularity of thought, impression and emotion to be foregrounded, not by virtue of a single voice, but by virtue of the equally conspicuous indeterminacy of voice. In *Ulysses*, language happens, and the patterns of language events conceived by the interplay between textural voices amount to an eminent text of lyrical prose epic woven by lexia bound in conspicuous jointures of sense and difference.

Mikhail Bakhtin, in one of his epoch-making works entitled “*Discourse in the Novel*,” develops the concept of the “polyphonic novel” and that of the corresponding literary “heteroglossia.” In Bakhtin’s view, works of literary prose are characterized by the dialogic versatility of languages manifesting themselves as “socio-ideologically” determined textual voices. “Diversity of voices and heteroglossia enter the novel and organize themselves within it into a structured artistic system” (Bakhtin 1981, 300). Such discursive diversity of heteroglossia constitutes the style of the respective works of literary prose.

“[I]n *artistic* prose [...] dialogization penetrates from within the very way in which the word conceives its object and its means for expressing itself, reformulating the semantics and syntactical structure of discourse. Here, dialogic inter-orientation becomes, as it were, an event of discourse itself [...]” (Bakhtin 1981, 284).²

2 Italics in the original – D. V.

Bakhtin's notions concerning the polyphony of discourse make it apparent, to put it in Jonathan Culler's formulation, "that the figure of voice [...] resists reduction to utterance [...]" (Culler 1985, 40). The resistance of the textual voice to such a reduction originates from the phenomenality of the voice itself. The "reading ear" invariably actualizes speaking voices throughout the interpretation of textures, revealing "the actualization or concretization as a phenomenal aspect of the text" (Man 1985, 55). In *Ulysses*, "Joyce creates the impression of both alternating and mixed voices" (Riquelme 1983, 156), hence making the reader actualize the polyphony of prose and its variety of diction. In the urge of such actualization the reader is compelled to follow the patterned threads of diction set up by the diverse voices, despite the intricacies of the task. "The reader becomes actively engaged in trying to distinguish between the voices and in responding to the difficulty, even at times to the impossibility, of making a determination" (Riquelme 1983, 156). Although attempts are constantly being made at constructing "enunciative postures" (Culler 1975, 170) with which the speakers of the text may be associated, such a posture may not always be attained since Joyce mixed voices besides alternating them. Instead, more often than not, "hybrid constructions" emerge. "What we are calling a hybrid construction is an utterance that belongs, by its grammatical (syntactic) and compositional markers, to a single speaker, but that actually contains mixed within it two utterances, two speech manners, two styles, two 'languages' [...]" (Bakhtin 1981, 304). In such instances of prose narrative, the intermingling of voices amounts to lyrical indeterminacy. As applied to the genre of lyric, Robert W. Boynton and Maynard Mack assert in *Introduction to the Poem* that the voice one assumes to be that of the speaker is sometimes clearly unidentifiable. "In some instances this imagined speaker is in no way definite or distinctive; he is simply a voice" (Tucker 1985, 241). In *Ulysses*, the structural presence of the narratorial voice makes this feature of lyricity perceptible throughout the text.

The narratorial voice tends to be mingled with other textual voices in such a way that the "enunciative posture" of the speaker becomes indeterminable. For example, as Riquelme points out, "[t]he ambiguity of voice in 'Nestor' can be quite pronounced [...]" (Riquelme 1983, 165). More explicitly, "the narrator combines observations of scene not obviously mediated by the character's mind with language that resembles a fragmented quoted monologue" (Riquelme 1983, 165). Constructions like this create a particular mode of opacity inasmuch as they blur the distinctiveness of the speaking voice and thus manifest the self-referential nature of language as thought, characteristic of lyric. "Those narratorial indicators in 'Telemachus' and 'Nestor' that advanced action and set the scene invariably contained opaque elements that constantly called attention to themselves [...]"

(Benstock 1991, 22). The following example from “Nestor” duly exhibits the hence understood opacity of diction: “Across the page the symbols moved in grave morrice, in the mummery of their letters, wearing quaint caps of squares and cubes” (Joyce 1986, 23). Stephen Dedalus is helping one of the students at the school in which he teaches to solve a mathematical problem, when the cited sentence weaves itself into the texture. The diction testifies to two determining points of view. The sentence begins with a framing introduction which presents the totality of a view without any sign of emotional involvement (“Across the page the symbols moved”), while “grave morrice,” “the mummery of their letters” and “quaint caps” suggest a focussed, restricted view yielding fragments of impressions presented by idiosyncratic phrases typical of Stephen’s thinking. In addition, “[t]o give us the illusion of direct experience, a writer often turns, as Joyce does, to affective language, and the analogical language of simile and metaphor” (Leech – Short 2007, 148). Both of these verbal phenomena signal Stephen’s discursive slant. The two different views of narrator and individual fashion two different modes of diction, which, nevertheless, mingle within a single sentence, barring the possibility of determining the speaking “persona.” This example aptly demonstrates that “[t]he dialogic [genre] is characterized, essentially, by the absence of a unifying narrative consciousness that would contain the consciousness of all the characters” (Todorov 1981, 65). The narratorial voice signals only one mode of awareness which weaves the verbal fabric of the work. It is by no means superior to other modes manifesting themselves in *Ulysses*, only different in its vision, scope and attitude. A “unifying consciousness” would be all the more problematic in Joyce’s work as individual voices are also “reflectors,” to apply Henry James’s term: they also narrate, tell for themselves, in their own silent modes of thought, over which exclusively narratorial modes of awareness exert no control. “Henry James called the characters who are not only perceived but also perceiving, ‘reflectors’: if the other characters are above all images reflected in a consciousness, the reflector is that consciousness itself” (Todorov 1981, 65). Differently put, the reflector is the manifestation of discursive particularities in the texture of which individual thoughts are presented. Moreover, as Leech and Short point out, there is a crucial difference between “fictional point of view” and “discoursal point of view” (Leech – Short 2007, 139–140), or, as Genette formulated it originally, between “mood” and “voice.” “Mood” and “voice,” respectively, concern “the question *who is the character whose point of view orients the narrative perspective?* and the very different question *who is the narrator?* – or, more simply, the question *who sees?* and the question *who speaks?*” (Genette 1983, 186).³ Correspondingly, in Leech

3 Italics in the original – D. V.

and Short's formulation, "*fictional* point of view [...] is the viewpoint held by one or more characters whose consciousness is represented through the fiction, and [...] *discoursal* point of view [...] is the relationship between the teller [...] and the fiction being represented" (Leech – Short 2007, 298–299). Fictional and discoursal points of view determine the verbal polyphony of voices in *Ulysses*, without being invariably determined in themselves. Considering the excerpt from "Nestor" quoted above, the varying "moods" or fictional points of view make it impossible to determine one exclusive "voice," that is to say, a sole discoursal point of view which moulds the sentence, for most of it is indissociably shared by the diction of narratorial speech and Stephen's discourse.

The reader's sense of obscurity regarding "mood" and "voice" is further increased if (s)he considers the diverse perspectives the narratorial voice may in itself adopt. The perspective of simple narration determines the reporting of movement and non-verbal gesture besides giving rise to descriptions of appearance in a distanced, neutral manner, customarily exposing the totality of an unfolding scene. The sentence "He went out by the open porch and down the gravel path under the trees, hearing the cries of voices and crack of sticks from the playfield" (Joyce 1986, 29) may serve as an example of the reporting of movement from "Nestor." Only two adjectival and no adverbial constructions surface in this sentence, while nouns dominate it, suggesting a relatively unaffected "mood" of narration which can be no other than that of report. The same applies to the following description of non-verbal gesture, also from "Nestor": "Mr Deasy looked down and held for awhile the wings of his nose tweaked between his fingers. Looking up again he set them free." (Joyce 1986, 28.) The reportorial manner of narration allows for the unaffected "mood" of the description to illuminate the sense of the scene. Mr Deasy's gesture is the response to Stephen's assertion that god is "a shout in the street" (Joyce, 1986, 28). The narratorial description of the immediate gesture made in response to Stephen's foregoing statement is made poignant without necessitating a more complex, emotively imbued texture of diction or an elaborate verbal response on the part of Mr Deasy. The clarity of the gesture is made to speak for itself by way of the impassively careful arrangement of words.

However, as seen above regarding the previous example, careful verbal arrangement in *Ulysses* does not always create such referential clarity. The opaque indeterminacy of narratorial diction presents a dominant stylistic marker of the texture, especially in the first eleven chapters of *Ulysses*. As the "mood" or "fictional point of view" of narratorial speech is blurred to make its "speaker" obscure, so does its diction bear definite signs of opacity. "[T]he normally neutral narrative vocabulary [is] pervaded by a little cloud of idioms which a character might use if he were managing the narrative" (Kenner 2007, 17). With the

unmistakeable mark of “a little cloud of idioms,” reportorial narrative cannot be considered mere neutral report any more. It becomes narratorial diction infused with the involvement of an individual perspective. In this sense, the narratorial voice is fashioned in a double manner. As Hugh Kenner makes it explicit, *Ulysses* “commences [...] as a sort of duet for two narrators, or perhaps a conspiracy between them” (Kenner 2007, 67). As Kenner further elaborates, one of the narratorial voices “is perhaps better informed about stage-management, the other a more accomplished lyrical technician” (Kenner 2007, 67). Perspectives oscillate in the narratorial frame of the latter, lyrically indeterminate voice. “Their sharp voices cried about him on all sides: their many forms closed round him, the garish sunshine bleaching the honey of his illdyed head” (Joyce 1986, 24). The third person plural possessive pronoun “their” sets the narrative frame, immediately followed by the adjective “sharp,” which signals a decidedly perceptive, affective “mood,” just like the pinpointing of the “many forms” of students surrounding Mr Deasy in the field. The ultimate phrase of the sentence switches over entirely to a perspective different from that of the reporter narrator (or *histor*), running: “the garish sunshine bleaching the honey of his illdyed head.” Neutral distance is replaced by emotional proximity, scene by detail, adjectives and metaphor shape the diction in “clouds” of expressions. The texture sometimes supplies phrases that serve as bridges between speech and thought across an actually unverballed, rather felt instant (Kenner 1980, 69). As points of view oscillate, voices mingle, shifting focus from the potential identity of the “speaker” to the sense relations devised within the patterns of *lexis*, and to the distinctive poetic image itself evolving therein. In this way, the indeterminacy of the speaking voice gives rise to the sense of lyrical prose in *Ulysses*.

Besides the reportorial narrator, concerned with “stage-management,” and the other, “lyrical technician,” another unidentifiable voice makes itself heard in the texture, often performing a narratorial role. This latter unidentifiable voice is an indeterminable textual presence customarily signalled by the term “arranger.”

The arranger should be seen as something between a persona and a function, somewhere between the narrator and the implied author. One is tempted to speak of ‘him’ as an ‘it,’ akin to Samuel Beckett’s *Unnamable* [...]. Perhaps it would be best to see the arranger as a significant, felt absence in the text, an unstated but inescapable source of control (Hayman 1982, 122–123).

The “arranger” bears its own, bold manner of stylization, involving ironic commentary, mocking word play, repetition with a difference, onomatopoeia, telescoped constructions (Herring 1977, 145) and textually intrusive segments. Most importantly, the “arranger” manifests itself in its conspicuous manner of speech when juxtaposed with and impinging on other modes of discourse, or

verbally imitating non-verbal phenomena. That is to say, the peculiarity of speech signalled by this indeterminate, reflexive verbal presence lies in its manner of representing non-verbal manifestations and in its mode of reinterpreting other discourses, thus in its response made to these. In line with such considerations, I would opt for the term “shadow narrator” instead of “arranger,” for the former refers succinctly to a mode of discourse which illuminates something other than itself by way of verbal subversion, just as shadows epitomize whatever they distort and magnify. It is by way of such an inflating-illuminating contrast that the voice of the “shadow narrator” exposes what it relates to. Thus, it is not only the “persona” of the “shadow voice” which remains unidentifiable, but also – and most significantly – its “mood” or potential points of vantage, which remain unmotivated from a fictional point of view and still determine the particular manner of speech this voice adopts. The following example is from the chapter entitled “*Scylla and Charybdis*”: “Portals of discovery opened to let in the quaker librarian, softcreakfooted, bald, eared and assiduous.” (Joyce 1986, 156.) “Portals of discovery” is an echo of Stephen’s phrase from the previous two lines: “A man of genius makes no mistakes. His errors are volitional and are the portals of discovery.” It is by virtue of this echo that the “shadow narrator” sets up a mockingly metonymical relation between the door of the library and the momentous “portals of discovery,” creating an ironic association between a man of genius and the “quaker librarian” (Mr Lyster) entering the scene. Moreover, the latent simile between the features “bald” and the sarcastic quasi-feature “eared” also directs attention to the indeterminable discursal point of view related to the “shadow narrator.” Such a manner of “seeing” is without parallel in the entire work: its extended horizons of perception and insight, the “poetic licenses” of which it avails itself, besides its versatile manner of articulation, all amount to a peculiar strain of diction with an unrestricted scope of connotations. The liberties the “shadow narrator” takes with the possibilities of perception and articulation also contribute to language becoming the actual, poetically self-referential and lyrically obscure protagonist of the prose epic of *Ulysses*. Perception and sense, image and thought are rendered in an opaquely eminent verbal framework, weaving lyrical sensibility imperceptibly into multiple segments of prose.

References

- Abbott, H. Porter. 2002. *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bakhtin, Mikhail Mikhailovic. 1981. Discourse in the Novel. In: *The Dialogic Imagination: Four Essays by M. M. Bakhtin*. 259–422. Translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin: University of Texas Press.

- Benstock, Bernard. 1991. Opaque and Transparent Narrative. In: *Narrative Con/Texts in Ulysses*. 19–38. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Chatman, Seymour. 1993. *Reading Narrative Fiction*. New York: Macmillan.
- Culler, Jonathan. 1975. *Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics and the Study of Literature*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Culler, Jonathan. 1985. Changes in the Study of the Lyric. In: *Lyric Poetry Beyond New Criticism*. 38–54. Edited by Chaviva Hošek and Patricia Parker. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Freedman, Ralph. 1963. *The Lyrical Novel: Studies in Herman Hesse, André Gide, and Virginia Woolf*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Genette, Gérard. 1983. *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Translated by Jane E. Lewin. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Hayman, David. 1982. *Ulysses: The Mechanics of Meaning*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Herring, Phillip F. 1977. Lotuseaters. In: *James Joyce's Ulysses: Critical Essays*. 71–89. Edited by Clive Hart and David Hayman. Berkeley, etc: University of California Press.
- Joyce, James. *Ulysses*. 1986. Edited by Hans Walter Gabler with Wolfhard Steppe and Claus Melchior. New York: Vintage Books.
- Kellogg, Robert – Phelan, James – Scholes, Robert. 2006. *The Nature of Narrative*. Oxford: Oxford University Press.
- Kenner, Hugh. 1980. *Ulysses*. London, etc.: George Allen and Unwin.
- Kenner, Hugh. *Joyce's Voices*. 2007. Rochester, McLean, London: Dalkey Archive Press.
- Lawrence, Karen. 1981. The Narrative Norm. In: *The Odyssey of Style in Ulysses*. 38–54. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Leech, Geoffrey – Short, Mick. 2007. *Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Man, Paul de. 1985. Lyrical Voice in Contemporary Theory: Riffaterre and Jaus. In: *Lyric Poetry Beyond New Criticism*. 55–72. Edited by Chaviva Hošek and Patricia Parker. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Milesi, Laurent. 2007. Introduction: Language(s) with a Difference. In: *James Joyce and the Difference of Language*. 1–27. Cambridge: Cambridge University Press.
- Riquelme, John-Paul. 1983. *Teller and Tale in Joyce's Fiction: Oscillating Perspectives*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Todorov, Tzvetan. 1981. *Introduction to Poetics*. Translated by Richard Howard. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tucker, Herbert F. 1985. Dramatic Monologue and the Overhearing of Lyric. In: *Lyric Poetry Beyond New Criticism*. 226–243. Edited by Chaviva Hošek and Patricia Parker. Ithaca and London: Cornell University Press.

VÉRY Dalma

LÍRAI HOMÁLYOSSÁG

A lírai narráció gyökerei az *Ulysses*ben

James Joyce *Ulyssese* nem pusztán „egy nap története,” sokkal inkább egy költői szöveg, mely összetett nyelvi konstrukciói által mutat vissza önmagára, szembefordulva a regényelmélet olyan hagyományos fogalmaival, mint a cselekmény vagy a karakter. Másképp fogalmazva, az *Ulysses* – az önmagukra visszautalásban kitűnő nyelvi szerkezetei nyomán – a cselekmény helyett a gondolatot és az értelem-összefüggéseket, a karakterek megrajzolása helyett a szövegben megnyilatkozó polifóniát helyezi előtérbe. Ennek megfelelően, a mű textúrájában felfedezhető narratív hangok ugyancsak szerepet kapnak a költőien rendkívüli szöveg kialakításában. Folytonos diszkurzív elmozdulásai és az egyéni beszédmódokkal történő összerosódások révén a narrátori artikuláció változatai olyan diffúz és meghatározhatatlan jelenlétet képeznek a szövegben, mely nemcsak költőien elidegenítő összefüggéseket alakít ki, hanem lehetővé teszi azt is, hogy előtérbe kerüljön az értelem és az észlelés, a beszéd és a gondolat, a benyomás és az érintettség jelentősége. Ily módon, az *Ulysses* szöveve líraisággal átítatottá válik.

Kulcsszavak: textúra, homályosság, líraiság, narrátor, polifónia.

Dalma VERI

LIRSKA (NE)JASNOĆA

Koreni lirske naracije u *Uliku*

Uliks Džejmisa Džojsa nije samo „prikaz dešavanja jednog dana.” Prvenstveno je pesničko tkanje koje upućuje nazad na sebe samog putem složenih jezičkih konstrukcija, suprotstavljajući se terminima tradicionalnih teorija romana kao što su radnja i karakter. Drugačije formulisano, *Uliks* – pomoću izuzetnih jezičkih struktura koje upućuju nazad, na sebe same – ističe misao i povezivanje značenja umesto radnje, polifoniju teksta umesto opisivanja karaktera. Zbog toga narativni glasovi koji se javljaju u teksturi dela takođe dobijaju ulogu u ovom tkanju koje je pesnički izuzetno. Njihova konstantna diskurzivna pomeranja se mešaju sa pojedinačnim iskazima, što rezultuje difuznim i neodređenim varijantama narativnih artikulacija u tekstu. Kao posledica toga nastaju ne samo povezanosti koje se međusobno otuđuju, već je omogućeno i da se značaj razuma i opažanja, govora i misli, utiska i uključenosti stave u prvi plan. Na taj način tkanje *Uliksa* postaje lirski protkan.

Ključne reči: tekstura, nejasnoća, liričnost, narator, polifonija.

MÁTÉ Zsuzsanna

Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Művészeti Intézet
Szeged, Magyarország
mate.zs@vnet.hu

AZ INTERMEDIALITÁS HERMENEUTIKAI SAJÁTOSSÁGAI RÓL – MADÁCH IMRE AZ *EMBER* TRAGÉDIÁJA ÉS JANKOVICS MARCELL ANIMÁCIÓS RAJZFILMJÉNEK KÖLCSÖNVISZONYA ALAPJÁN

Jankovics Marcell *Az ember tragédiája* című animációs rajzfilmje Madách fő művének adaptációja, ám emellett az irodalmi szöveg továbbgondolásával és egy jelentéstelítő médiumköziségbe való helyezéssel már egy szuverén, autonóm műalkotást teremtett. A madáchi irodalmi műalkotás monumentalitását magába tömörítő, intermedialis animációs film „áldomdramaturgiája” nem csupán illusztrálja és adaptálja a hypotextust mint eredetit, hanem újra is értelmezi azt. Ily módon egy komplex, folytonos változásban lévő „közlésalakzatot” hoz létre, a szó-kép-zene intermedialitásában, a közlési csatornák összeszövődése által. E folyamat jelentéstelítéssel jár együtt, melynek eredményeképpen számtalan szimbólum, groteszk képi elem kerül a hypotextus mellé, annak értelmezési lehetőségeit kitágítva, „hermeneutikai feltölthetőségét” telítve.

Kulcsszavak: intermedialitás, hermeneutika, hermeneutikai tevékenység, verbális/vizuális/auditív médiumok, transzformáció, transzmedialitás, adaptáció, animációs film, Madách Imre, *Az ember tragédiája*, Jankovics Marcell.

A műalkotás önmagában is egyfajta megértés, sőt, Dilthey óta, ahogy azt Gadamer is hangsúlyozza, a művészet az „életmegértés organonjaként szolgál” (Gadamer 1984, 329). Minden műalkotás egy rá jellemző – vizuális és/vagy verbális és/vagy auditív – mediális és sajátos formanyelvvel közvetíti az élet, a világ megértését. A gadameri hermeneutikában a megértés megértése, így a műalkotás megértése esetében az értelmezés mércéje, hogy mi az alkotás értelemtartalma, mire „gondol” az alkotás (Gadamer 1984, 226), és ehhez a

műalkotással folytatott dialógus során, a „kérdés-válasz” dialektikájában jutunk közelebb (Gadamer 1984, 198–203, 207–217). Ugyanakkor a megértett értelem-összefüggés állandóan bővül a már megértettek másként-értése irányába, mivel a „megértés nem pusztán reprodukáló, hanem mindig alkotó viszonyulás”, és mindig másképp értünk, amikor megértünk (Gadamer 1984, 211). A hermeneutikai tevékenység „teljesítménye” alapvetően egy másik „világból” származó „értelem-összefüggés áthozatala saját világunkba”. Ez az áthozatal történhet fordítás, tolmácsolás, magyarázás és értelmezés formájában (Gadamer 1990, 11), valamilyen megértést és alkalmazhatóságot eredményezve. A közlésmódok minden mediális különbsége ellenére, a gondolkodás és a nyelv egysége, a megértés, az értelmezés és az alkalmazás egysége a hermeneutikai tevékenység alapja a gadameri felfogásban, melyből az következik, hogy elsősorban a megértés nyelvisége vezérli a megérteni szándékozót (Gadamer 1984, 264, 279–283).

Mint minden ember, hermeneutikai tevékenységet folytat a művész is, amikor egy, a világban és/vagy szubjektuma relációjában jelen lévő, valamilyen (tárgyi, fogalmi, mentális, stb.) létezőt önmaga számára értelmez, megért, majd alkotótevékenysége során, a megmutatás, az ábrázolás és/vagy a kifejezés révén a saját művészi világának nyelvén létrehoz egy autonóm műalkotást; ily módon közvetítve lét- és világértelmezését, valamely verbális, vizuális, auditív vagy ezek kombinációjának médiumán keresztül. Mindemellett egy különös hermeneutikai tevékenységet folytat az a művész, aki számára ez a létező egy másik művész alkotása, majd ennek megértése nyomán egy újabb értelmezést, azaz egy műalkotás megértésének a megértését hozza létre egy már saját műalkotás formájában, szubjektív megértését mintegy tárgyiasítva. A megértés megértésének (egy adott műalkotásnak) egy már másik műalkotásban való rögzítettségét pedig sokszor egy másfajta médiumban, vagy különböző médiumok komplexitásában közvetíti számunkra. Ennek során az alkotó egyrésztől értelmezője az eredeti alkotásnak, melyet transzformál, ugyanakkor ennek az értelem-összefüggésnek, a megértés megértésének is szuverén átváltoztatója egy a – premédiumhoz képest – már egy másként létező műalkotás gyakran másfajta médiumára. Az újonnan létrejött műalkotás ontológiai státusa átalakul: egyrésztől az értelmezett és egyben transzformált alkotás létének gyarapítója, létfolyamatának mozgásban tartója a kölcsönviszony által, és magának a kölcsönviszonynak is a fenntartója, a művészetközi kapcsolatháló láncszemeként. E kölcsönviszonyban mindkét alkotás veszít önmaga autonómiájából, mégpedig az interjelenség révén, a kölcsönös létben-tartás és egymás gyarapítása javára. Azonban a már újonnan létrejött műalkotás a saját autonómitására is igényt tart, így létrejötté során e kölcsönviszonyt mintegy tudatosan formálja, és az értelmezett műalkotáshoz képest különböző fokú distanciát alakít ki, melynek során az illusztráció műfa-

ja áll legközelebb a transzformált alkotáshoz, míg a kölcsönzés a legtávolabbi tehető. Ezen teoretikus téziseimen (Máté 2016, 7–12, 154–158) alapul jelen tanulmányom, melyben Madách Imre *Az ember tragédiája* drámai költeménye és Jankovics Marcell animációs rajzfilmje intermedialitásának néhány hermeneutikai aspektusát gyűjtöm egybe, a két alkotás kölcsönviszonyában.

Madách *Tragédiája*, a kisebb könyvtárnyi terjedelmű kritika- és értelmezéstörténet, a hullámokban felerősödő Madách-kultusz mellett egy egyedülállóan gazdag művészetközi kapcsolati hálót hozott létre az elmúlt több mint másfél évszázadban. A madáchi mű második, „tetemesen javított”, véglegesnek tekinthető szövegformája megjelenésétől – az ezzel szinte egy időben (1863-ban) született Than Mór *Ádám az úrben* című illusztratív olajfestményétől – kezdve szinte töretlenül tekinthető az a különböző művészeti ágakban és számos műalkotásban megvalósuló transzformációs folyamat, mely a madáchi mű képzőművészeti, irodalmi, színházi, zenei és filmes feldolgozásait, így az illusztrációkat, a „hű” és a „szabad” adaptációkat, a különböző újraalkotásokat és a kölcsönzéseket egyaránt magába foglalja. 2013-ban megjelent Madách-monográfiám *Százötven éve Az ember tragédiája „bűvöletében”* című fejezetében ismertettem ezt a művészetközi hálót, a madáchi *Tragédia* hatására más művészeti ágakban létrejött jelentősebb műalkotások gyűjteményét. Ezen belül néhány jelentős könyvillusztráció-sorozatot részletesen is elemeztem, így Zichy Mihály, Buday György és Kass János illusztrációit; az 1883-as Paulay Ede által rendezett színházi ősbemutatót idéztem fel az eredeti *Rendezőpéldány és Sűgőkönyv* alapján, valamint az első irodalmi, elfeledettnek tekinthető továbbírást, Czóbel Minka *Donna Juanna* című misztériumjátékát hasonlítottam össze a madáchi drámai költeménnyel (Máté 2013, 242–288). Majd a *Tragédia* zenei feldolgozásait vettem sorra, kiemelten elemeztem Dohnányi Ernő *Cantus vitae (Az élet dala)* című, 1941-ben előadott szimfonikus kantátáját és Ránki György 1970-ben bemutatott, igen modern felfogású, „összművészeti elrendezésű” operaváltozatát (Máté 2015, 7–20). A *Tanulmányok* folyóirat 2017/1-es számában pedig korunk műfajára, az animációs filmre kitekintve Kass János *Dilemma* című animációs rövidfilmjét hasonlítottam össze az inspiratív forrással, a madáchi *Tragédiával* (Máté 2017, 137–149). Jelen írásomban Jankovics Marcell animációs rajzfilmje és a madáchi *Tragédia* kölcsönviszonyának hermeneutikai sajátosságait gyűjtöm egybe, mely összegzés a fentebb felsorolt összehasonlításaim, a művészetközi hálót bemutató empirikus elemzéseimen alapul, valamint az animációs rajzfilm egyik korábbi elemzésén. Ez az írásom 2018-ban a *Palócföldben*, Jankovics Marcell-lel készült interjú szomszédságában (Képiró 2018, 26–35) jelent meg, melyben a rajzfilm legfőbb adaptációs sajátosságait mutattam be, azt, hogy a *Tragédia* keretszíneit egy jól körvonalazható szimbólumrendszerbe helyezi a filmrendező, a törté-

nelmi színeket pedig a korra jellemző igényesen kivitelezett művészettörténeti kontextusba, míg a filozofikumot illetően a hermetikus filozófiai analógiák, a mikro- és makrokozmosz közötti megfelelések mellett a poláris (pozitív-negatív) világszerkezetre és az erkölcsi kérdésekre teszi a hangsúlyt. A rajzfilmet „szabad adaptációnak” tekinthetjük elemzésem alapján, mivel a szöveg- és a történet-hűség, a *Tragédia* szellemiségének, atmoszférájának vizuális megjelenítésén túl szinte minden színben található több olyan mozzanat, mely a képek nyelvén beszél tovább a történetet. Ez a narratív jellegű ’továbbrajzolása’ és egyben továbbgondolása a madáchi műnek különösen a keretszínekben érvényesül egy egyetemes szimbolikaalkalmazás révén, valamint a londoni és a falanszter-színben az aktualizálás miatt válik erőteljessé (Máté 2018, 13–25).

Mindenekelőtt feltehető a kérdés: Madách *Az ember tragédiája* című drámai költeményének több mint másfél évszázada meglévő, a különböző művészeti ágakban érvényesülő hatásának, a számtalan műalkotásban rögzült transzformációk nagy számának mi az oka? Témánk felől megválaszolva, először is a madáchi drámai költemény hatványozott hermeneutikai természete, hermeneutikai feltölthetősége és interpretatív nyitottsága jelölhető meg, mely önmagában hordozza a produktív és intermediális megközelítések számtalan lehetőségét (Máté 2013, 24–152). További okként egy másik lényeges sajátosságát emelhetjük ki a *Tragédiának*, mégpedig azt, hogy nyelviségére egy igen nagy fokú mediális kevertség a jellemző. Már az első szintől a verbalitás médiumán belül a vizualitás és az auditivitás az alapvető jellemzője. Ha csak a színek elején, és gyakran közben is található zárójelbe illesztett szerzői utasításokat olvassuk át, látható, hogy többségükben a látvány leírása, a fény erősségének, milyenségének jelzése, a mozgásformák, valamint a legkülönbözőbb hanghatások megjelölése egyaránt szerepel benne. A *Tragédia* verbális médiumán belüli intenzív mediális kevertség – a különböző vizuális és auditív jelenségek leíró jellegű vagy jelenlétüket jelző bevonása és a dialógusoknak a nézésre, hallásra és más érzetekre való utalásai révén – az a másik sajátosság, mely a madáchi műből kiinduló intermediális műalkotások gazdag művészeti hálózatának generálója. McLuhan megállapítását látszik igazolni ez a mediális kevertség, miszerint „egy médium tartalma mindig egy másik médium” (McLuhan 1964, 23).

A *Tragédia* valamely képző-, zene-, színház-, vagy (animációs) filmművészeti transzformációját létrehozó alkotók különös tisztelettel viszonyultak a madáchi drámai költeményhez mint hypotextushoz, és néhányuk neve mára szinte összekapcsolódott a madáchi művel, így például Zichy és Kass Jánosé a képzőművészeti *Tragédia*-illusztrációik révén; míg más művészek – a színházrendező Paulay Ede (Máté 2013, 263–271), a zeneszerző Dohnányi Ernő és Ránki György (Máté 2015, 7–20), valamint Jankovics Marcell – életművük

egyfajta összegzésének tartották a *Tragédia* (különböző) szabadságfokú adaptációját, transzformációját. A madáchi fő mű intermediális hálójának kiemelkedő kezdete – az 1883-as Paulay-féle színházi ősbemutató és az 1887-es Zichy-féle teljes illusztrációsorozat – összekapcsolódott a 19. század utolsó harmadában a vizualitás, a látvány, a kép egyre növekvő felértékelődésével, mely folyamatban a 20. század második felére, ahogy azt többek között Gombrich is jelezte, a vizualitás lassan átveszi az írott szó helyét (Gombrich 1978, 123). Bár ez még nem történt meg teljes mértékben, ám ha csak a szó-kép-zene médiumköziségű *Tragédia*-adaptációk (a színházi, opera- és filmfeldolgozások) hypotextus-csökkentő arányainak kezdő és jelenlegi végpontját nézzük, láthatjuk a tendenciát, hogy először 61%-ra rövidült a madáchi eredeti szöveg az 1883-as Paulay-féle ősbemutatón (Máté 2013, 268), majd végül Jankovics animációs filmjében már kevesebb, mint a harmadára csökkent a hypotextus. Jankovics Marcell 1983-ban készítette el a szöveggönyvet, a közel hatórányi drámai költemény szövegét 105 percnyi dialógusra rövidítette, miáltal az elmélkedő monológokat kihagyta, inkább a párbeszédet emelte be a film szöveggönyvébe. „Engem is meglep, milyen jól húztam meg a szöveget annak idején: nincs benne üresjárat, nincs hiányérzet, ugyanakkor hagy helyet a cselekménynek és a továbbgondolásra” – nyilatkozott erről a rendező (Csanda–Laik 2011). Valóban, a *Tragédia* szövegének értelemegésze nemcsak hogy nem sérült meg, hanem, ahogy az alkotójának szándékában állt, egy koherens interpretációt, egy vizuális magyarázatot is adva, segítette a madáchi irodalmi műalkotás teljesebb megértését (Jankovics 2012). Ez a magyarázat a képek nyelvén egyrészt tömörítette mindazt, ami az irodalmi szöveg el nem hangzó részeit tartalmazta, akár a színszimbolika, akár a vizuális áthallások, transzformációk vagy a szimbólumok révén. Másrészt számos vonatkozásban túl is lépett a szövegen, továbbgondolta, ’továbbrajzolta’ azt, így néhol szinte folytatta az adott történetet. Közel huszonhárom évet vett igénybe a monumentális rajzfilm elkészítése. A filmalkotói folyamat 1988-ban kezdődött, a számtalan pályázat lebonyolítása, az anyagi források megteremtése, a filmkészítés több mint két évtizede alatt végbement technológiai változások miatt is – e film magában rejtje a magyar animációs filmkészítés technikatörténetét, a kézi fázisrajzoktól a számítógépes munkáig – a gyártási folyamat 2011-ig tartott. A Szinetár Miklós által rendezett, 1969-ben készült tévéfilm-változat (melyben Lucifert Mensáros László, Ádámot Huszti Péter, Évát pedig Mór Marianna játszotta) szövegű adaptációja után 2011. december 8-án került a mozikba *Az ember tragédiája* második filmváltozata, az animációs film műfajában, Jankovics Marcell életműösszegző alkotásaként, azóta számos hazai és nemzetközi rangos díj birtokosaként.

A madáchi drámai költemény mediális kevertsége miatt különösen alkalmas a filmnyelvi átvivésre, miként százharmincöt éven át töretlen volt színházi

megjelenítése is, mivel a színelőadások a történelmi Magyarország mellett a világ számos nagyvárosát is behálózták (Enyedi 2010). A filmnyelv lehetősége éppen az, hogy egyidejű érzéki hatások sokféleségével közvetít nagy hatású, komplex élményeket, amelyekben a konkrét fizikai ingerek és az emberi érzelmek éppúgy helyet kapnak, mint a gondolatok (Bíró 2001, 20). A képpel, a hanggal és a zenével, a gesztussal, a mozgással, a fényelosztással és a ritmussal (stb.) a különböző jelenségek olyan vonatkozásait, összetettségét hozza a befogadó élményvilágába, amelyre a nyelv, a verbalitás csak igen bonyolult és hosszadalmas körülírásokkal lenne képes. A film, a huszadik század „hetedik művészete” „szintetikus, más művészetek kifejezőeszközeit integráló”, intermedialis jellegű művészet (Pethő 2002, 18). Az animációs film, a „hét és feledik művészet” pedig szintén egy köztességben, a film és a képzőművészet határán van, azaz hatványozottan intermedialis műfaj. A madáchi irodalmi mű, valamint a film és a képzőművészet hatványozott médiumköztességében lévő animációs film, azaz Jankovics Marcell animációs rajzfilmje így joggal nevezhető – Kloepfer kifejezését alkalmazva – transzmediális műalkotásnak (Kloepfer 1999, 43), mely elnevezés ma már egyre gyakoribb az opera, a film és az adaptált irodalmi mű szemiotikai és narratológiai vizsgálataiban (Bene 2014, 169–173). Az animációs rajzfilm olyan illúziót kelt a nézőben, mintha az egymástól kismértékben eltérő rajzos képkockák sorozatából összeálló történésben a szereplők megelevenednének vagy élnének; mindezt a képzőművészeti statikus és térbeli elemek (vonal, mező, tér, szín) és a filmes, dinamikus és időbeli elemek (rendezés, forgatás, vágás, mozgás, hangoztatás, zenei aláfestés) vegyítésével éri el. Amíg a film a valódi mozgást jeleníti meg, addig e sajátos műfaj, a filmművészet „mesevilágának” varázsa éppen a mozgás „illúziójának” megteremtésében áll (Margitházy 2002).

Jankovics „transzmediális” alkotásának nagyszerűsége éppen abban rejlik, hogy az animációs rajzfilm valamennyi különleges jellemzőjét optimálisan tudja működtetni. Például a *Tragédia* egyik szerkezeti sajátossága – miszerint a 15 színből 11 szín Ádám álomképe az emberiség történelmének egy időszakából – nemcsak indokoltta, hanem ideálissá is tette a képzőművészet és a film határán álló animációs film műfajában való megjelenítését. Maga a rendező, Jankovics Marcell így nyilatkozott erről: „A darab maga is egy álomutazás, az álom dramaturgiáját követtem, ami látszólag kaotikus, pedig nagyon is szigorú rendszere van. A sűrítés vagy tömörítés, amelyre az animáció is képes, jellegzetes álomtechnika. Ha lehet valaki filmesben álomszakértő, akkor én annak tekintem magam” (Jakab Aponyi 2011). A madáchi irodalmi műalkotás monumentalitását magába tömörítő, intermedialis animációs film „álomdramaturgiája” nem csupán illusztrálja és adaptálja a hypotextust, hanem újra is értelmezi, újraalakítja, újraformálja azt. Egy komplex, folytonos változásban lévő „közlésalakzatot” hoz létre,

a szó-kép-zene intermedialitásában, a közlési csatornák összeszövődése által. E folyamat jelentéstelítődéssel jár együtt, melynek eredményeképpen számtalan szimbólum, groteszk képi elem kerül a hypotextus mellé, annak értelmezési lehetőségeit kitérítve, „hermeneutikai feltölthetőségét” telítve. Jankovics képei-
nek dinamikája az álmok különleges folyamatát és absztrakt szerkezetét követve mintegy a működésüket is bemutatják, az álmokképek örökké mozgásban lévő vizuális formáit, alakváltozásait egy állandó metamorfózisba helyezve, de mégis mindvégig megtartva a hypotextushoz való kötöttségüket és relevanciájukat.

Az animációs rajzfilm legfőbb kifejezőeszköze, a vizuális nyelv, a képi ábrázolás mellett a madáchi szöveg verbalitását olyan remek szinkronhangok szóllatják meg, mint például Molnár Piroska (a Föld szellemét) vagy Szilágyi Tibor (az Urat). A vizuális-verbális együttlevőséghez társul a zene, mely a kép és szöveg együttes hatásának érzelmi tónusát fokozza, és a jelenetek hangsúlyozását, kiemelését szolgálja, motivikusságában pedig strukturális összekötő elem. A zenei aláfestést Sály László szerkesztette, miközben saját művei is helyet kaptak az afrikai és a görög népzene, valamint a klasszikus zene nagyjai, így például Bach, Berlioz, Debussy, Ravel, Liszt Ferenc, Wagner, Rimszkij-Korszakov, Muszorgszkij mellett, hogy csak néhányat említsek. A műegésztt átfogó, meghatározó, gyakran ismétlődő zenei motívumként, funkcionalitásában a fájdalommal, valamint a halállal kapcsolatos jeleneteket Mozart *Rekviemjének* két tétele, a *Lacrimosa* és a *Dies irae* köti össze.

A szó, kép, zene egymást sajátos módon egészíti ki, a néző számára komplex esztétikai élményt nyújtva, nem lépve át a befogadhatóság határát. Ám kétségkívül, nem könnyű Jankovics alkotásának befogadása, így akár többszöri megnézést igényel, éppen a film dinamikussága, gyors pergése miatt. Mivel a különböző médiumok impulzusainak feldolgozása igen összetett befogadói koncentrációt igényel, a konkrét fizikai, érzéki (vizuális és auditív) ingerek érzékelése, észrevése mellett a fogalmi beszédet is fel kell dolgoznia, s mindezeket túl a mediális kevertséggel együtt járó jelentés-pluralitás észrevése is időigényes. Másrészt egy különleges befogadói tapasztalatban is részesít az animációs rajzfilm, mivel megtapasztalhatjuk, hogy milyen természetes módon közlekednek gondolataink a kép és a nyelv, a vizualitás és a verbalitás között, és milyen hangulat- és érzelembefolyásoló ereje van a zeneiségnek. A szó-kép-zene viszonyok, a különböző médiumok együttlevősége és szinkretikus jellege a feszült dinamikusság mellett egy igen erőteljes tömörséget is kölcsönöz az animációs filmnek. Mivel e médiumok nem csupán egymás mellett vannak, hanem épp annyira egymásra is hatnak. A különböző médiumok érintkezése, egymásra vetülése többfajta relációt hoz létre. A legalapvetőbbek, amikor a különböző médiumok egy analogikus megfelelésbe állíthatóak, miáltal egy bizonyos dolognak egy másik

médiumban való átvivése és megmutatkozása révén egyszerűről illusztráló (de nem csupán a madáchi szöveg pusztá illusztrációját adó) és adaptív, értelmező-magyarázó-hangsúlyozó, illetve fordító-tolmácsoló funkciót töltenek be. Azaz alapvetően egy hermeneutikai viszonyba állíthatóak maguk a médiumok is. Az animációs film az életre keltést a mozgás illúziójának megteremtésével hozza létre, a mozgás és a mozdulatlanúság, az életre keltés és az élettelenre tevés két pólusa között, a sík és a tér elemeit vegyítve a mozgás és a filmművészet elemeivel. Az adaptált irodalmi mű szövege (a madáchi hypotextus megrövidített és hallott szövege); az animációs film mozgásillúziója, technikai megoldásai, valamint annak képzőművészeti látványvilága (a fázisrajzok által például a freskók, a szobrok, a domborművek, a kódexminiaturák, a rézkarc, képregénystílus stb. megjelenítései), valamint a zene intermedialitásában, művészetköziségében egy teljes mértékben autonóm és egyben összművészeti műalkotást hozott létre a rajzfilm megalkotója, egyfajta szuverén 'szabad adaptációt'.

Jankovics Marcell az egyes színeket gazdag szimbólumrendszerrel, valamint az adott kornak megfelelő művészet- és művelődéstörténeti utalásokkal, illetve arra valamilyen módon jellemző – a korszak ábrázolási konvencióiból, vagy mediális technikáiból származtatott – stílusjegyekkel jelenítette meg, szinte enciklopédikus teljességgel. A rajzfilmrendező és grafikus rendkívül széles művelődéstörténeti, szimbólumkutató, kultúrtörténeti, mitológiai ismeretanyagát szinte észrevétlenül beépítette a *Tragédiáról* készült animációs filmjébe. Úgy véli, a művészetnek hasznosnak kell lennie, máskülönben nincs értelme: „Kezdetől fogva úgy gondoltam, hogy a művészet, mint olyan, hasznos. És hogyha nem hasznos, haszontalan” (M. Tóth–Kiss 2014). Ezt a hasznosságot, a madáchi mű éltetése, népszerűsítése mellett, többek között annak három jelentéshorizontjának – egyetemes, történeti és aktualizált – megerősítésében és kitágításában véltem felfedezni (Máté 2018, 13–25). Az irodalmi műalkotás filozofikus témája egy univerzalista igényű világmagyarázat, értelemadás és értelemkeresés, lét- és önértelmezés. Anyaga: az egymást kritizáló, egymással szembeálló filozófiai eszmék és gondolatok történelmi dimenziókba helyezése. A madáchi mű egyaránt szól a teremtésről, az emberről, a történelmi korokról; a különböző eszmerendszerek alakulástörténetéről, szembekerülve a megvalósulásukkal; valamint az emberi lét értelméről, miközben alapvető létfilozófiai és erkölcsi, egyetemes és egyben aktualizálható kérdéseket tesz fel minden olvasójának (Máté 2013, 90–113). Hasonlóképpen Jankovics Marcell animációja, adaptációként megőrizve a madáchi hypotextus e jellemzőit, s gazdagítva azt egy vizuális interpretációval, képes még tovább tágítani ezen alapvető filozofikus, egyetemes és történeti horizontokat egy autonómmá formált műalkotás irányába, termékeny dialógusban maradva a madáchi eredeti szöveggel, miál-

tal annak minden egyes gondolatát kitágítja a különböző médiumok köztességében, új és eredeti látásmódokat kínálva a transzformálás révén. Így például a hypotextus egyik rejtett minőségét, az ironikus látásmódot (S. Varga 2007, 461–480) az animációs film még hangsúlyozottabbá teszi, mivel jó néhány groteszk, abszurd vagy naturalisztikus képi elemmel tágítja azt, ezzel direkttebbé téve a Van és a Kell közötti szakadékot, az értékrelativizmust és a Van uralmát. Például ilyenek a római orgia egyes jelenetei, Tankréd bevonulása, a prágai szín párhuzamos vágásai, ahol Keplert és Borbálát felváltva láthatjuk, és a tudós csillagász patetikus hitvallását hallhatjuk, miközben felesége más férfival szerelmeskedik; vagy a londoni szín számtalan jelenete, és még folytathatnánk a felsorolást. A hypotextustól leginkább eltérő ironikus képsor az, amikor az Úr szállóigévé vált utolsó mondatát halljuk. A rendező mintha olvasta volna Eco tanácsát: „Az elhasznált vagy elidegenedett közhely vagy úgy győzhető le, hogy szétszedjük a kommunikatív formát, amelyen alapul, vagy úgy, hogy ironikusan viszonyulunk hozzá és így szabadulunk meg tőle” (Eco 1998, 315). Ám, ha nem is olvasta, mégis, mintha mindkét ecói tanácsot, a szétszedést (szavakra, hanglejtésekre, verbális és vizuális elemekre bontva) és az iróniát is megfogadná a rendező a *Tragédia* szállóigévé és bizony elhasználttá vált utolsó mondata kapcsán. A „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!” elhangzásakor az Úr ikonikus alakja átvált a konstantinápolyi szín eretneküldöző pátriárkájává, majd a következő egyre gúnyosabban hangzó „küzdj” szónál – a Keplert megalkuvásra kényszerítő – Rudolf császárt láthatjuk, aztán a még cinikusabban hangzó „bízva bízzál” szavaknál a Dantont lefejeztető Robespierre-t, s gyors egymásutánban az óriáskereket is beindító londoni mutatványost és a Falanszter öreg tudósát. Ily módon, verbalitás és vizualitás kettősségében az Úr utolsó mondata, ennek a médiumköziségnek az erőteljes elkülönбöződésében, és ezáltal egy éles feszültségben mutatkozik meg. Összességében az utolsó mondat kimondása, az auditivitás szintjén a gúnyos, cinikus és lassú hanglejtés párosulva a pergő látvánnyal (az Ádám csalódásait okozó figurák portréjával) egy olyan ironikus minőséget hoz létre, mely határozottan megkérdőjelezi az utolsó mondat – írott formájú – jelentéstartalmát, élesen szembekerülve azzal. Az írás elkülönültsége a beszédétől a kimondás révén és vizualitás köztességében megjelenő irónia a negatív katarzist erősíti fel, nem enged teret a ’minden rendben lesz’ megnyugtató érzése kialakulásának a befogadóban. A Madách jelene óta eltelt másfél évszázad történelmi rémtettei a rajzfilmalkotó számára nem adnak okot a „bízva bízzál” transzcendentált közvetítésére. A kimondott mondat alatti képsorozat, az egyes színek tartamára – visszafelé történő – utalásrendszere és a gúnyos kimondás éles feszültséget teremt a hypotextus írott mondatával. A Van világának olyan aktuális hatalomgyakorlóit vagy travesztikus alakjait vonultatja fel a rendező, akik

a műegész során hozzájárultak a valamely ádami „szent eszme” valóságban való eltorzításához, annak ellentétessé válásához, ahogy a mutatóványos vagy a szóra-kozott tudós is a művészet és a tudomány eltorzulásához, értékcsökkentéséhez; azaz Ádám kiábrándulásaihoz. Az animációban az utolsó szó joga nem az Úré, hanem az első emberé, a síró Ádámé, az élet-küzdelem rezignált kimondásával: „A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdés maga.”

Jankovics Marcell a szimbólumokkal az egyetemesség horizontját tágítja, a történeti dimenziót pedig a művelődés- és művészettörténeti utalásokkal teljesíti ki (Máté 2018, 13–25). A művészettörténet ismert narratívájából a művészetnek mint médiumnak a közvetítő (stílus és hordozó) közegeit helyezi funkcióba, néhány ikonikus alkotás mellett. Autonóm módon olyan filozofikus problémakört is érint a *Tragédia* szövegét továbbgondolva, konkrétan az élet és a művészet kapcsolatát, melynek során a műalkotás és az élet (mint a valóság) két tartományának elhatároltságát oldja fel: azaz az alkotások és az életesemények egymásra vetülnek, kölcsönösen egymásból formálódva és egymásba alakulva. Néhány példát kiemelve a sok közül: az egyiptomi piramisok csodálatos építményeit, egyes köveit a rabszolgák agyondolgoztatott meggömbült és lassan kővé vált testéből formázza. A görög színben ennek inverzét láthatjuk: a vázafestészet vörös és fekete alakjai életre kelnek, majd ki is törik e vázát, talán a görög kultúra hanyatlását jelezve; a római szarkofágok domborművein a római légiók masíroznak, ahogy a gladiátorok is harcra kelnek a mozaikpadlók statikusságát dinamikus mozgássá változtatva, majd abból háromdimenziós alakokként emelkednek ki. Vagy a Római Birodalom pusztulását oly módon érzékelteti a rendező, hogy a palota falain a vakolat folyamatosan repedezik, a freskó fájának virágairól hullanak a virágszirmok, a szoborszerű szereplők fokozatosan töredezettebbek lesznek. Valamennyi jelenetben a közvetítő médiumot (piramis köve, váza, szarkofág, mozaik, freskó, szobor) teszi meg a rendező a képsorozat narratív részévé. A másik különlegessége e kreatív megoldásoknak az, amikor az animációs film műfajára jellemző alaptulajdonságokkal játszik az alkotó, azzal, hogy miképpen válik az élettelen (freskó, szobor, mozaik) élővé, ugyanakkor más jelenetekben pedig éppen fordítva történik, az élő lesz élettelenné, így például a piramis kövei (említett) esetében vagy a londoni jelenetben a mesterlegény szerelme bábbá alakul, vagy az Úr-színben Ádám megsemmisülését élettelen úrhajóvá alakulásaként szemlélhetjük. Visszatérve az egyes korokra jellemző mediális stílusokhoz: a konstantinápolyi szín arany háttere, színpadias beállításai a kódex-miniatúrákra emlékeztetőek; a prágai szín rézkarctechikájába ékelődnek a párizsi szín forrongó tömegjeleneteit kísérő kék-fehér-piros örvénylő tusrajzai; a londoni szín színes, képregénystílusú jelenetei néhol fekete-fehérbe váltanak. S egyben megindul egyfajta időutazás is, kilépve Madách jelenéből,

egyre erőteljesebbé válik az egyetemesség és a történelmi horizont mellett az aktualizáltság horizontja, mely ugyan többször is visszatér a filmben, azonban innentől a lehangsúlyosabb. Egy óriáskereket választ a rendező egyfajta időgépként, átívelve a Madách jelene óta eltelt másfél évszázadot. A különböző történelmi traumák is megelevenednek, mely képsorban – Jankovics Marcell kommentárjaiból idézve – „az ördög megmutatja legördögibb arcát”, Leninként, Hitlerként, Sztálinként (stb.). A madáchi irodalmi szöveg haláltáncjelenetének továbbgondolását, a 20. századot átfogó történelmi tablót, az óriáskeréken a semmibe forgó alakokat így kommentálja az alkotó:

Eddig Madách, innentől Jankovics! Ahogy én válogattam a szereplők között, akik itt sorba fognak jönni majd. [...] Vannak köztük nem létezőek, filmekből előléptek és vannak köztük a művészetből, tudományból és vannak köztük tudatformáló politikai és közszereplők. Vannak köztük jók és rosszak és az egészet, sajnos, egy olyan szellemiség irányítja, ami inkább emlékeztet a haláltáncra. [...] A keréken felvonultatottak sokféle, – egy kiháló népcsoport, egy magyar találmány, férfívá operált nő, megölt politikusok, túlsúlyos kamaszok, a fiú, aki a magyar zászlóval beburkolva áll a rendőrségi sorfallal szemben. A jegesmedve zárja a sort. Az ő pusztulása mutatja, mi vár a mi világunkra az általános felmelegedéssel (Jankovics 2012).

Szavakkal szinte lehetetlen leírni azt a vizuális élmény- és hatásimpulzus-halmazt, melyet az első színtől kezdve tapasztalhatunk az animációs film nézésekor: a formák és színek transzformálódását, a legkülönbözőbb dimenzióváltásokat, a ritmusos, áttűnéses képi mozgásokat, képi ötleteket és bravúrokat, a rendező vizuális fantáziájának gazdag manifesztációját. A befogadó részéről komoly szellemi energiát és erőfeszítést kíván e film nézése. Egyik oldalról egy olyan vizuális kompetenciát feltételez, melynek alapeleme a látvány képi üzenetének azonnali érzékelése s egyúttal megértése, másrészről komoly szövegmegértési kompetenciát is feltételez: a megélését és megértését e folytonos változásban lévő, a szó-kép-zene intermedialitásában létrejött műalkotásnak. Az értelmezés, a megértés fokozatai nyilvánvalóan függenek a befogadó művelődéstörténeti háttértudásától, különösen megnyilvánul ez a szimbólumok vizuális megjelenítésében és a madáchi szöveghez való társításában. Azonban, ha ez a háttértudás nincs meg, ennek a filmnek a különlegessége éppen az, hogy ezt a tudásanyagot közvetíteni is képes. A befogadás hermeneutikai tapasztalata felől a különböző médiumok szinkretikus együttlevősége, egymásra vetülésének folyamata dinamikus. Különbözőségük, idegenségük egymásnak feszülése révén lehetőséget adnak – Lachmann kifejezését alkalmazva – egy „szemantikai szinkretizmusra”,

mely a különböző médiumok állandó mozgása, egymásra hatása, átváltozása és analóg vagy feszült együttlevősége miatt, egy folytonossá tett instabilitásban, a jelentés pluralitásaként is funkcionál (Lachmann 1995, 273).

Jankovics Marcell egy olyan kultúr-, művelődés- és művészettörténeti vonatkozásokkal bír, egyben összművészeti alkotást teremtett, amelynek megszületését nemcsak a *Tragédia* hermeneutikai és esztétikai sajátosságai tették lehetővé, hanem éppúgy a mai korunk dinamikus és egyben instabil jellege. Korunkban, ebben a kaotikus, folyton szétbomló térben relevánsnak érezzük ezt az animációs filmet, éppen folytonossá tett átváltozásai révén, miként dinamikája és meglepő dimenzióváltásai okán kiválóan illeszkedik felgyorsult napjainkhoz. Mindemmel az animációs rajzfilm napjaink fiatal generációja számára a madáchi drámai költemény megtartó erejeként is funkcionál. Míg a madáchi szöveget már jól ismerő befogadók számára, a rajzfilm esztétikai hatását tekintve nem mellékes egy újabb tényező megjelenése, mégpedig a madáchi irodalmi alkotás és a Jankovics-féle animációs rajzfilm intermedialis kapcsolatrendszerének a felfedezése, a két műalkotás közötti viszony felfejtésének esztétikai öröme. Az intermedialitás az irodalmi és a nem irodalmi műalkotás között, mely itt az egy médiumból való kimozdulásként, kimozdításként értelmezett, jól megfigyelhetően együtt jár a jelentésformálódással (Pethő 2002, 8) és egy kölcsönössé tehető jelentésgazdagodással és jelentéspluralitással, ahogy azt Lachmann „szemantikai szinkretizmus” fogalma is jelzi. Így egy olyan összetett esztétikai hatásfolyamatot is indukál e köztesség, a madáchi szöveg és a Jankovics-féle rajzfilm kölcsönviszonya, mely a verbális-vizuális-audiális, illetve mindezek kombinációiban létrejövő észleleteket izgalomban, feszültségben, oszcillációban tartja. Jankovics animációs filmjének nézője egy különleges befogadói státusba kerül, hiszen a madáchi (nem könnyű) szövegértés mellett „valódi” látással (Gadamer 1994, 161) is bírnia kell, mivel a hosszú, csaknem két és fél órás rajzfilm hatásában elképesztő mennyiségű információ-, impulzus- és élményáradattal, meggondolandó gondolatokkal telíti befogadóját. Ez az animációs film éppen erre a valódi látásra tanítja minden nézőjét, ebben rejlik az egyik – alkotói szándéktól is vezérelt – hasznossága, azontúl, hogy egy lenyűgöző alkotásként tovább élteti Madách klasszikus művét, a fiatal generáció számára is élvezetes módon.

Irodalom

- Bene Adrián. 2014. Transzmedialitás és narrativitás. *Létiink*, 44 (1): 169–173.
- Bíró Ivett. 2001. *A hetedik művészet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Csanda Mária – Laik Eszter. 2011. Rajzfilmek, jelképek, kultúra egy életen át: Interjú Jankovics Marcellel. *Irodalmi Jelen*, júl. 6.
- Eco, Umberto. 1998. *A nyitott mű*. Budapest: Európa Kiadó.

- Enyedi Sándor. 2010. *Tragédia a színpadon 125 év: Bibliográfia*. Budapest: Madách Irodalmi Társaság.
- Gadamer, Hans-Georg. 1984. *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Ford., utószó Bonyhai Gábor. Budapest: Gondolat.
- Gadamer, Hans-Georg. 1990. *Hermeneutika*. In *Filozófiai hermeneutika*, szerk. Bacsó Béla. 11–28. Budapest: FTIK.
- Gadamer, Hans-Georg. 1994. *A szép aktualitása*. Budapest: Magvető.
- Gombrich, Ernst Hans 1978. *A látható kép*. In *Kommunikáció II*, szerk. Horányi Özséb. 123–141. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Jakab Aponyi Noémi. 2011. Megrajzolt álomutazás. Jankovics Marcell: Az ember tragédiája. *Irodalmi Jelen*, dec. 19. <http://www.irodalmijelen.hu/05242013-1527/megrajzolt-alomutazas-jankovics-marcell-az-ember-tragediaja> (2018. máj. 4.)
- Jankovics Marcell. 2012. *Beszélgetés Jankovics Marcellel „Az ember tragédiája” című rajzfilm alkotójával a Beregszászi Főiskolán*. (https://www.youtube.com/watch?v=impAA_AKbyE (2017. nov. 10.)
- Képiró Ágnes. 2018. Interjú Jankovics Marcell-lel. *Palócföld*, 64 (2): 26–35.
- Kloepfer, Rolf. 1999. Intertextualität und Intermedialität oder die Rückkehr zum dialogischen Prinzip. Bachtins Theoreme als Grundlage für Literatur- und Filmtheorie. In *Kino-(Ro)mania: Intermedialität zwischen Film und Literatur*, Mecke, Jochen–Roloff, Volker hrsg. 23–46. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- Lachmann, Renate. 1995. A szinkretizmus mint a stílus provokációja. *Helikon*, 41 (3): 266–277.
- Margitházy Orsolya. 2002. Az animációs film története. *Filmtett*, szept. 15. <http://www.filmtett.ro/cikk/1426/az-animacios-film-tortenete-4-1> (2018. máj. 4.)
- Máté Zsuzsanna. 2013. *A bölcsélet átlényegülése esztétikumká – középpontban Madách Imre Az ember tragédiája című művével*. Szeged: Madách Irodalmi Társaság.
- Máté, Zsuzsanna. 2015. *On the musical impact of Madách's The Tragedy of Man*. In *Madách, Smetana, Dvořák, Janáček. Tanulmánykötet*, szerk. Dombi Józsefné, Asztalos Bence. 7–20. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Művészeti Intézet.
- Máté, Zsuzsanna. 2016. *Transformations of Literary Texts: Comparative and Hermeneutic Studies on the Intertextual and Intermedial Relations in Some Major Works of Dante, Imre Madách and Béla Balázs*. Szeged: Madách Irodalmi Társaság.
- Máté Zsuzsanna. 2017. Kass János Dilemma című filmje és Az ember tragédiája. *Tanulmányok*, 54 (1): 137–149.
- Máté Zsuzsanna. 2018. Adaptáció, autonómítás és intermedialitás Jankovics Marcell Az ember tragédiája című animációs filmjében. *Palócföld*, 64 (2): 13–25.
- McLuhan, Marshall. 1964. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: New American Library, Times Mirror.
- Pethő Ágnes. 2002. *A mozgókép intermedialitása, A köztes lét metaforái*. In *Képvitelek: Tanulmányok az intermedialitás tárgyköréből*, szerk. Pethő Ágnes. 17–60. Kolozsvár: Scientia Kiadó.
- Tóth Éva, M. – Kiss Melinda 2014. *Magyar alkotói portrék II. Animációs mozgóképtörténet II*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Varga Pál, S. 2007. *Történelem és ironia. 1861 Madách Imre: Az ember tragédiája*. In *A magyar irodalom története II. (1800-tól 1919-ig)*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. 461–481. Budapest: Gondolat.

Žužana MATE

HERMENEUTSKE OSOBINE INTERMEDIJALNOSTI – NA OSNOVU UZAJAMNOG ODNOSA ČOVEKOVE TRAGEDIJE IMRE MADAČA I ANIMIRANOG FILMA MARCELA JANKOVIČA

Animirani film Marcela Jankoviča *Čovekova tragedija* je adaptacija glavnog dela Madača, ali je ujedno i suvereno, autonomno umetničko delo koje je nastalo daljnjim razvijanjem tog književnog dela, kao i njegovim prenosom na nove medijske platforme. Intermedijalni animirani film monumentalnog Madačevog književnog dela je urađeno kroz dramaturgiju „snova”. Film ne samo da ilustruje i adaptira izvorni tekst, nego mu daje i novo značenje. Nastaje jedna kompleksna formacija koja je stalno u pokretu, dok se intermedijalizam pojavljuje pomoću komunikacijskih kanala reči, slika i muzike. Tokom ovog procesa nastaju i nova značenja. Kao rezultat, pored izvornog teksta se vidimo i mnoge simbole, groteskne elemente raznih slika, što proširuje mogućnosti interpretacije, upotpunjujući „hermeneutsko upotpunjavanje”.

Ključne reči: intermedijalizam, hermeneutika, hermeneutički proces, verbalni/vizualni/auditivni mediji, transformacija, transmedijalizacija, adaptacija, animirani film, Imre Madač, Čovekova tragedija, Marcel Jankovič.

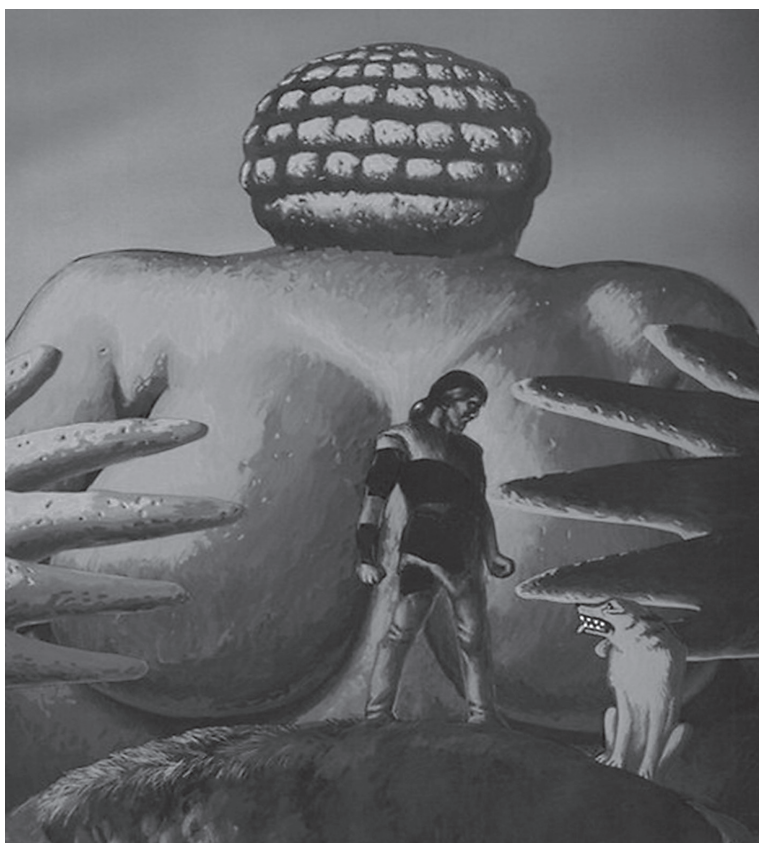
Zsuzsanna MÁTÉ

HERMENEUTICAL CHARACTERISTIC OF INTERMEDIATION BASED ON THE RELATION BETWEEN *THE TRAGEDY OF MAN* WRITTEN BY IMRE MADACH AND ANIMATION OF MARCELL JANKOVICS

Marcell Jankovics's animated film titled *The Tragedy of Man* is in fact the adaptation of Madách's main work, however, besides this, with the further thinking of the literary text, and placing it into set of mediums resulting a saturation of meanings he has already created a sovereign, autonomous piece of art. The “dramaturgy of dreams” within the intermedial animated movie including the magnitude of Madách's literary work not only illustrates and adapts the hypotext, but it even offers a related re-interpretation to it. As a result, by means of the intertwining of communication channels, it creates a complex, ever-changing formation of statements within the intermediality of text-image-music. This process is accompanied by a saturation of meanings, resulting the emergence of countless symbols and grotesque images to match the hypotext, thus extending its interpretative modalities, fulfilling its “ability to be filled up”.

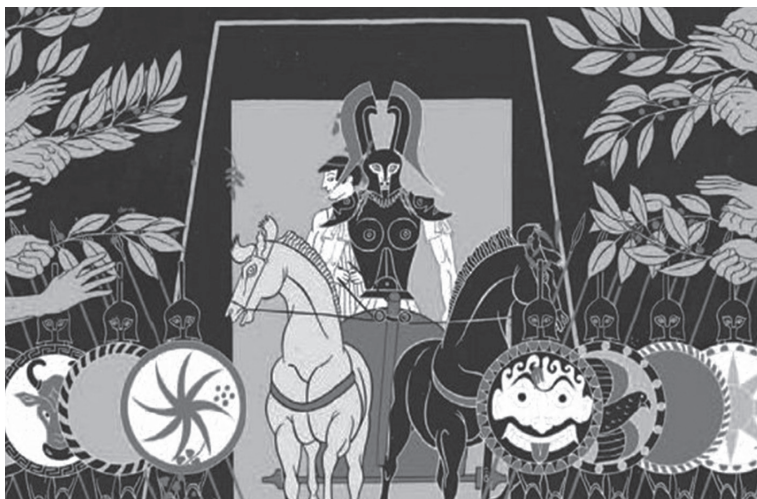
Keywords: intermediation, hermeneutics, verbal/visual/audible mediums, transformation, transmediation, adaptation, animation, Imre Madach, *The Tragedy of Man*, Marcell Jankovics.

BEKE Ottó – SAMU János

Újvidéki Egyetem
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
Szabadka, Szerbia

bekeotto1@gmail.com, dnsamu@gmail.com

A DIGITÁLIS ÍRÁSBELISÉG IRODALMI ELŐKÉPEI

Gibson, Simmons, Orwell és Murakami

A digitális írásbeliség irodalmi előképei a digitális, illetve online információhordozó közegek megjelenése és elterjedése előtt született szövegekben lelhetők fel. E tekintetben kiemelkedő fontosságú William Gibson *Neurománc* című 1984-es cyberpunk regénye, Dan Simmons 1989 és 1997 között megjelentetett, a gibsoni hagyományt továbbgondoló *Hyperion*-regényciklusa, poszt-cyberpunk tetralógiája, továbbá George Orwell *1984* című disztópiája 1949-ből. Az Orwell-regény által megjelenített nyelvhasználati módok az írásbeli kommunikációs formák megnövekedett sebességére, az ezzel összefüggő stilisztikai jellemvonásokra, a rövidítések frekventált használatára, az interpunkció tendenciózus elhagyására, továbbá a szöveges dokumentumok lokalizálhatatlanságára és variabilitására hívják fel a figyelmet. Az *IQ84* című, Orwell alkotására pretextusként tekintő Murakami Haruki-műben az írásbeli nyelvhasználati módok hasonló mintázatai rajzolódnak ki, mint irodalmi előképében. Az említett irodalmi művek egységes keretben történő értelmezése nagyban hozzájárul a digitális írásbeliség nyelvhasználati módjainak feltérképezéséhez, sajátosságának meghatározásához és következményeinek tudatosításához.

Kulcsszavak: digitális írásbeliség, Gibson, Simmons, Orwell, Murakami.

Bevezető gondolatok

A digitális írásbeliségnek számos, egymástól nemritkán markánsan eltérő irodalmi reprezentációja ismert. A teljesség igényének legalább részben eleget tevő pusztán számbavételük, rekonstrukciójuk és értelmezésük szisztematikus, különböző tudományterületeket és művészeti ágakat egyaránt érintő kontextualizáció, továbbá hierarchikus, a különböző médiumformátumokat

érintő pozicionálás nélkül, miközben áttekinthetetlenül divergens adathalmazt eredményezne, meddőnek és hasztalannak bizonyulna. Ennek megfelelően érdemes pragmatikai szempontokat figyelembe venni, s azokra az ábrázolásmódokra összpontosítani, amelyeknek hitelessége, pontossága és ezzel összefüggő virulenciája kommunikációtechnológia- és médiatörténeti összefüggésrendszerben kristályosodik ki, továbbá, amelyek esetében a bennfoglaló művek irodalom- és műfaj történeti jelentőségűek. Ebből a szempontból leginkább William Gibson *Neurománc* című 1984-es cyberpunk regénye, Dan Simmons 1989 és 1997 között megjelentetett, a gibsoni hagyományt továbbgondoló *Hyperion*-regényciklusa, poszt-cyberpunk tetralógiája, továbbá George Orwell 1949-ben napvilágot látott, *1984* című disztópiája bizonyul meghatározónak. Murakami Haruki *1Q84* című, Orwell művét több szinten és formában megszólító, 2010 és 2011 között publikált regénytrilógiája, pretextusának, továbbá a címének és a cselekmény folyamatosan lebegtetett, párhuzamosan hangsúlyozott és megkérdőjelezett idejének tükrében nyújtja a digitális írásbeliség archetipikus ábrázolásmódját.

Az alábbi médiaarcheológiai vizsgálódások tehát olyan nem médiumspecifikus és eredetileg nem is, csupán opcionálisan online-digitális térben megjelenő digitális narratívákra vonatkoznak (Landon 2001, 29), amelyek a digitális írásbeliség előképeit, pretextusait nyújtják. Tematikus és részben kompozicionális vonatkozásaiknak megfelelően képezhetik tehát a jelen kutatások körét, amelyek a kurrens, digitális médiaretorika (Aczél 2012) eljárásainak, stratégiáinak irodalmi előképeit villantják fel.

Eksztatikus cybertér és képiség

Gibson eksztatikus élményekkel kecsegtető, a különböző érzékelési területeket egyazon időben, párhuzamosan, fokozott mértékben stimuláló, hipnotikus és hallucinogén hatású, alternatív valóságként megképződő cyberterében, ha nem is teljes, ám jelentős mértékben marginalizálódik a digitális írásbeliségnek és egyáltalán a literalitásnak a szerepe. Ennek megfelelően a számítógépek „bankjaiból származó adatok grafikus megjelenítése” (Gibson 1992, 73) a regényvilágban gyakran sokkal közelebb áll az azonnali befogadást lehetővé tevő, írásbeliség utáni képek működésmódjához (Flusser 2011, 124–125), mintsem a szukcesszív kód logikájához (Samu 2011). Erről tanúskodnak a „véletlenszerű kockákból összevágott film módjára elvonagló hipnagógikus képek”, továbbá ugyanezt teszik érzékelhetővé, egyértelművé a gibsoni cybertérben feltűnő „[j]elképek, számjegyek, arcok, a vizuális információ elmosódott, széttöredezett, misztikus világképe” (Gibson 1992, 74). Ellenkező esetben csorbát szenvedne és ellehetetlenülne a tematizált térkonstrukció mélyén lakozó, mediális perfekcionizmus

gerjesztette, meghatározó jelentőségű mitologizmus, mágikus erejű technikai illuzionizmus, maga a szemfényvesztés (Mersch 2004, 176–177). A digitális valóság és a posztalfabetizmus, illetve a képiség alapjaiban kapcsolódik össze (Kroker 2004, 11). Természetesen a Gibson által vizionált cybertérben közvetített információk döntő többségének vizuális jellege mögött a számítógépes, bináris kódolásnak szükségszerűen olyan szintjei és mechanizmusai működnek, amelyek éppen az illúzióteremtés és -fenntartás érdekében maradnak rejtve a legtöbb felhasználó előtt (Hayles 2004; Beke 2012). Ezt azonban, éppen posztalfabetikus képiségéből kifolyólag, meg kell különböztetni a nyelvi jelekre vonatkozó digitális írásbeliség elemeitől, még akkor is, ha utóbbiak esetenként csak többszörös közvettség révén tartanak fenn kapcsolatot a hallható nyelv territóriumával (Beke 2014a).

A *Neuromán*cban és általában a cyberpunkban kiemelkedő szerephez jutó ikonikus, avagy távjelenlét (Belting 2005, 34) gyakran háttérbe szorítja az alfabetikussá és általában az alfanumerikussá jelhagyás különböző módozatait, így a digitális típusúakat is. Ez a műben leírt, számítógépes környezetben megvalósuló videotelefonálás alkalmával is egyértelműen megfigyelhető (Gibson 1992, 242–243, 251–253). Továbbá a kinyomtatott, avagy képernyőn futó, digitálisan tárolt és megjelenített verbális információk, feljegyzések számítógép általi felolvasása, vagyis technikai segítséggel történő hallhatóvá, auditívá alakítása hatékonyabbnak bizonyul a hagyományos olvasásnál (Gibson 1992, 111). Ez szintén a multimedialitás irányába mutató paradigmaváltást jelent.

A multimedialitás kapcsolatteremtés és -tartás, miként a *Neuromán*cban, bizonyos mértékben Philip K. Dick proto-cyberpunk regényeiben és természetesen Simmons poszt-cyberpunk regényciklusában is marginalizálja a digitális jelhagyás olvasásra számot tartó különböző módozatait (Beke 2013). Orwell 1984 című disztópiájában hasonló tendencia figyelhető meg, azzal a nyilvánvaló különbséggel, hogy ez utóbbi regény világában nem digitális szövegek, hanem olyan nyomtatványok, például jelentések, beszámolók és újságok szerepelnek, amelyek a folyamatos bezúzás, átfogalmazás, -írás és kinyomtatás, továbbá széles körű terjesztés következtében tanúskodnak magas szintű variabilitásról, képlékenységről, strukturális nyitottságról.

A digitális írásbeliségnek a *Neuromán*cban felvillanó konkrét produktumai és elemei megbontják az egyenes vonalúság klasszikus struktúráját, dezautomatizálják az olvasást, elnyújtva az értelmezés folyamatát, és időnként érzékelhetővé/láthatóvá teszik a szűkebb értelemben vett szövegeket megjelenítő számítógépes kódrendszert (Gibson 1992, 246–247, 255–256, 278). A digitális írásbeliség képlékenységről tanúskodó de-, illetve multilineáris termékei nem minden esetben távolodnak el teljes mértékben a cybertér posztalfabetikus képiségétől, önálló textuális birodalmakat, univerzumot hozva létre, hanem rávetülve a digitális-alternatív

valóságra, furcsa konglomerátumokat, szokatlanul hibrid konstrukciókat alkotnak. Így tűnhetnek fel a regényvilágban például különböző típusú hieroglifák a homokban (Gibson 1992, 311, 313, 316), a falak „semleges háttere előtt önmagukat elrendező jelképek áttetsző vonalai [...]” (Gibson 1992, 311), jelhullámok (Gibson 1992, 312) és jelképhullámok (Gibson 1992, 315).

A fentieket összefoglalva kijelenthető, hogy a digitális írásbeliség oly módon tűnik fel és munkálkodik a *Neuromán*cban, hogy közben nem bontja fel, nem semlegesíti és nem is ássa alá az ábrázolt cybertér eksztatikus képességét, döntő mértékű posztalfabetizmusát. A digitális írásbeliség a *Neuromán*cban csupán kiegészíti a cybertér írásbeliség utáni jellegét, és beleolvad annak képek uralta világába, de semmiképpen sem szolgál annak strukturális alapjául. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy habár a Gibson-regény 1984-ben, vagyis évekkel a mai értelemben vett, szabad felhasználást/csatlakozást lehetővé tevő világhálót (World Wide Webet) is magában foglaló internetszolgáltatás bevezetése és főleg robbanásszerű elterjedése előtt jelent meg (Szűts 2013, 11, 59), a cybertérnek a szövegben olvasható, a cselekmény jelentős részének háttérét alkotó leírásai különösképpen meghatározó jellegűnek, életképesnek bizonyultak (Hollinger 2005, 236; Szűts 2013, 134).

Képlékeny szövegek

Orwell, Murakami és részben Simmons vizsgált regénye kevésbé áttételes módon jeleníti meg a digitális írásbeliség produktumait és jellegzetességeit, mint Gibson *Neuromán*ca.

Az egyedi ábrázolásmód ékes példája Orwell 1984 című regényében a beszéd-szerű, vagyis az élőbeszédhez fordulataiban, stílusában és strukturájában közel álló írást eredményező, beszélír elnevezésű technikai eszköz használat közbeni megjelenítése (Orwell 1989, 13, 49, 55, 121, 186, 202). Ez ugyanis a beszélt nyelvnek az írottra gyakorolt hatásaként kifejezésre jutó oralizálódást, vagyis a szóbeliség térnyerését szemlélteti, ami a digitális írásbeliségben, annak hétköznapi gyakorlatában és irodalmi-művészeti reprezentációiban már kifejezett mértékben tapasztalható. Fontos és a regény kontextusában különösképpen szembevetendő vonás, hogy a történet főhőse, Winston Smith naplóbejegyzéseiben többször eltekint az írásjelhasználatától (Orwell 1989, 14–15, 24–26). Habár a naplóvezetéshez tintát, tollat és könyvpapírt használ, a regényvilágban kézírás már csupán sporadikusan, vagyis elvétve figyelhető meg. Winston élete során szinte mindent beszélírba, vagyis egy technikai eszköz mikrofonjába diktálva jegyzett le (Orwell 1989, 12–13), és ez nyilván hatást gyakorolt írásbeli kommunikációs habitusára, szokásaira.

Az Orwell regényvilágában használatos újbeszél nyelv (Orwell 1989, 327–342; Reuland – Abraham 1993; Chilton 1988) Csicsery-Ronay értelmezése szerint a tömegkommunikáció céljainak válik megfelelővé (Csicsery-Ronay 2008, 31). Az említett nyelv legfontosabb jellemvonásai közé tartozik a szavak formáinak tendenciózus rövidítése, redukálása és a megnyilatkozások fragmentálása. Ez a nyelv tehát alapvetően auditív, hiszen a hallható, artikulált beszédet állítja középpontba, viszont magán viseli az írásbeliségnek és különösképpen a későbbiekben megjelenő és elterjedő digitális típusúnak a vonásait is. Míg tehát az imént tárgyalt beszélír használata közben tapasztalható kreolizáció az írásbeli kommunikációt érinti, az újbeszél esetében magát az élőbeszédet hatják át az írásbeli fogalmazásmód jellemvonásai.

Orwell regényében a folyamatos átírások, tendenciózus, a tényeket is érintő korrekciók hatására időről időre hasonlóképpen módosulnak, változnak meg, vagyis íródnak át a különféle szöveges dokumentumok és legfőképpen az újságcikkek, mint napjainkban a digitálisan tárolt textuális képződmények (Hayles 2004, 157; Nyíri 2003, 263). Az eredetileg 1949-ben megjelent regény természetesen nem ábrázol szűkebb értelemben vett digitális technológiákat és szövegeket (a beszélír és az annak használata közben létrejövő írásbeli megnyilatkozások is inkább briliáns előképek), a mozgósított újságcikkek létmódjának szempontjából megmutatkozó kollektivitás és variabilitás azonban a funkcionális hasonlóságokra hívja fel a figyelmet. A regényvilágban meghatározó szerephez jutó szöveges dokumentumoknak, újságcikkeknek a variabilitása, képlékenysége, szerkezeti lezáratlansága csakis a digitális létmódúakéval mérhető.

Az Orwell-műben a papír alapú újságcikkek és egyéb dokumentumok újabbnál újabb szövegváltozatainak aktuálisan megkérdőjelezhetetlen kizárólagosságát, egyedülállóságát, regényvilágbeli, vagyis internális igazságértékét és egyben változásait, progresszióját az ábrázolt berendezések szintjén az emlékezetlyukak biztosítják. Ezek frekvenciáját és meghatározó szerepét nagy számuk teszi hangsúlyossá: „Ha valakinek meg kellett semmisítenie valamilyen dokumentumot, vagy egy papírdarabkát látott heverni valahol, gépies mozdulattal felemelte, a legközelebbi emlékezetlyukhoz vitte, és beledobta; onnan aztán meleg légáram sodorta le az épület mélyében elrejtett óriási kemencékbe” (Orwell 1989, 45).

A megsemmisített dokumentumok helyét az 1984-ben a szövegszerkesztő használata közbeni időnkénti felülíráshoz hasonló módon foglalják el az újabbnál újabb (szöveg)változatok. A felülírás műveletének a későbbi számítógépes apparátusokon belül zajló folyamatát az Orwell-szöveg természetesen még externális formában ábrázolta: „Mihelyt a *Times*-ban a szükségessé vált valamennyi javítást végrehajtották és ellenőrizték, a szóban forgó számot újranyomtatták, az eredeti példányt megsemmisítették, és a javított példányt tették a helyére” (Orwell 1989,

47). A szövegeknek a folyamatos újraírás és megsemmisítés formájában kifejezésre juttatott belső különbözősége (Johnson 1994) az 1984 regényvilágában a textuális univerzum lényegéhez tartozik.

A digitális létmódú szövegek meghatározó jellemvonásai között említhető a lokalizálhatatlanság, a változtatások iránti strukturális nyitottság és képlekenység, lezáratlanság. Mindezek a jellegzetességek természetesen nem jutnak kifejezésre a digitálisan létrehozott, illetve tárolt szöveges dokumentumok minden típusának, illetve konkrét manifesztációjának esetében, viszont opcionális, az információhordozó közegek által lehetővé tett tulajdonságok módjára kell számolni velük. Miként Nyíri Kristóf fogalmaz, például „a szövegszerkesztő képernyőjén megjelenő szöveg arra vár, hogy *update*-olják – átírják, javítsák, kiegészítsék. [...] És mivel folyamatos újraírásnak vannak kitéve, nemcsak jelentésük, de formájuk is korlátozott objektivitású. Amikor medítálunk fölöttük, nem annyira értelmezzük, mint inkább átírjuk őket. Gondolkozni felőlük annyit tesz, mint változtatásokat eszközölni rajtuk” (Nyíri 2003, 263). A digitális szövegek jelzett karakterisztikái a hordozó közegek immaterialitásából (Szűts 2013, 23), illetve fragmentáltságából és újrendezhetőségéből következnek (Hayles 2004, 159).

A digitális szövegek szerkezeti nyitottságát, variabilitását jelezték előre Orwell 1984-ében a különböző dokumentumok időnkénti újraírásai, „korrekciói”: „A *Times* egy-egy számát [...] akár tucatszor is újraírták, s mégis az eredeti keltezés volt rajta; egyetlen olyan példány sem maradt belőle, amely ellentmondhatott volna az újraírt példánynak. A könyveket is újra meg újra bevonták, átírták, s megint kiadták anélkül, hogy utaltak volna rá, hogy valamilyen változtatás történt” (Orwell 1989, 48).

A papír alapú szöveges dokumentumok változtathatóságának orwelli leírása feltűnő módon a lokalizálhatatlanság ismérvét is magában foglalja. Habár ugyanis a szöveg az újságcikkek és könyvek újraírásának, az „eredeti” változat bezúzásának és a javított változat kinyomtatásának folyamatát konkrét tevékenységi terekhez köti, mindennek eredményét általános érvényüként írja le. A hatályon kívül helyezett szövegváltozatokat a regényben minden esetben, kivétel nélkül sikerül begyűjteni és megsemmisíteni, helyükre pedig korrigált nyomtatványt juttatni. Ennek a bonyolult, többlépcsős folyamatnak a pontos mechanizmusát, kivitelezési módját és logisztikáját a regény nem részletezi, az eredményt azonban minden esetben hibátlanként írja le (Orwell 1989, 46–48).

A nyomtatványok hordozta szövegek megváltoztathatóságának minden lehetséges regénybeli olvasási helyre kiterjedő 1984-beli leírásai a számítógépes hálózatokhoz kötődő textuális létmódot vetítették előre annak megfelelően, hogy – miként Szűts Zoltán fogalmaz – „[a]z interneten az interaktivitás elsőbbséget élvez az archiválással, többek között a szövegek megőrzésével, a hagyomány létrehozásával szemben” (Szűts 2013, 59).

Érdekes módon Orwellnek a tárgyalt regénynél négy évvel korábban, vagyis 1945-ben megjelent *Állatfarm* című művében a materialitással bíró, vagyis kézzelfogható szöveges dokumentumok esetében szintén történnek változtatások (Orwell 2000, 87, 103, 126). A szövegek korrekciói az *Állatfarm*ban azonban (még) látható, a beavatkozásokról, utólagos átírásokról tanúskodó nyomokat hagynak, ily módon a változtatások által érintett dokumentumok a szerkezeti és szemantikai állandóság képzetét keltő, testet öltött szövegek körébe tartoznak, szemben azokkal, amelyek az 1984 világot konstituálják. Amennyiben az 1984-ben ábrázolt, folyamatosan átírásoknak, átfogalmazásoknak kitett szövegek a digitális írásbeliség produktumainak irodalmi előképeit jelentik, az *Állatfarm*-beli kátrányos falra írt parancsolatok, illetve feliratok ezeknek az előképeknek a még korábbi pretextusait alkotják. Ily módon egy olyan történeti sor bontakozik ki a szemünk előtt, amely a digitális írásbeliség és textualitás egymást követő irodalmi reprezentációiból áll.

Murakami Haruki *IQ84* című regénytrilógiája paratextusán túl több alkalommal, explicite, vagyis szövegszerűen is hivatkozik orwelli pretextusára (Murakami 2016a, 210, 393, 424–425; Murakami 2016b, 132, 149). Míg azonban Orwell regényében a digitális írásbeliségnek csupán a fentiekben tárgyalt előképei tűnnek fel, addig a Murakami-mű természetesen továbbmegy, és a digitális írásbeliségnek olyan irodalmi reprezentációit nyújtja, amelyek az ábrázolt eszközök és funkciók tekintetében egyaránt közel állnak az Orwell- és a Murakami-mű által megjelölt év számítógépeinek felhasználói gyakorlatához. Az *IQ84* feltűnően gyakran említ komputeres szövegszerkesztőt, illetve szövegszerkesztést (Murakami 2016a, 118, 121, 125, 127, 250, 415; Murakami 2016b, 33, 89, 150, 194). A megjelenített textuális tevékenység pedig, ha nem is azonos, de bizonyos mértékben mindenképpen megfeleltethető az Orwell-regényben ábrázolt, szöveges dokumentumok, újságcikkek folyamatos átírásának formájában kifejezésre jutó tendenciózus mesterkedéssel. Csakhogy míg – miként arról a fentiekben már szó esett – az újságcikkek és egyéb nyomtatványok átfogalmazásának folyamata externális és kiterjedt formában zajlik, addig a szövegszerkesztés Murakaminál már természetesen egy eszközhöz, vagyis a szövegszerkesztőhöz kötődik.

Orwell és Murakami tárgyalt regényvilágának alapszerkezetét nagyrészt egy-egy olyan, parttalanú váló, saját (szűkebb értelemben vett) szemiotikai határait folyamatosan kétségbe vonó, illetve megkérdőjelező textuális univerzum határozza meg és artikulálja, strukturálja és restrukturálja, amelynek kialakulásáról és modulációs folyamatairól maguk a művek tájékoztatják a külső olvasót. Ez a konstitutív szerepű, újságcikkek és egyéb nyomtatványok formájában manifestálódó szövegvilág az 1984-ben olyan mértékű variabilitásról, szerkezeti nyitottságról és képlékenységről tanúskodik, amely működés módját tekintve

médiaarcheológiai szempontból a digitális írásbeliség irodalmi előképeként tűnik fel. Az *IQ84* regényvilágának alapját képező textuális univerzum pedig eredetileg előszóban hangzott el, csak később rögzítették írásban, majd szövegszerkesztő használata révén, vagyis számítógépben nyerte el végleges formáját, hogy nyomtatott könyv alakjában is megjelenhessen.

A digitális létmódú szövegek, illetve azok funkcionális-strukturális pretextusai egyaránt meghatározó szerepet játszanak az *1984* és az *IQ84* regényvilágában, maguknak a regényvilágoknak a létrejöttében, konstituálódási folyamataiban. A tematizált szövegegyüttesek világteremtő erővel bírnak, és nem csupán rávetülnek a falakra, tárgyakra, a testrészekre, a tájra, mint az például Gibson *Neurománcában* megfigyelhető. Az *1984*-ben és az *IQ84*-ben szinte minden a lejegyzett szövegekről szól, és csakis azok által léteznek. Orwell és Murakami regényében szinte „semmi sincs a szövegen kívül” (Derrida 2014, 186; Orbán 1994). Ezekben a regényvilágokban a textualitás a végtelenségig kiterjeszti határait, és nem csupán episztemiológiai, hanem ontológiai értelemben véve is (Ferraris 2008, 265). Ezek a regények az erős textualizmus (Ferraris 2008, 253–266) művei. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy Gibson *Neurománcában*, s főleg a cselekmény jelentős részének háttérét alkotó koherens cybertér-ábrázolásaiban, ne lennének alapvető fontosságúak a tematizált számítástechnikai kódok, ezek azonban alapvetően különböznek az írásbeliségnek, és azon belül annak digitális típusának, produktumaitól. Sőt, ezek a kódok azt a célt szolgálják, hogy az általuk közvetített multimediális tartalmak – illuzionalizmusok révén – meghaladják az írásbeliség lehetőségeit, és belakható, élhető posztliterális környezetet hozzanak létre.

Simmons *Hyperion*-regényciklusában exteriorizálta és egyben gigantikus méretűvé duzzasztotta, a cselekmény jelentős részének befogadására alkalmassá téve a Gibson által a *Neurománcban* leírt cyberteret. A *Hyperion* egy szöveghelelye kimondottan „Gibson-mátrix[ról]” tesz említést (Simmons 2010, 428), s a cyberpunk szerző neve még egy alkalommal is megjelenik a műben (Simmons 2010, 440). A *Hyperion*-regények oly módon tekintik pretextusuknak Gibson *Neurománcát*, mint Murakami *IQ84*-e Orwell regényét. Ez a művek közötti szimmetrikus viszony a nyilvánvaló intertextuális relációkon és egyéb allúziókon túl a tematizált mediális vonatkozásokban is kifejezésre jut. Miként Murakami szövege a digitális írásbeliség orwelli archetípusának, archaikus megnyilvánulási módjának kibontásában és továbbgondolásában, illetve aktualizációjában érdekelt, addig Simmons a gibsoni cybertér multimedialitása és szimulációs jellegének hitelessége (Simmons 2011a, 259–260; Simmons 2011b, 189) mellett foglal állást. Ennek megfelelően a *Hyperion*-ciklus be is számol a (számítás)technikai környezetben jelentkező és egyre szélesebb tömegeket érintő neo-, avagy

techno-analfabetizmus jelenségköréről (Simmons 2010, 224; Simmons 2011b, 177). Simmons regényfolyamában a digitális írásbeliség produktumait jellemző de-, illetve multilinearizáció (Beke 2014b) érdekes módon a tematizált szóbeli, vagyis auditív megnyilatkozások grafikai rögzítésében tükröződik (Simmons 2011a, 343–361, 507–524; Simmons 2013, 175–176). A digitális írásbeliség hangtalanná válása, illetve elnémulása pedig leginkább mitologikus-narratív formában jelentkezik (Beke 2014a).

Murakami és Orwell szemiotikai univerzuma olyképpen gondolja tovább, illetve teszi kritika tárgyává Gibson és Simmons eksztatikus multimedialitásról árulkodó cybertér-ábrázolásait, továbbá Dick proto-cyberpunk műveinek vonatkozó részleteit, hogy már nem csupán a látványt és a hangzó anyagot rehabilitálja, hanem azt követően immár magát az írásbeliséget, illetve annak digitális típusát, típusait is. Az 1984 és az IQ84 „az írás robbanásszerű térhódítás[ának]” „váratlan esemény[ét]” (Ferraris 2008, 120) narratív formában jelenítette meg. Azt tette egyértelművé, mutatta meg – miként Ferraris általánosabb összefüggésben fogalmaz –, hogy „a tömegtájékoztatás által közvetített előszóban és egyéb megjelenési formáiban is ott szunnyadt az írás, ugrásra készen, hogy újra az előtérbe tolakodjon” (Ferraris 2008, 98).

Következtetések

A négy szöveg-univerzum médiaarcheológiai vizsgálata egyrészt a technikai úton közvetített előszónak és annak multimedialis dimenziójának a rehabilitációját, illetve pozicionálását, másrészt pedig az írásbeliségnek a digitalításban rejlő lehetőségek mozgósítása és kiaknázása révén jelentkező újbóli dinamizációját, illetve restrukturálását tárja fel. Ennek megfelelően a digitális írásbeliség és textualitás vizsgált irodalmi előképei az írásban történő jelhagyás, inskripció tágabb horizontját mutatják meg.

Irodalom

- Aczél Petra. 2012. *Médiaretorika*. Budapest: Magyar Mercurius.
- Beke Ottó. 2012. Tudás a digitális térben. *Évkönyv*, 7: 10–21.
- Beke Ottó. 2013. Hol vagy, (video)telefon, tapi és képiség? *Tanulmányok*, 46 (1): 121–132.
- Beke Ottó. 2014a. Látható(vá vált) nyelv. Bartholomew, Gólem és Shrike. In *Tudástérkép. Vajdasági Magyar Tudóstalálkozó 2014. Konferenciakötet*, szerk. Berényi János. 46–60. Újvidék: Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács.
- Beke Ottó. 2014b. E-mail és (multi)linearitás. *Tanulmányok*, 48 (1): 109–123.
- Belting, Hans. 2005. Kép, médium, test: az ikonológia új megközelítésben. Ford. Matuska Ágnes. *Filológiai Közöny*, 51 (1–2): 24–41.

- Chilton, Paul. 1988. *Orwellian Language and the Media*. London: Pluto Press.
- Csicsery-Ronay, Istvan, Jr. 2008. *The Seven Beauties of Science Fiction*. Middletown: Connecticut, Wesleyan University Press.
- Derrida, Jacques. 2014. *Grammatológia*. Ford. Marsó Paula. Budapest: Typotex.
- Ferraris, Maurizio. 2008. *Hol vagy? A mobiltelefon ontológiája*. Ford. Gál Judit. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Flusser, Vilém. 2011. Képeink. Ford. Tillmann J. A. In *Médiatörténeti szöveggyűjtemény*, Szerk. Peternák Miklós, Szegedy-Maszák Zoltán, kontrollszerk. Kürti Emese. 124–125. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, Intermédia Tanszék.
- Gibson, William. 1992. *Neurománc*. Ford. Ajkay Örkény. Budapest: Valhalla Páholy.
- Hayles, N. Katherine. 2004. A nyomtatvány sík, a kód mély: a médiaspecifikus kutatások jelentősége. Ford. Seress Ákos. *Filológiai Közlöny*, 50 (3–4): 151–170.
- Hollinger, Veronica. 2005. Science Fiction and Postmodernism. In *A Companion to Science Fiction*. Edit. David Seed. 232–247. Oxford: Blackwell.
- Johnson, Barbara. 1994. A kritikai különbözőség: BartheS/BalZac. Ford. Hegyi Pál. *Helikon*, 40 (1–2): 140–148.
- Kroker, Arthur. 2004. A posztalfabetikus jövő. Ford. Samu János Vilmos. *DNS* 1 (1–2): 11.
- Landon, Brooks. 2001. Nem az, ami volt: memóriatúlsordulás a digitális narratívákban. Ford. Elekes Dóra. *Prae* 3 (1–2): 29–38.
- Mersch, Dieter. 2004. Medialitás és ábrázolhatatlanság: Bevezetés egy „negatív” médiaelméletbe (részlet). Ford. Sándorfi Edina. *Filológiai Közlöny*, 50 (3–4): 171–186.
- Murakami Haruki. 2012. *1Q84. Ezerkülöncszáznyolcvannégy. Harmadik könyv*. Ford. Nagy Anita. Budapest: Geopen Könyvkiadó.
- Murakami Haruki. 2016a. *1Q84. Ezerkülöncszáznyolcvannégy. Első könyv*. Ford. Erdős György, Nagy Anita. Budapest: Geopen Könyvkiadó.
- Murakami Haruki. 2016b. *1Q84. Ezerkülöncszáznyolcvannégy. Második könyv*. Ford. Erdős György, Nagy Anita. Budapest: Geopen Könyvkiadó.
- Nyíri Kristóf. 2003. A filozófia s az etika története a kommunikáció technológiai és módjai változásainak szempontjából (Részletek). In *Virtuális egyetem Magyarországon*. Szerk. Nyíri Kristóf, közreműködött Kovács Gábor. 240–271. Budapest: Typotex.
- Orbán Jolán. 1994. *Derrida írás-fordulata*. Pécs: Jelenkor.
- Orwell, George. 1989. *1984: Regény*. Ford. Szijgyártó László, utószó Sükösd Mihály. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Orwell, George. 2000. *Állatfarm: Tündérmese*. Ford. Szijgyártó László. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Reuland, Eric – Abraham, Werner (edit.) 1993. *Knowledge and Language: Volume I: From Orwell's Problem to Plato's Problem*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Samu János. 2011. A kód logikája. In Samu János, *A médium eseménye: szövegmozg(at)ás*. 10–15. Szabadka: Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar.

- Simmons, Dan. 2010. *Hyperion*. Ford. Huszár András. Budapest: Agave Könyvek.
- Simmons, Dan. 2011a. *Hyperion bukása*. Ford. Huszár András. Budapest: Agave Könyvek.
- Simmons, Dan. 2011b. *Endymion*. Ford. Huszár András. Budapest: Agave Könyvek.
- Simmons, Dan. 2013. *Endymion felemelkedése*. Ford. Huszár András. Budapest: Agave Könyvek.
- Szűts Zoltán. 2013. *A világháló metaforái: Bevezetés az új média művészetébe*. Budapest: Osiris Kiadó.

Oto BEKE – Janoš ŠAMU

KNJIŽEVNE PRETEČE DIGITALNE PISMENOSTI

Gibson, Simons (*Simmons*), Orvel i Murakami

Književne preteče digitalne pismenosti se mogu naći u tekstovima koji su nastali pre pojavljivanja i širenja digitalnih odnosno onlajn nosilaca informacija. U tom pogledu istaknuti značaj ima sajberpank roman Vilijama Gibsona (*William Gibson*) *Neuromanser* iz 1984. godine, kao i distopija Džordža Orvela (*George Orwell*) *Hiljadudevetstoosamdesetčetvrta* iz 1949. godine. Načini korišćenja jezika u Orvelovom romanu ukazuju na povećanu brzinu pismenih komunikacionih oblika, njihove stilske karakteristike, učestalo korišćenje skraćenica, tendenciozno izostavljanje interpunkcije, na nemogućnost lokalizacije tekstualnih dokumenata, kao i njihovu varijabilnost.

Roman Murakamija Harukija *IQ84* Orvelov roman posmatra kao pretekst, a Murakami opisuje sličnu šarolikost načina pismenog korišćenja jezika. Tumačenje navedenih književnih dela u jedinstvenom okruženju uveliko doprinosi analizi, utvrđivanju svojstava i razumevanju posledica načina korišćenja jezika u digitalnoj pismenosti.

Ključne reči: digitalna pismenost, Gibson, Simons, Orvel, Murakami.

Ottó BEKE – János SAMU

THE PRE-IMAGES OF DIGITAL LITERACY

Gibson, Simmons, Orwell and Murakami

The pre-images of digital literacy first appeared in literary texts composed before the start of the digital age and spread of online information distribution media. Two novels, William Gibson's '*Neuromancer*' (published in 1984) and '1984,' George Orwell's dystopia from 1949, especially stand out. The language modes used in Orwell's novel mirror the increased speed of written communication, further, the related stylistic characteristics, the frequent use of abbreviations, as well as the tendency to omit interpunctuations. They also highlight the unlocalizability and variability in written texts.

'1Q84' by Murakami Haruki traces back to Orwell's novel, thus similar written language tools can be found in both works. Considering the mentioned literary works within a single framework greatly contributes to mapping the written language modes of digital literacy, defining their characteristics and becoming more aware of the impacts.

Keywords: digital literacy, Gibson, Simmons, Orwell, Murakami.

TURBUCZ Péter

A Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára
Miskolc, Magyarország
turbuczpeter@indamail.hu; turbucz.peter@mnl.gov.hu

NYITOTT KÖNYV VAGY LEZÁRT DOSSZIÉ (I.) Alexander Bernát tudományos emlékezete és életművének sorsa 1927 és 1945 között

*„A sok tudás megszűnik veszedelem lenni,
ha föl van dolgozva.”¹*

Alexander Bernát élete és munkássága látszólag ismert és feldolgozott. Valójában azonban súlyos hiányosságok mutatkoznak mind az életút, mind az életpálya feldolgozásában. Emellett nem, vagy alig ismertek „a nagy Alexander-tanítványok” mesterrükről írt művei, miközben napjaink Alexander-értelmezései nagyobbrészt még mindig az ő narratíváikban mozognak. A tanulmány szerény kísérlet részben ennek demonstrálására, valamint a két világháború közötti recepciók feltérképezésére és rövid bemutatására. Az írással továbbá nem titkolt célom volt annak prezentálása, hogy a hazai filozófiatörténet-írás még mindig kevés ismerettel rendelkezik mind Alexander Bernátról, mind tanítványairól és arról, miként tekintettek mesterükre.

Kulcsszavak: filozófiatörténet, életrajz, életmű, tudományos emlékezet, Alexander Bernát, 1927–1945, Kornis Gyula, Szemere Samu, Sebestyén Károly, Imre József

Milyen kulturális szerepe lehet még, és milyen tudományos hatást fejthet ki Alexander Bernát életének és életművének kutatása a XXI. századi Magyarországon? E kérdés majdani, minden részletre kiterjedő megválaszolásához a hazai filozófiatörténet-írás a témában ma még nem rendelkezik sem megfelelő számú forrásismerettel, de levéltári kutatásokon nyugvó tudományos földolgozásokkal is csak csekély mértékben. Ebből adódóan felvetődhet egy újabb kérdés: vajon nyitott könyvnek, vagy lezárt dossziénak kell-e tekintenünk a filozófus életét

1 A tanárképzés kérdése az országos közoktatásügyi tanácsban. *Néptanítók Lapja*, 1895. máj. 15. 366.

és általánosságban vett írói működését? Eme korábban nyilvánvaló és egyértelmű igenlő válasszal szolgáló kérdés filozófiatörténeti, illetve historiográfiai-, valamint kis túlzással hatástörténeti főlvázolása vélekedésem szerint majdan új értelmezési keretbe helyezheti mind a 91 éve elhunyt tudóst, mind annak műveit.

I.

Manapság többé-kevésbé tautologikus kijelentésnek vehető, hogy Alexander Bernát filozófiai munkássága a magyar filozófiatörténetben ismertnek és általában véve feldolgozottak is tekinthető. Valóban, ha sorra vesszük az utóbbi évtizedekben a polihisztorról megjelent könyveket² és tanulmányokat³, egy komplex, jól kidolgozott témára bukkanunk, aminek alapjait a XX. század jelentős magyar filozófuszemélyiségei rakták le. Ennek következtében első rátekintésből mintegy nyitott könyvként hever előttünk a bölcsele élete és gondolkozása. De vajon milyen részletek ismerhetők meg e 'műből'? Egyáltalán beszélhetünk-e valamiféle egészről, vagy inkább csak felbukkanó szegmenseket láttunk idáig? Feleletet csak e képzeletbeli könyv föllapozása adhat, amelynek értelmezésével idővel más nyitott kérdések szintén megválaszolhatóakká válnak.

Alexander Bernát írói, szerkesztői és fordítói munkásságáról még életében sokan megemlékeztek. A recenzióírók és a méltatók hosszú sorában találjuk Lyka Károlyt, Sebestyén Károlyt, Rákosi Jenőt, Beöthy Zsoltot stb. (Lyka 1908; Sebestyén 1902; -ő. [Rákosi] 1892). 1910-ben a filozófust 60. születésnapja alkalmából egy *Emlékkönyv*vel (Dénes 1910) is megajándékozták, amiben egykori tanítványai mellett barátai és tisztelői, szám szerint ötvenen, egy-egy írással hajtottak fejet a mester előtt, aki ezáltal a magyar intézményi filozófia halhatatlan alakjává avanszáltatott. A felfelé ívelő életpálya és a hozzá köthető dicsőség – mint az már korábban több helyütt is megállapítást nyert – 1919 őszéig tartott, amikor is a politikai indíttatású igazolási eljárások és a rákövetkező kizárások, valamint tudományos címeinek elvétele végül helyreállíthatatlanul kikezdték jóhírét (Turbucz 2017a; Turbucz 2017c). Ám ezzel még nem is mondtunk sokat, hiszen mindezen lejárato hadjárat végül egzisztenciáját is veszélyeztette és – amint azt

2 Alexander Bernát életéről az elmúlt harminc évben mindössze két könyvet írtak. Az egyik egy biográfia Gábor Éva tollából (Gábor 1986), a másik Zóka Pétertől való (Zóka 2015), aki a nacionalizmuselméletek kutatásának újabb eredményei, hovatovább az újkori bölcselet keresztmetszetében vizsgálja a filozófus gondolkozásának szegmenseit (ism. Turbucz 2015).

3 Tanulmányok tekintetében ennél szerencsére jobb a helyzet, hiszen Bretter Zoltán (Bretter 2004), Gángó Gábor (Gángó 2011), Kiss Endre (Kiss 2006 és 2012), Laczkó Sándor (Laczkó 2004), Percz László (Percz 2000 és 2002, továbbá 2004) stb. munkái nagymértékben hozzájárultak az alexandri gondolkodás megismeréséhez és megértéséhez.

már más helyütt kifejtettem – az eredetileg ellene irányuló rágalmozásoknak végül családja is célpontja lett (Turbucz 2017b).

Filozófusunknak 1922/1923-as hazatértét követően⁴ ezt az áldatlan állapotot csak részben sikerült felszámolnia és tudományos hírnevét visszaszereznie, ebből következően hátralévő életében a személye és munkássága felé megnyilvánuló méltatások-elismerések, illetőleg a tudományos, irodalmi, zsurnalisztikai stb. fogadtatása a korábbi évtizedekhez képest rendkívül megcsappant. Alexander Bernát azonban még így is országos és Európa-szerte olvasott tudós maradt, akinek bármilyen témában megfogalmazott véleménye továbbra is mérvadónak számított tíz- és százazrek számára. Hazai recepciójában⁵ a végleges törésre egyrészt majd az 1927. október 23-án bekövetkezett halála utáni években⁶, másrészt hagyatéka Budapest ostroma idején történt megsemmisítésekor került sor (*Világ*, 1945. máj. 19. 5). Azonban a recenziók számának visszaesése manapság nem okoz komolyabb problémát az életmű kutatói számára, ugyanis az egykori tanítványok-barátok tényadatokban bővelkedő visszaemlékezései és szakmai munkái látszólag 1927 után is sikeresen megőrizték erős személyisége és élete fontosabb pillanati emlékét, valamint továbbadták szellemi öröksége esszenciáját az elkövetkező évtizedek filozófiatörténet-íróinak. De kik is voltak ők? Kiknek köszönhető az Alexander és munkássága iránti érdeklődés fenntartása 1945 előtt, és mennyiben nevezhető tudatosnak az ez irányban kifejtett irodalmi működésük?

II.

A tudósért hazatelepülése után kortársai közül – pozíciójából adódóan – Kornis Gyula tett a legtöbbet. Feltehetően közreműködött egyetemi nyugdíja visszaszerzésében⁷ (Gábor 1986, 44; Lendvai–Percz–Hell 2000; Szerdahelyi

4 Amint arra máshol már utaltam, a hazatérés pontos dátuma egyelőre ellentmondásos (Turbucz 2018).

5 Személye és tudományos munkássága külföldi megítélésével e helyütt nem foglalkozom.

6 A polihisztor halála fontos közeseménynek számított, amiről majd minden korabeli sajtóorgánium hosszabb-rövidebb cikkben beszámolt (8 *Órai Ujság*, 1927. okt. 25. 5; *Budapesti Hírlap*, 1927. okt. 25. 1–2 és 5; *Az Est*, 1927. okt. 25. 4; *Pesti Hírlap*, 1927. okt. 25. 12; *Pesti Napló*, 1927. okt. 25. 10; *Ujság*, 1927. okt. 25. 1; *Uj Idők*, 1927. dec. 11. 654).

7 A szakirodalom ez irányú közlését a levéltári források idáig nem látszanak alátámasztani. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött egykori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár iratai (K 636) között található Alexander Bernát nyugdíjügye. A meglehetősen vastkos anyagban nem található arra vonatkozó utalás, hogy Kornis Gyula hivatalosan kezdeményezett volna bármit is az ügyben. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltárában őrzött egykori kari iratokban sem találtam eddig az állítást alátámasztó forrást, ami persze még nem zárja ki, hogy a jövőben ne kerüljön elő ilyesmi.

2013), és állítólag többekkel együtt igyekezett kijárni akadémiai tagságának visszaállítását is – ez utóbbit mint ismeretes, sikertelenül.⁸ Mindemellett – a temetésén elhangzott nekrológokat nem számítva e helyütt⁹ – az elsők között volt, aki a filozófus halála után is méltatóan emlékezett meg Alexander életéről és bölcséleti működéséről.¹⁰

A szóban forgó, 1927-ben írt *Alexander Bernát* című tanulmánya nemcsak fönmaradt, hanem az a *Magyar filozófusok*ban, a Franklin-Társulat Kultúra és Tudomány könyvsorozatában is megjelent 1930-ban (Kornis 1930). E kötet filozófiatörténeti jelentősége abban mérhető, hogy eladdig ez volt az első kísérlet Magyarországon a századfordulón élő modern magyar filozófiai gondolkozás jelesebb képviselői kulturális hatásának bemutatására. A kötetben Alexander mellett Pauler Ákos, Medveczky Frigyes, Bánóczi József, Posch Jenő és Fináczy Ernő neve szerepel. A Kornis-féle magyar filozófiai Pantheonba a kevéssé ismert 1944-es második kiadásban (Kornis 1944) – egy újabb Pauler Ákos-tanulmány mellé – Moór Gyula neve is felvételt nyert.

Nevezett tanulmánykötetében¹¹ az egykori tanítvány Alexander Bernátról kissé magyarázkodóan, ugyanakkor oktatói és tudományos érdemeinek maximális elismerésével, összességében adekvát hangnemben szól.

Alexander Bernát – idézve Kornist – a nemzeti katasztrófa után visszavonultan élt, katedráját 70 éves korában otthagyni kényszerült, de friss lélekkel továbbdolgozott, élénk és sokoldalú érdeklődését megőrizte, s lankadatlanul forgatta tovább fényes tollát. Ha élte végén a nagy forradalmi lélekriánás közepette közte és számos barátja között szakadék támadt is, sohasem felejtkezhettek meg azokról a rendkívüli tudományos és írói képességekről, arról a páratlan szorgalomról és messze sugárzó hatásról, mely hosszú pályájának munkásságát több mint félszázadon keresztül jellemezte (Kornis 1944, 194).

8 Alexander Bernát nyugdíjügyével a korabeli sajtó is részletesen foglalkozott (8 *Órai Ujság* 1920. szept. 18. 1; *uo.* 1922. ápr. 2. 9; *Pesti Hirlap* 1922. ápr. 2. 11; *Az Ujság* 1922. aug. 2. 5). A témáról lásd még: Turbucz 2017b.

9 A filozófus halála alkalmából a nevesebb napilapokban és folyóiratokban számos hosszabb-rövidebb nekrológ is megjelent az egykori barátok és tanítványok tollából, melyeket szintén nem vontam be a téma tárgyalásába, mert főképp terjedelmükből adódóan tényadataikban kevéssé szolgálják a kutatást, mi több, mennyiségükből adódóan inkább felaprózzák azt.

10 A markáns kiállítás annál inkább figyelemre méltó, mert a kortársak között az 1920-as években divott az idős filozófus megalapozatlan kritizálása. Példaképp itt csak Nagy József filozófiatörténeti monográfiáját említeném, amely alig pár sorban intézi el Alexander Bernátot – miközben a kortárs Böhm Károlyról és Pauler Ákosról oldalakon keresztül emlékezik meg –, akinek esztétikáját bár „szellemes”-nek, de nem elég „mélyenjáró”-nak tartja, és filozófiatörténetét, amely bár „finom és iskolázott” elméről árulkodik, szerinte mégsem rejt nagy mélységeket (Nagy 1927, 457–459).

11 A kötetről annak idején több recenzió is készült (Kárpáti 1930; Prohászka 1930).

Talán ő maga sem gondolta, hogy írása, mi több, annak már a most idézett bevezető mondatai is évtizedekre előre meghatározzák majd az Alexander-kutatás irányát, stációit, de még hangsúlyát is olyannyira, hogy 1945-ig eme magyarázkodónak mondható elvi állásfoglalás akadémiai szintre emelkedett a filozófus megítélésében.

Alexander polihisztori munkásságából tanulmányában – a bevezető sorok után – Kornis először a *tanárról* emlékezik meg pár gondolatban¹², aztán mestere *filozófiai fejlődését*, azon belül is újkantiánus gyökereit mutatja be. Szerinte Alexander géniusza megőrizte a filozófia szó eredeti görög jelentését, azaz a „mindenfajta tudásra való törekvést”, amit Kornis egy életen át tartó kultúr-szomjnak és a gondolat megváltó erejébe vetett hitként definiál. Fiatalkoráról szólva hosszabban tárgyalja Horváth Cirillhez írt leveleit (Kornis 1944 lásd még: Szemere 1928), majd *Kantról* szóló könyvét (Alexander 1881) és Kant-fordításait (Kant 1887 és 1891) méltatja (Kornis 1944). Tőle származik az a később mások által is átvett gondolat, hogy a Kant-könyv „irodalmunkban az első modern filozófiatörténeti monográfia” (Kornis 1944, 197).

A következőkben rátér a *Filozófiai Írók Tárának* (a továbbiakban: FIT) ismertetésére és méltatására, azután Alexanderről mint *filozófiatörténészről* szól, és felsorolja e tárgykörhöz tartozó ismertebb munkáit. Kornis abban is elsőnek tekinthető, hogy 1927 után ő ír először mestere *pszichológiai orientáltságáról*, amit hosszabban kibontva végül magyar viszonylatban egyértelműen úttörőnek deklaráll. Persze már itt hozzátehetjük, hogy Alexander önálló filozófusi teljesítményéről látszólag csak a pszichológia és filozófia metszéspontján álló művek, illetve esztétikai vonatkozásban kíván tudomást venni. Gondolatai felidézésének vége felé haladva át is tér erre, és az *esztétáról* értekezik olyan erős hangsúllyal, hogy részben ennek hatására a filozófia mellett a legutóbbi időkig a kornisi értelemben vett esztéta Alexander Bernátról írtak a legtöbbet. Az elméleti *pedagógia* szeretete a következő, éppen csak említésre kerülő téma, amit végül a *publicisztikai és kritikusi* tevékenység hárommondatnyi érintése követ.

Az írás végezetül két gondolatban kulminál. Az első, egy revelációs szándékot kifejező kérdés, vagyis annak felvetése, hogy mennyivel lett volna kevesebb a magyar kultúra nagy tanítója nélkül (Kornis 1944)? Ezzel szemben a második visszakanyarodik a bevezetőhöz, és már-már madáchi szentimentalizmussal veti olvasója elé Alexandernek mint a „nemzeti géniusz” – „nemzeti lélek” – „nemzeti

12 Alexander pedagógusi kvalitásairól szinte minden tanítványa megemlékezett. E visszaemlékezések közül hármat mindenképp érdemes kiemelni: Huszár Vilmosét (Huszár 1930, 125–126), Kóbor Tamásét (*Ujság* 1937. nov. 25. 8), és Relle Pálét (Relle 1947), akik a hagyományos életrajzi elbeszélésen túl, több belső élményt is megosztottak olvasóikkal egykori tanáraikról.

kultúra” filozófiai megalapozójának egyéni sorstragédiáját, akivel végül a nemzeti érzés hiányának, illetve megsértésének vádja itatta ki a szókratészi méregpoharat. Mielőtt továbbhaladnánk a következő tárgyalni kívánt szerzőhöz, fontosnak tartom megemlíteni, hogy a most említett zárógondolat tartalma szerint nem egyedülálló. E véleményyt a filozófia, az esztétika, a publicisztika, vagy épp’ a dramaturgia kapcsán mások is osztották. Érdy Lajos emlékcikkében például a következőt jegyezte meg Alexandernek a hazai filozófiai élet fellendítése érdekében tett erőfeszítéseiről:

A filozófia mindig mostohagyermek volt a magyar kultúrának, Alexander Bernátot jelölte ki a végzet arra, hogy a kiegyezés utáni nagy szellemi fellendülésbe belekapcsolódva apja legyen a magyar filozófiai műveltségnek. Magába szította a nagyok tanításait, és közel hozta őket a mi közönségünkhöz, népszerűsítette, érthetővé, élvezhetővé tette őket, és ha a filozófiai gondolat ma már megterem nálunk, ez jórészen az ő műve (Érdy 1927, 556).

III.

Kornis Gyula mellett a másik egykori tanítvány és barát, Szemere Samu tekinthető Alexander Bernát élete és munkássága következő nagy méltatójának. Kevésbé ismert tény, hogy Szemere ab origine, azaz már 1919 és 1920 fordulóján nemcsak szolidaritást vállalt mesterével, hanem hozzá való hűségét – ekkor és később is – tettekkkel bizonyította, így amikor Alexander a további megaláztatásoknak elébe menve lemondott a Magyar Filozófiai Társaság vezetéséről, azzal egy időben ő is leköszönt titkári címéről (*Athenaeum* 1920, 46).

Nem véletlen, hogy a polihisztor halálakor az *Ujság* őt kérte fel a hivatalos nekrológ megírására, amely végül *Alexander Bernát, a filozófus* címmel jelent meg (Szemere 1927). E cikkében Szemere a *megismerés* és *értelmezés* fogalom-párból kiindulva mutatja be Alexander filozófiáját. Mint írja,

azokhoz tartozott ő, akiknek sokoldalú tevékenységét mintegy egyetlen ősforrás táplálja, és akiknek minden gondolkodása és alkotása egységes, értelemmel teljes egésszé kapcsolódik össze. Sokságú szellemiségét a világhoz való viszonya határozta meg. Ez pedig túlnyomóan kontemplatív volt. Állásfoglalása a világgal szemben megismerő és értelmező (Szemere 1927, 3).

Szerzőnk narratívájában Alexander *megismerés* fogalma az *értelmezés* szolgálóleánya szerepét játszotta, ugyanis általa kívánta a világ „dolgoit” végső való-

jukban megérteni. Ezért fordult a filozófia és a művészet felé, amelyekben meglátása szerint a leginkább megtalálható a viláértelmező funkció. Ebből adódóan „legterjedelmesebb művei részint esztétikai, kritikai és művészetbölcseleti, részint filozófiai jellegűek” (Szemere 1927, 3). E négy kategória felállítását követően a cikk hátralévő részében Szemere sorra veszi az ismert Alexander-műveket, és elhelyezi őket valamelyikben. Írása érdekessége, hogy Kornishoz hasonlóan ő is elsősorban a filozófust méltatja, ugyanakkor abban a kérdésben véleménykülönbség állapítható meg kettejük közt, hogy ahol az előbbi szerző majdnem kizárólag csak esztétikai irányultságot lát, az utóbbi már ekkor is valamivel pontosabb fölosztást igyekszik alkalmazni. Szemerénél egyébként ekkor még sokáig a filozófiatörténeti orientáció és a filozófiatörténész Alexander munkássága a mérvadó, ugyanakkor a pszichológiai irányultságot ő sem hagyja szó nélkül. Külön érdekessége a cikknek, amely Kornisnál is megjelenik, hogy a FIT könyvsorozatban a tudományos célokon túl a nemzeti ügyet, vagyis a filozófia újkantiánus felfogásán alapuló általános népszerűsítés elvét mint a nemzeti-kulturális fejlődés egyik tényezőjét szintén fölfedezi Szemere, amely valóban egybevágott Alexander és Bánóczi eredeti szándékával.¹³ Az írás végén ő is elismerőleg szól a *tanárról*, akit ekkor és hosszú élete hátralévő évtizedeiben a nemzet tanítójának tekint.

De nemcsak e cikk az egyetlen, amely a filozófiatörténészt mesteréhez köti az 1945 előtti időszakból, hiszen neki köszönhetőek a fiatalkori, Horváth Cirillhez írt levelek sajtó alá rendezése 1928-ban (Szemere 1928). Ezáltal az ő érdemének vehető az ifjúkor biográfiai súlyának felértékelődése, valamint az említett levelek filozófiai reflexióba emelése, hovatovább egyáltalában véve azok fönmaradása is.¹⁴ További érdeme, hogy személyes élményeiből és emlékeiből – a most vázolt cikkét érezhetően jelentőségteljesen továbbgondolva – ő próbálkozik először az elhunyt „lelki alkat”-ának megrajzolásával. Nem biográfiának, inkább „lélekrajz”-nak tekinti e vállalkozást Szemere¹⁵, ami egy emlékbeszéd formájában, az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság (a továbbiakban: IMIT) Alexander halálának első évfordulóján tartott emlékülésén hangzott el, és a társaság évkönyvében is megjelent a következő évben (Szemere 1929).

13 A szövegrészt érdemes összevetni az eredeti röpirat szövegével: *Budapesti Szemle* 1880/48. 446–448; lásd még: -ő [Rákosi] 1881.

14 A kötet alapjául szolgáló levelek egyik faksimile 20 fol. terjedelmű másolati példányát a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi Révész Géza hagyatékában (Ms 2393/21).

15 E leírói módszer nem volt teljesen idegen a magyar filozófiai hagyománytól. Alexander Beöthy Zsoltnak ajánlott *Diderot-tanulmányai*ban például egy „lélektani rajz” adásáról beszél (Alexander 1900). Szemere e módszer ismeretében, illetve annak alkalmazásával tiszteletét és egyben a mestere által megkezdett munka kontinuitását is jelezte. Az alexanderi módszertanra eddigi ismereteink szerint először Sándor Pál gilyelt föl (Sándor 1973).

Filozófusunk e beszédében részben a Kornissal párhuzamos útra lép, amennyiben ő is egy lánchoz hasonlóan képzelel el és mutatja be Alexander Bernát életét és életművét, annak láncszemein egyesével haladva egymás után, bár elődjétől eltérően sokkal kevésbé vázaltszerűen és attól jóval disztintíváltabb formában, a 'filozófia nyelvén' megszólalva.

A két részből felépülő expozé az előbb említett „lelki alkat”, mint legnagyobb szintetizáló egység kifejtésével indul (Szemere 1929), utána Alexander *tanári alakja* kerül bemutatásra. Ezt követően Szemere merész vállalkozásra szánja el magát, amikor mestere „világszemlélése”-t és a „világhoz való viszonyá”-t a művészeivel állítja párhuzamba. Érzékelhetően korábbi cikke vezérfonalán halad tovább ez az újszerű elgondolás, amely látszólag talán merész, ugyanakkor nem alaptalan, és Szemerének sikerül is legitim igazolást adni e diszpozícióról. Mint kijelenti,

nincsen ellenmondás abban, hogy a filozófust a szellemiségnek egy másik formájával próbáljuk értelmezni. Nem új megállapítás az, hogy a filozófiai állásfoglalások már úgyszólván általános struktúrájukra nézve különbözők. Vannak filozófusok, akik magatartásukban túlnyomóan teoretikusak, akik nem kívánnak belenyúlni a világ folyásába, csak elemeznek, értelmeznek, következtetnek, összefoglalnak; ezek a tudóshoz állnak legközelebb, valamint hogy a tudomány szolgáltatja leggyakrabban a problémákat filozófiai elmélkedéseikhez. Vannak mások, akiket elsősorban az akaró, cselekvő ember érdekel, s akik új eszményeket hirdetnek az emberiség számára; ezeknél a próféta pátosza hatja át még az elvont gondolatmenetet is, és ők éppannyira mondhatók prófétáknak, mint filozófusoknak. S vannak ismét mások, akik inkább fantáziájukkal, mint értelmükkel fogják át a mindenséget, akiknek világfelfogása inkább meglátás, mint észszerű megismerés, akik ihletett rajongói a világ szépségének, akiknek vilásképe 'fogalmi költészet', szóval, akik a világgal szemben az esztétikai attitűdük valamilyen formáját mutatják. Az ilyképpen beállított gondolkodók a művészek lelki rokonai. Ezek a típusok persze sohasem fordulnak elő zavartalan tisztaságban, csak dinamikai különbségekről és változatokról lehet szó, és mindig az uralkodó diszpozíció ad bélyeget az egész egyéniségnek. Alexander Bernát erősen kontemplatív természet volt; egész szellemi magatartása sokkal inkább a tudósé és a művészé, mint a prófétáé (Szemere 1929, 28–29).

Az alexanderi filozófiai szemléletmódot Szemere végül *esztétikai beállítottságnak* nevezi el, amelyben ha sikerül bebizonyítani létezését, a későbbiekben immár kényelmesen elhelyezheti barátja azon műveit is, amelyek nem tartoztak

a szorosabban vett bölcséleti munkák sorába. Azért, hogy elgondolását igazolja, kifejti, hogy a művészet mesterénél nemcsak téma vagy kikapcsolódás volt, hanem döntően formálta egész világszemléletét is (Szemere 1929). Máris egy megkülönböztetést eszközöl: szembeállítja a filozófia, illetve művelőjének „egyetemesre irányuló” érdeklődését, a művészet és a művész „egyéni jelenség” felé húzó orientációjával. Szerinte Alexander az egyetemesben látja a lényegest, ám ez nem tompítja el érzékét a dolgok egyéni, konkrét jellege iránt, mert azt éppen annyira a világ értelméhez tartozónak tételezi, mint az egyetemeset. E találó, bár a filozófiai hagyományban közel sem egyedi keresztvágással létrejött ellentét egyszerre történő szellemi birtoklása (és ellentétként való kioltása) azután mint kimagasló lélektani dignitás jelenik meg az egykori mentor munkásságában. Szemere ezzel két célt is elért. Egyrészt mindinkább felértékelte Alexander Kornis által filozófiai látótérbe emelt esztétikai munkásságát, másrészt ténylegesen lehetővé tette sok száz hétköznapi kulturális dolgokkal foglalkozó, ebből adódóan mulandó értékűnek, netán avítottnak vehető karcolat és tárcacikk kortól és keletkezési körülménytől független, önálló értékelését. Eme szintetizáló, utólag akár fenomenológiaiaként is értelmezhető szándék¹⁶ tehát végigkíséri tudósunk életét, aki emiatt nem alkot filozófiai rendszert, hiszen gondolkozása eleve rendszerek sokaságát és változatosságát követeli – az emlékbeszéd itt tér át végérvényesen a *filozófusra*, annak filozófiaképére.

A filozófia mibenlétére vonatkozóan – folytatva Szemere Samu rekonstrukciójának bemutatását – ettől a szintetizáló megfontolástól vezérelten jut el végül addig a következtetésig Alexander, amit aztán *A nemzeti szellem a filozófiában* című munkájában fejt ki (Alexander 1893), ahol a filozófiát előzetesen az emberi tudásnak egy egyetemes összefoglalásaként és rendszeresítéseként mutatja be. Ezt követően persze – mondjuk így – csiszolja a definíciót, mert a továbbiakban pontosan kifejti azokat a tényezőket, amelyekről a filozófia fejlődése függ. Ezek a tényezők pedig a következők: a kor pozitív tudása, a vallás, a műveltségi állapot (értve ez alatt a műveltségi és gyakorlati életet, azaz az állami lét aspirációit, vagyis az emberek szellemi életét a maga konkrét valóságában), és végül az igazság, a gondolatok belső kapcsolatának momentuma. Ekképp a filozófiát a kor kultúrájának magára eszméléseként s tudatossá vált kifejezéseként értelmezi Alexander Bernát, amely Szemere szerint meghatározó felisme-

16 A korai fenomenológia és az ifjú Alexander Bernát kapcsolatáról meggyőző erővel egyik tanulmánya részeként Varga Péter András értekezett legutóbb (Varga 2016). A tanulmány egyébiránt az elmúlt évek egyik legizgalmasabb levéltári forrását, Alexander Bernát bécsi egyetemi órarendjét is közli. Varga írásának további érdeme, hogy az elmúlt 30 évben e sorok írója mellett – aki a VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson mutatta be – kizárólag ő vette a fáradságot és használta föl forrásként Alexander fiatalkori naplóját a fenomenológiai hatások elemzéséhez.

rés. Nemcsak azért, mert ebből az elgondolásból filozófiák sokasága következik, nem is a gondolat egyedisége miatt, inkább azért, mert e releváció dinamikája hatott alkotóerejére egész életében. Emiatt válhatott igazi filozófussá és filozófiatörténet-íróvá (ennek ellenére mint azt helyesen kiemeli Szemere, Alexander nem azonosította a filozófia történetét magával a filozófiával), azzá a tudóssá, aki a filozófiát az emberiség örök, szent feladatának tartotta, amelyből minden nemzetnek ki kell vennie a maga részét. Álláspontja azonban nem relativista, mert azt tanította, hogy legyen bár megannyi filozófiai rendszer, igazság mégiscsak egy van, amit az emberi elme nem teremt, hanem fölfedez. Ekképp a filozófia nem a korlátlan individualizmus birodalma, hanem minden nagy gondolkodó függ elődeitől. Az alkotás folyamata pedig egyénfeletti, aminek a kollektív szellem szabja meg irányát, sajátosságát, tartalmát, és amit az egyén legföljebb csak tudatosít. A tulajdonképpeni alkotás dicsőségének alanya ezáltal nem az egyén lesz, hanem a nemzet. A filozófia (is) a nemzeti szellem alkotása, annak öntudata. Ezt az alapgondolatot egészíti ki, vagy ha tetszik, magyarázza tovább két évtized után *Magyar filozófia* című előadásában (Alexander 1915), ahol már egyenesen nemzeti filozófiákról beszél. Ez nem sovinizmus vagy „trikolórfilozófia”, hanem az egyetemes igazság számtalan jellegzetes inkarnációja. Észrevehető a szemerei gondolatsorban, miként kapcsolódnak egymáshoz és/vagy épülnek egymásra az alexanderi gondolkozás főbb stációi. Az esztétikai beállítottságból előbb felismerésre került a létező filozófiák sokasága, majd megnevezettek azok bölcsői, az egyes nemzetek. Így jutott el aztán Szemere ama meglehetősen primitív kérdés magyarázatához, amit életében többen számonkértek mesterétől, hogy egy magyar tudós miért foglalkozik annyit külföldi filozófusokkal. A folytatásban hosszasan kitér a bölcselő *filozófiatörténeti* géniuszának tárgyalására (Szemere 1929).

Az emlékbeszéd a *lélektani* véna alaposabb bemutatásával folytatódik (több pszichológiai mű felsorolásával), amit Kornistól eltérően az *esztétikai lélektan* ismertetése követ, amely alatt a polihisztor filozófia és pszichológia metszéspontjában álló műveit érti Szemere. Ugyancsak Kornistól eltérően, szónokunk az elhunyt *művészetbölcséletéről* is hosszabban megemlékezik, amit elődje summázva az esztétika körében tárgyalt. Külön szól továbbá a *műkritikusról* – ez utóbbit részben egybeköti a *publicistával* (Szemere 1929).

Az IMIT-ben elhangzott előadás második részében az egykori tanítvány ismert és kevésbé ismert biográfiai adatokat közöl a tudós életéből. Megemlíti például élete első szakaszának szerény körülményeit, majd föleleveníti a fiatal korszakot lezáró jelentős művet, *A filozófia történetének eszméje, tekintettel a történetre általában* című kötetet (Alexander 1877, Szemere 1929). A továbbiakban röviden kitér a magyar filozófia fellendítése érdekében végzett áldozatos munkájára, többek között a *modern filozófiai műnyelv* megteremtésére és a

FIT alapítására (Szemere 1929). Ezután Szemere egykori mentora zsidó identitástudatával foglalkozik, amit a publicista és dramaturg sikereinek, illetőleg a tudományos címek sorolása követ.¹⁷ A beszédben ezután az iskolán kívüli népoktatásban vállalt tevékenység következik, aminek érdekessége, hogy ő tér ki rá először. Fölolvasása vége felé azonban roppant kényes témához, mestere „kommün alatti” tevékenységének, a rendszerrel szemben tanúsított magatartásának elbeszéléséhez érkezik¹⁸, amit Kornishoz hasonlóan ő is érinteni kíván, ám amíg az előbbi tudós ragaszkodik az Akadémiának Alexanderrel szembeni hivatalos állásfoglalásához, és annak súlyát enyhíteni szándékozván magyarázkodásba bocsátkozik, addig ő ezúttal is *expressis verbis* mentora pártjára áll, s ártatlanságát bizonygatja. Jól kivehető a disszociáció e kérdésben kettejük között s talán éppen Kornis véleményével megy szembe előadásának ebben a szakaszában, amikor meghökkentő nyíltsággal ismerteti az agg professzor¹⁹ külföldi tartózkodásának pontos okát. E helyen hangzik el nyilvánosan először, hogy a bölcselő felesége gyógykezelése miatt volt kénytelen elhagyni az országot²⁰ és Svájcba utazni; tehát szó sem volt politikai menekülésről, netán önkéntes száműzetésről (vö. Kornis 1944). Végül a fölolvasás utolsó részében megemlékezik a nagy tudós hazatérte utáni évek eseményeiről.

Úgy vélem, már e beszámolóból is megragadható, hogy Szemere Samu módszerében nem, inkább terjedelmében, mélységében és némely konzekvenciájában tér el a Kornis Gyula tanulmányában foglaltaktól, amit egész biztosan ismert, mi több, talán inspirációként fel is használt. Ő maga egyébiránt olyannyira fontosnak tartotta mestere emlékének ápolását, hogy e beszédet fölvette 1941-ben megjelent tanulmánykötetébe is (Szemere 1941).²¹ Ezzel, és a még korábban, 1938-ban megjelent *Tanulmányok III. – Nagy emberek* címet viselő válogatáskötet (Alexander 1938) szerkesztésével végérvényesen elkötelezte magát az Alexander Bernát emlékének őrzője és „szellemi örökségének” fenntartója szerepkörben (vö. Szerdahelyi 2013). És valóban, 1978-ban bekövetkezett haláláig több esetben bizonyította, hogy a polihisztor legnagyobb ismerőjének ő tekinthető, miként azt is, hogy a stafétának ő az egyedüli legitim továbbvivője.

17 Alexander identitástudata vizsgálatához lásd Zóka Péter (Zóka 2015) és Kiss Endre (Kiss 2006) interpretációit, gondolatait, amelyek a biográfia felől reflexióba helyezve részletesnek korántsem nevezhetőek, ám jól használhatóak.

18 Korabeli napilapokban a témát lásd *Az Est* 1920. máj. 11. 6; *uo.* 1920. szept. 5. 7; *uo.* 1920. júl. 31. 4; *uo.* 1922. aug. 3. 1; *uo.* 1930. okt. 29. 7; *Az Ujság* 1922. nov. 29. 2. Ez utóbbi két cikk rövid visszaemlékezés Alexander útlevélkérelmére vonatkozóan.

19 A filozófus 1920-ban töltötte be 70. életévét. A jeles alkalomból tanítványai sürgönyben köszöntötték őt (Szemere 1970).

20 Alexander Bernát felesége 1922 augusztusában hunyt el hatvannégy éves korában a Freiburg melletti Badenweilerben (*Az Est* 1922. aug. 9. 6; *Az Ujság* 1922. aug. 8. 4; *uo.* 1922. aug. 9. 8).

21 A kötetről egyébiránt Elek Oszkár (Elek 1943) és Madzsar Imre (Madzsar 1942) is recenziót írt.

Ne siessünk azonban ennyire előre, hiszen ennek az elkötelezettségnek a nyílt vállalása még 1937-ben is dilemma tárgyát képezte.²² Ez egyik írásában mutatkozik meg, amiből az alábbiakban idézünk majd.

Az *Alexander Bernát. Halálának tizedik évfordulójára* című cikk (Szemere 1937) írásának idején Szemere már évek óta jelentetett meg filozófiatörténeti témájú cikkeket az *Ujság* hasábjain.²³ Mindenki tudta, ki ő, mint ahogy azt is, kinek a munkáját folytatja. Talán emiatt is érdekes az alábbi bizonytalanság, amely soraiból árad:

Egy évtized távlatából tekintünk vissza Alexander Bernát alakjára, s tűnődve vizsgáljuk felrajzó emlékeinket és önmagunkat. Az idő fátyolán át gyakran megváltoznak a dolgok színei és méretei; ami valamikor elevenen ragyogott, talán megfakul az emlékezet tükrében, s mit nagyon látunk, összezsugorodik az évek távlatában, s alig mutat kiemelkedést. Magunk is változunk az idő haladtával, életfelfogásunk tisztultabbá, ítéletünk tárgyilagosabbá válik, s korábbi énünktől is függetleníti magát. Vajon Alexander Bernát alakja is módosult-e az emlékezetben s az ő jelentőségét is át kell-e értékelnünk – kérdezem magamtól. Miként látom őt ma? (Szemere 1937, 3).

Súlyos kérdések, ám az elkövetkezőkben szerzőnk hamar egyértelművé teszi, hogy Alexander *előadásai* sikerének kulcsa a „gondolat éreztetésében” állt. Hallgatóságában ugyanis képes volt éreztetni a „filozófiai elvontságoknak a lélek irracionalitásába nyúló gyökereit”, a „szellem izgalmi élményét”, amely mindenkor a kifejezésért küzd, s amelynek a filozófiai gondolat a lecsapódása (Szemere 1937). A polihisztor tanítványának soron következő sorait összegezve, Alexander mintegy átélhetővé, elevenné varázsolta a filozófia történetét előadásaiban.

E munkában a *pedagógus* egyesült a *művésszel*, ezért lehetett oly' népszerű, hogy óráit állandó jelleggel százak látogatták. De ő – miként azt a cikk írója sejtetni engedti – nem élt vissza e népszerűséggel és bizalommal, hovatovább, a számában növekvő hallgatóság újabb és újabb motivációkra sarkallta. Így lett

22 A 90. születésnapja alkalmából összeállított bibliográfia tanúsága szerint Szemere 1906 és 1970 között 14 db, Alexanderral kapcsolatos cikket, tanulmányt írt, ebből 8-at barátja halála után (Sándor 1971). Mielőtt e statisztikai adattól továbblépnénk, külön hangsúlyoznunk kell, hogy Szemere filozófiatörténeti orientáltságát nyilvánvalóan Alexander Bernát indította el és inspirálta a későbbiekben, azonban az ő személyének és munkásságának tisztelete mindig kimagasló része volt az évtizedek folyamán kibontakozó saját bölcséleti diszpozíciónak és programnak, ugyanakkor jól láthatóan nemcsak elkülönült attól, hanem elkülönülésében sok tekintetben be is tetézte azt.

23 A lapban való publikálás ötlete feltehetően szintén Alexandertől származik, ahová Szemere első cikkét még 1911-ben küldte be, a másodikat pedig 1924-ben. Az összes többi *Ujság*-beli cikke viszont már mestere halála után keletkezett (Scheiber 1971).

Alexander Bernát egyetemi tanárból „a magyar filozófiai kultúrának széles körben úttörője, az egész nemzet tanítója” (Szemere 1937, 3). Szemere nem kevesebbről, mint tehetségéből és hajlamból adódó predesztinációról beszél a tudós személye vonatkozásában, aki annak ellenére, hogy tanulmányai, műveltsége és széles körű nyelvtudása révén könnyen bekapcsolódhatott volna a külföldi filozófiai vérkeringésbe, inkább lemondott a dicsőségről, és magára vállalta a felvilágosítás nehéz terhét. Szemere mondatai világosak abban a tekintetben, hogy e nemzeti vállalásban másokkal ellentétben ő nem egy filozófiai programot vagy irányt lát, ellenkezőleg, inkább egy szabadon vállalt dicsőséges önfeláldozást vél felfedezni mestere részéről. Ebben a predikátumban ragadja meg a nagy tudós halhatatlanságát, és tulajdonképpen már meg is válaszolta a cikke elején feltett kérdéseket – a bizonytalanságnak vége.

A folytatásban a fönti emlékbeszédből jól ismert vonalon halad előre Szemere, amikor Alexandernek a „magyar filozófiai kultúra teremtésének” programja kapcsán a már untig sorolt eredményeinek elbeszélésébe kezd. Megemlíti Kant-fordításait, szól a FIT-ről és az abban megjelent monográfiáiról, majd az IMIT-ben előadottaktól kissé eltérően ezúttal fokozott figyelmet szentel elhunyt mentora hírlapcikkeinek, amelyeket immár ténylegesen beemel a „nemzet tanítója” szerepkörbe.

A folytatásban külön kiemeli, hogy Alexandernak mind a művészeti tárgyú írásai, mind a beszédei a nemzet tanítását szolgálták, hiszen az érdeklődés a művészeti kérdések iránt jóval szélesebb körű, s ebből adódóan hatása is átfozóbb. Mint írja, „a művészet mint kultúrjelenség, mint az emberiség nagy ügye, épp oly közel állt lelkéhez, mint a filozófia, s mint ez, végigkísérte egész életét” (Szemere 1937, 4). Szemere e – valós – megállapításba kapaszkodva ismét visszatér az egy évtizeddel korábbi cikkében leírtakhoz, ahol a filozófiát és a művészetet mestere vonatkozásában párhuzamba állította, ezáltal megteremtve a lehetőséget, hogy cikke hátralévő részében Alexander esztétikájával foglalkozhasson. Előbb néhány irodalmi művet sorol, amelyeket a polihisztor életében komolyan feldolgozott, és amelyekről a műgyetemen tanított, mondván, ezen órákból lehetett igazán az esztétikai elemzés szempontjainak sajátosságát és az irodalomtörténeti szemponttól való éles különválását megtanulni. Azonban nem is ez a fontos a korábbi tanítvány számára, hanem annak kiemelése, hogy e munka keretében Alexander adta vissza igazán a magyar kultúrának Madáchot, mert *Az ember tragédiájának* filozófiai tartalmát ő képes először adekvátnan tolmácsolni.²⁴ Emellett a hazai Shakespeare-kultusz megteremtésében is oroszlánré-

24 A szemerei kijelentés teljesen helytálló. Mára kevésbé ismert tény, hogy Alexander évtizedeken keresztül foglalkozott Madách Imre munkásságával, mi több ő volt az, aki *Az ember tragédiája* Franklin-féle kiadását sajtó alá rendezte, és ahhoz egy máig mérvadóan tekinthető bevezető tanulmányt is írt (Alexander 1904). A Madách-tanulmányok évtizedeken átnyúló végső szintézise – eddigi ismereteink szerint – 1923-ban jelent meg (Alexander 1923).

sze volt, amivel úgyszintén hosszabban foglalkozik a hírlapcikk, majd szerzője a zárógondolathoz kanyarodik.

Szemere úgy hiszi, mestere megadta a választ arra, hogy mi volt a domináns elem életszemléletében, amely – mint sugallja – a cikkben vázolt hatalmas életmű megalkotására ösztökélte. Ez szerinte nem más, mint a gondolat világ-megváltó ereje, a legfőbb életérték, amelyről *Vallomásában* is beszélt. E mű pár szavas értelmezésével ér véget az írás, amelyet az egykori tanítvány Alexander egyéniségének és jellemének dicsérő ábrázolásához alakít. A gondolat Alexander Bernátnál

nem oly értelemben megváltó erejű, hogy talán a világ fölé emelkedő közömbösséggel letompít öröm és fájdalom iránt. [...] A gondolat Alexander felfogásában aktív építő erő, a haladás, fejlődés igazi eszközlője, a cselekvés biztos vezére; egyedül reá bízhatjuk magunkat, de nem a lélek vak, irracionális erőinek ösztönzésére. Alexander a szellem primátusát vallotta – s ez azt jelenti ebben az esetben, hogy a világos, öntudatosá vált gondolat a jónak és rossznak kritériuma, s hogy útmutatása mellett megvalósulhat a jó s uralkodóvá lehet az emberi szolidaritás tudata a földön. Ennek a világos, öntudatosá vált gondolatnak sugárzását éreztük Alexander tekintetében, mindent megértő bölcsességében, a jót, szépet, igazat önmagáért akaró, nemes emberiségében (Szemere 1937, 4).

A cikk koncepciója egyértelműnek tűnik a tekintetben, hogy egy valós lelki tépelődést Szemere nagyjórészt az IMIT-ben elmondott beszéd keretébe illeszt, s argumentációja végig abban a narratívában és keretrendszerben folytatódik, ahol részint Kornis tanulmánya és a saját, 1928-ban elmondott emlékbeszédének fonala abbamaradt. Változásról annyiban beszélhetünk, hogy Szemere interpretációjában – a korábbi művektől eltérően, ahol ez véleményem szerint nem jelenik meg ennyire markánsan – immáron egyértelmű és végleges az elbeszélés eltolódása a tudós-akadémikus attitűdtől a pedagógus felé, így Alexander a nemzet tanítója, a magyar filozófiai kultúra megalapozója mintában kerül aztán hosszú évekig értelmezésre.

IV.

A következő nagyérdemű Alexander Bernát-kutatónak Sebestyén Károly tekinthető, aki ellentétben Kornissal és Szemerével, már a filozófus életében egyben kritikus és méltatója is volt (például Sebestyén 1900). Sebestyén az IMIT *Évkönyvének* 1934-es számában emlékezett meg barátjáról. A különlenyomat

formájában is megjelent (Sebestyén 1934) és kisebb sajtóvisszhangra talált²⁵ tanulmány bevezető része sokkal inkább bensőséges hangú megemlékezés, mint biográfia annak ellenére, hogy nyíltan megvallja, ő a filozófus, esztéta, publicista stb. méltatását megkerülve inkább *az emberről* kíván szólni (Sebestyén 1934).

Ténylegesen tehát csak az első rész kezdődik az alexanderi életút elbeszélésével. Sebestyén ebben még a Szemere-beszéd második részétől is bensőségebb és nyíltabb hangot üt meg, amikor elárulja, milyen súlyos anyagi helyzetben élt az Alexander család, és miképp indult az ifjú diák tanulmányi pályája. Szemerehez hasonlóan, Sebestyén ugyancsak erőteljesen hangoztatja az ifjú Alexandernek Bánóczy Józseffel való szoros, életen át tartó barátságát. Ezt követően a filozófus tanári pályafutását tárgyalja hosszasan – szintén bensőséges hangnemben. E helyütt nevezi először „panhisztornak” mesterét (Sebestyén 1934, 10). Az oktatói kvalitások ismertetése után egykori barátjának filozófiai-esztétikai alapbeállítottságát emeli ki, majd szól a publicistáról. Végül dolgozatának első, biográfiai részét a forradalom alatti hónapok bemutatásával és a hazatérés utáni időszak elbeszélésével zárja. Az előbbi kérdésben, bár álláspontja megegyezik Szemerevel, ő mégsem annyira radikális. Alexander Bernát életének utolsó óráit – tudományos plénum előtt – szintén ő mutatja be először e helyütt.²⁶

Dolgozata második része már csatlakozás az elődei által megkezdett ösvényhez, bár azoktól továbbra is jóval személyesebb; ebben a fejezetben rendkívül jól kidolgozott retorikával, idealizálva beszéli el mestere *filozófusi* és *filozófiatörténelmi* zsenijét és ihletettséget (Sebestyén 1934, 17–20), amit a harmadik részben kezd el részletezni.

A tanulmány folytatásában, azaz a harmadik részben előbb ő is a FIT-ről szól részletesen – amihez pár oldallal lejjebb Kornis egyik felolvasásából is idéz (vö. Kornis 1926) –, majd kitér mestere önálló filozófiai eredményeinek tárgyalására. A rész érdekessége, hogy ebben Sebestyén nem kevesebbel próbálkozik, mint a filozófus *metafizikájának* pár mondatba sűrített rekonstrukciójával, amit az időszakban se előtte, se utána nem kísérelt meg tudomásom szerint senki. „Ennek a megragadó épületnek homlokzatán – írja Sebestyén az alexanderi metafizika jellemzése kapcsán – arany betűkkel ragyog az *Egység* eszméje. Isten és a világ egysége, a gondolat és kiterjedés egysége, a lét és az érték egysége, a megismerés és cselekvés egysége” (Sebestyén 1934, 23). Megítélésem szerint részben az is figyelemre méltó, hogy Sebestyén a metafizika említését a soron következő *pszichofizikai kutatások* tárgyalásának felvezetőjeként alkalmazza,

25 A recenziók közül lásd *Az Est* 1934. okt. 28. 8; 8 *Órai Ujság* 1934. okt. 12. 8; K. T. [Kóbor] 1934.

26 A publicisztika területén az utolsó órák leírásában Sebestyént több hírlapi tudósító is megelőzte (*Az Est* 1927. okt. 25. 4; *Magyarország* 1927. okt. 25. 6; 8 *Órai Ujság* 1927. okt. 25. 5; *Pesti Hírlap* 1927. okt. 25. 12; *Ujság* 1927. okt. 25. 4).

amivel Kornisnál és Szemerénél valamivel hosszabban lehet találkozni ugyan, de önálló diszciplínaként, a filozófiától részben vagy egészben leválasztva. A vonatkozó szakasz további érdekessége, hogy ő említi meg először Révész Géza kutatásainak Alexanderre gyakorolt ösztönöző hatását.

Tanulmánya soron következő részében nagy kollégájának *esztétikai irányultságát* tárgyalja, meglehetősen hosszasan és elődjeinél jóval kidolgozottabban, ami irodalmi kapcsolatukból adódóan korántsem meglepő. Sebestyén jól kivethetően nem tett mást, mint elődeitől eltérően újra kézbe vette elhunyt barátja könyveit, majd azokat két csoportra osztotta: irodalomtörténetiekre és művészetelméletiekre. Ez a megkülönböztetés a továbbiakban lehetőséget teremtett számára, hogy Alexanderről mint irodalomtörténészről és esztétáról beszélhessen. Alexander Shakespeare-orientációiról és a témában elért eredményeiről például Pósa Péternél is letisztultabb és részletesebb képet nyújt (Sebestyén 1934), aki pedig az 1900-tól 1920-ig terjedő hazai Shakespeare-kultuszt összefoglalta (Pósa 1942). Felidézve a vonatkozó gondolatsor elejét, a következőt olvashatjuk:

Hogyan, mikor került a brit óriás varázkörébe, maga sem tudta. Vonzotta nemcsak remekeinek költői ereje és szépsége, jellemábrázoló képességének gyakran megdöbbentő biztossága, gondolatainak filozofikus szépsége: hanem életének és egyéniségének rejtelve is. Hogy oly végtelenül sokat adott tudnunk és oly igen keveset tudunk róla. Izgatta, hogy beléhatoljon lelke mélyébe, felpattantsa titkainak zárát és feltárja azt, ami benne a legbecsesebb és legnehezebben felfedezhető: az egyéniséget. Kritikai tisztje gyakran vetette eléje Shakespeare-nek egyik-másik drámáját; és tudjuk, hogy ő ennek a tisztének milyen szeretettel, elmélyedéssel felelt meg (Sebestyén 1934, 25–26).

De a rész zsenialitása valójában abban rejlik, hogy a Shakespeare-orientációk után először Sebestyén meri kimondani, amit előtte senki, és utána is csak kevesen, hogy milyen feladatok várnak még a kutatásra az alexanderei esztétika területén. A folytatásban még mindig ennél a fejezetnél és az esztétikai szegmensen belül maradva, hosszabban ismerteti Alexander művészeti témájú 1924-ben megjelent tanulmánykötetét (a kötetet lásd Alexander 1924)²⁷, majd műve zárása előtt, az utolsó előtti részben a *kritikust* és *publicistát* mutatja be; előbb a filozófus színházszeretetről szól, majd rátér a publicisztikára, amit az előbbi két emléktanulmánytól eltérően, hosszasan ismertet. Emlékei szerint akadémikus barátja soha nem szolgált ki publicisztikájával egyetlen politikai pártot sem, annak ellenére, hogy a politika, mint „a népek kormányzásának művésze” (Sebestyén 1934, 34), élénken foglalkoztatta; továbbá nem volt heroldja

27 A könyv céljáról lásd: *Az Ujság* 1924. márc. 14. 7.

semmiféle szerkesztői elképzelésnek, ámbar a sodrás néha őt is magával ragadta. Cikkeinek hatására a kritikusból és a kivételes tehetségű *tárcacikkíróból* – vagy Sebestyén szavával: „a vonal alatti országgrész helytartójából” (Sebestyén 1934, 34) – igen hamar *vezércikkező* lesz, amit szintén e volt tanítvány jelent ki róla először, miként azt is, hogy vezércikkei anyagát és irányát – az elbeszélő tájékozottsága szerint – minden időkből ő maga választotta. Más alkotásaihoz hasonlóan napi publicisztikáiban is *a nemzeti szellemet kereste*, illetve annak fölmutatását szolgálta.

Végezetül a tanulmány utolsó részében egy eddig ismeretlen új elem kerül bemutatásra, Alexander, az *organizátor*. Ismereteim szerint abban az időszakban Sebestyén Károly az első, aki a FIT mellett hosszasan megemlékezik a polihistor más, nagy volumenű tudományos és közéleti vállalkozásairól. Említést tesz például a Kisfaludy Társaság Shakespeare Bizottságának életre hívásáról²⁸, amivel mestere hamarosan új Shakespeare-kutatókat, -színészeket és -közönséget teremtett. Már e helyütt megjegyzem, hogy az esztéta e méltatással közel sem túlzott, hiszen Közép-Kelet-Európa legnagyobb Shakespeare-reneszánsza az 1900-as évek első felében hazánkban volt.²⁹ Alexander szervező tevékenysége azonban nemcsak a filozófia és az irodalom területére korlátozódott, hanem a közoktatásra is, aminek reformjából tetemes részt vállalt – folytatja róla narrációját egykori tanítványa. Az utolsó részhez csatolva olvasható még egy rövid fejezet, amely Alexander zsidóságával kapcsolatos (uo. 36–38) – ebben részletesen kifejtésre kerül vallási meggyőződése éppúgy, mint az abból származó mindennapi hátrányok –, majd egy rövid nekrológszerű befejezés zárja a dolgozatot.

Meglátásom szerint a Kornis Gyula – Szemere Samu – Sebestyén Károly triász részben megalkotta az Alexander-literatúrát, illetőleg megalapozta az általában vett alexanderi filozófia és esztétika hatástörténetét. A kutatók közvetve vagy közvetlenül mindmáig e triumvirátus Alexander-képeinek valamelyikén dolgoznak tovább, mi több, az értelmezési keretüknek a fent említett személyek és műveik képezik az alapját. Hovatovább, a ma tárgyalt és/vagy kutatott „népszerű” Alexander-művek (értsd: a most bemutatott művekben megnevezett Alexander-írások) közötti viszonyrendszer is máig e triász valamelyik tagjának felfogásához simul.

28 1907-ben a bizottság ismételt életre hívásának a gondolata is Alexandertől származott (*A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1907–1908*. 42. köt. 160).

29 Ezt a kibontakozást a polihistor a maga részéről Shakespeare-tanulmányokkal és matinék szervezésével is szolgálta, amelyek – mennyiségükből adódóan – pusztá felsorolása sem lehetséges e helyütt.

V.

Kornis, Szemere és Sebestyén mellett még egy nevet kell megemlíteni az 1945 előtti időszakból, Imre Józsefét, aki sokat tett a kutatás föllendítéséért. *Alexander Bernát és filozófiai műveltségünk* című értekezésében (Imre 1938) a szerző lényegében nem tesz mást, mint nyomatékosítja, és a filozófiára lokalizálva tovább mélyíti elődei kijelentéseit.

Műve első részében, amelyben a magyarság és a filozófia viszonyát vizsgálja, Joó Tibor nyomán három fő okát látja a magyarság filozófiaellenességének (Imre 1938). Az első ok a XIX. század kortünete, amely a filozófiát maradinak és tudománytalannak bélyegezte. A második ok a filozófiai munkák nyelvezete, amelyek legnagyobbbrészt latin nyelven íródtak, így azokat nem a magyar szellem termékeinek tekintették. Végül a hazai filozófiaellenesség harmadik oka a világháborúig uralkodó nyárspolgári utilitarista-hedonista világnézet, illetve a filiszteri szellemiség. E káros nézetek – Imre szerint – kisebb mértékben még jelen vannak, és harcolni kell ellenük, amihez a legjobb fegyvert a honi filozófia fölkarolása és minél alaposabb kidolgozása képezi. A magyarságnak meg kell ismernie filozófusait és alkotásaikat. A magyar filozófusok – Apáczait, Temesvárit és Paulert említi – alkotta értékek megőrzése nemzeti feladat. Ő maga is e munkából akarja kivenni részét az elkövetkező oldalakon, amikor Alexander Bernát filozófiai opusának áttekintését adja.

Munkája következő részében Alexander Bernát *egyéniségével* foglalkozik (Imre 1938), a már megszokott módon. Előbb ismerteti a tudós fiatal éveit, majd felsorolja a hazatérés utáni fontosabb eseményeket, aztán az alkotás éveiről ír, végül az utolsó időszak tárgyalásába kezd. Szemeréhez és Sebestyénhez hasonlóan ő is hosszabban időz Alexander *Vallomás* című művénel (Alexander 1910), de kis kötete igazi érdekességét és értékét a következő részek képezik, ahol részletesebben foglalkozik mestere filozófiájával – vagy az ő szavával: *vezető eszméivel* –, par excellence annak nemzeti irányultságával (Imre 1938, 11–29). Imre József Kornistól és Szemerétől örökölt interpretációja szerint a tudós alkatú ifjú már az 1870-es években felismerte a magyarországi filozófiai élet elmaradottságának okait, és munkához látott, hogy a nemzeti filozófiát s általa a hazai tudományos életet fölvirágoztassa – mind szervező-, mind alkotómunkával. Az egyébként helyesen vizionált nagy nemzeti programba aztán könnyen becsúfolható Imrénél a teljes alexanderi életmű. Nem véletlen, hogy az első munka, amiről szót ejt e fejezetben, épp *A nemzeti szellem a filozófiában* című akadémiai székfoglaló. A nemzeti szellem gondolatának tudományos igényű hangoztatása után Imre a *filozófia történetírójával* foglalkozik, mint második alexanderi vezető eszmével, mindkettővel a filozófus liberalizmusa kontextusában, amit éles kritikával illet,

mert abban az egyéni érdekek túlhangsúlyozását, a „ki-ki a maga barlangjából” (Imre 1938, 14) elvét látja. A nagy gondolkozó filozófiatörténetének és filozófiáról vallott nézeteinek bemutatása kerül ezután hosszasan tanulmányának végére. Értelmezésében Alexandernél ab ovo „a filozófia a tudományok tudománya, a tudás, az igazság a maga egészében” (Imre 1938, 15), a filozófust pedig ebből következőleg polihisztornak tartja, akinek némely más tudományban is jártasságot kell szereznie, hogy szakterülete valóban minden diszciplínák folytatása és betetőzése lehessen; a mű írója ebben egyébiránt Wundt és Taine szellemi hatását látja (vö. Zóka 2015). Ezzel ő az első, aki a filozófus gondolatainak wundti és taine-i alapjait is fölismerte.³⁰ Imre az alexanderi filozófiáfölfogás és az idealizált filozófiatörténet-sz-portré vizsgálata közben többször kiemeli, hogy a kor pozitívizmusa mennyire rányomja bélyegét a nagy tudós munkásságára, azonban az elbeszélő időszakának divatos – valószínűleg Joó Tibortól származó³¹ – szokása szerint az említett szellemi irányzattal szemben meglehetősen toleráns, azt a szellemtörténethez vezető út egyik korai lépcsőjeként gondolja el. (Talán fölösleges külön hangsúlyozni, hogy mennyire jól kivethető, mely tudományos módszereknek és politikafelfogásoknak nincs helye az imrei narratívában és evidenciában.) Ebből a perspektívából is megvizsgálva Alexandernek még inkább kimagasló érdem jut, hiszen „nehéz feladat volt a pozitívizmus uralma idején a megvetett filozófiát az őt megillető piedesztálra emelni, még több bátorság kellett ahhoz, hogy valaki a többségi véleménnyel szembeszállva a ’köldöknéző és üres szócséplő’ filozófusoknak a tudományos élet polgárjogát meg merje adni, sőt annak elismerését még másoktól is követelje” (Imre 1938, 16).

A filozófiáról és filozófiatörténetéről megrajzolt alexanderi elvek után Imre a bölcselő saját filozófiai fejlődésének bemutatásával foglalkozik, és csak azután kezd a szakmai tevékenység leírásába. Míg előbbinél hosszabban vizsgálja Taine hatását, addig az utóbbi esetben rátér annak saját művei és gondolkozása alapilléreinek ismertetésére. Elmondása szerint Alexander *A filozófia történetének eszméje, tekintettel a történetre általában* című munkájában a filozófia totalitás, illetőleg tudomány voltát akarja bizonyítani, ezért annak igazolását keresve a történetet hívja segítségül. Célja a történet eszméjének föl kutatása, aminek megtalálásával azután az általános elveket a filozófia történetére alkalmazni tudja. Módszerét, amelyet később *történeti leszámazástannak* nevez el, az író szerint e korai könyvében alkalmazza elsőnek Alexander. Imre még hosszan ismerteti

30 A kanti reflexiókat és az újkantiánus érdeklődést először Kornis jegyzi le, ismertetett művében (Kornis 1944). Újabban a kérdést Horváth Pál is érinti egyik tanulmányában (Horváth 2016).

31 Ellentétben az irányzat hazai képviselőivel Joó Tibor, a szellemtörténetet bemutató könyvében mindenütt megértést tanúsít a pozitívizmussal szemben (Joó 2017).

a könyv tartalmát – amitől nekem el kell tekintenem –, mi több, azt nemzetközi kontextusba is képes elhelyezni, majd adekvát, máig álló konzekvenciaként megállapítja, hogy a fiatal filozófus ekkor „még a pozitivizmus történetíróinak táborába tartozik” (Imre 1938, 26), a kor tanaitól nem tudja még függetleníteni magát. A teljes szakításra – folytatja Imre – 1917-ben kerül csak sor *Az egyéniség a filozófiában* című tanulmányában (Alexander 1917), ahol már szöges ellentétben áll ifjonti ön maga álláspontjával, amivel méltatóját Alexander filozófiatörténetről alkotott nézeteinek elemzésére sarkallja, mígnem az eljut munkája utolsó fejezetéig, a FIT-ig, amelyet hosszasan ismertet. Bemutatja a sorozat céljait, és hangoztatja annak jelentőségét a magyar filozófiai műnyelv megalkotásában, továbbá a magyar filozófia fellendítésében (Imre 1938).

Imre József értekezésének fontosságát az abban méltatott részekén túl abban látom, hogy először beszélt Alexander Bernátról kizárólag mint filozófusról, és ő próbálja először csak ebben a kontextusban rekonstruálni gondolkozását, ami kidolgozottságát látva hosszú-hosszú évekig egyedülálló lesz a vonatkozó filozófiatörténeti munkák között.

VI.

Összegezve az eddigieket elmondható, hogy az 1927 és 1945 között eltelt években legfőképp e négy tudós érdemének tekinthető, hogy általuk kijelölésre és összefoglalásra kerültek Alexander Bernát életének relevánsnak tartott életperiódusai, valamint az utókor tudományos életében pozicionálást és részben elhelyezést is kaptak a polihisztor fontosabb(nak tartott) filozófiai-filozófiatörténeti, esztétikai-művészetbölcseleti és pszichológiai művei. Továbbá: kimondva-kimondatlanul, de széles érdeklődése egyéb nagyszámú alkotásai, ha máig ellentmondásos módon is, de tematikáját tekintve tudatosan rangsorolást nyertek. Summa summarum ők négyen megalkották a halhatatlan filozófus-filozófiatörténet-író és esztéta elevenen ható és megkérdőjelezhetetlen eszméjét, amely mögött valahol a háttérben húzódik az irodalomtudós, pedagógus, kritikus, dramaturg és publicista jóval fakóbb emléke. Megszületett az eklektikusnak legkevésbé sem nevezhető Alexander-kánon, vagy más relációban szemlélve, az Alexander-kánonok.

Bár e négy filozófus munkája máig meghatározó, azonban törekvésük, hogy Alexander Bernátot és munkásságát a szűkebb filozófiai és esztétikai közönségen túl a nemzeti emlékezet számára polihisztóri minőségében is megőrizték, nyilvánvalóan nem sikerült. Bár az esetleges magyarázatok sok szálon futnak, és nem is mindegyik követhető egyértelműen, a most áttekintett műveik alapján leginkább a következő három tényezőre vezethetők vissza a sikertelenség okai.

Egyrészt mind a négy szerző kortársként emlékezett meg Alexander Bernátról és pályáivéről, emiatt nem látták és nem is láthatták át annak egészét, így legjobb szándékuk ellenére – Szemerén kívül – adósaink maradtak az egyes életszakaszok részletes megírásával. Kontemplációjuk mindössze az egyes életszakaszok említésére korlátozódott, amiért sajnálatos módon hosszú évek, évtizedek eseményei máig fehér foltjai a kutatásnak (ez persze nem csak az ő mulasztásuk, ám kétségtelenül náluk veszi kezdetét). Nagyobb baj, hogy e hiány az utókor szemében óhatatlanul is annak a csúsztatásnak lehetett táptalaja, mintha Alexander ezen életperiódusokban nem csinált volna semmi említésre méltót, netán nem alkotott meghatározó műveket, s ezért az érintett időszak említésre is alig, avagy egyáltalán nem érdemes, esetleg csak „szervezőként” tart számot némi figyelemre. Már itt hangsúlyozandó, hogy filozófusunk életében egyetlen éveitől kezdve nem volt egyetlenegy jelentéktelen év, de még hónap sem, amikor ne keltette volna föl előbb százak, utóbb tíz- és százazrek érdeklődését bizonyos közéleti, kulturális és/vagy tudományos kérdések iránt itthon és világszerte egyaránt. Ennek bizonyítására példaképp sorolandók mások mellett a fiataalkori írásai. Alexander ugyanis még egyetlenestaként a *Reform* hasábjain kezd cikkezni 1870-ben, emiatt hazatértekor már ismert személy volt az itthoni kulturális életben. De további példa lehet a középiskolai tanáregyesületben kifejtett munkája, amely alapjaiban befolyásolta a honi középiskolai oktatás módszertanát és menetét az 1880-as évek első felétől az 1900-as évek elejéig, ám ennek részletei máig ismeretlenek.³² És akkor még nem is említettem az első világháború viharait, amikor éveken át oroszánrészt vállalt a hazai propaganda működtetésében. Szavai és írásai hatására máig nem tudni, hányan jelentkeztek önként katonai szolgálatra itthon és a Monarchia területén. És végezetül az úgynevezett bethleni konszolidáció időszaka, amikor konzervativizmusa ismét tízezrek gondolkozását befolyásolta. Szerzőink alig szólnak Alexander családjáról, baráti köréről, politikai nézeteiről stb. Megállapítható tehát, hogy az 1945 előtti Alexander-értelmezők számára fontosabb volt elhunyt mesterük és barátjuk személyének utólagos elismertetése, mint tudományos alkotói tevékenységének részletekbe menő ismertetése.

Másrészt, a most bemutatott munkák bár igyekeztek egyenlő részben reflektálni a polihisztor életműve minden szegmensére, ám mindegyik tanulmány csak az 1927 után könnyen beszerezhető tanulmányokat/könyveket nevezte meg, amivel az elkövetkezendő évtizedekben lassan, de folyamatosan nullifikáltatott a tudós sok száz tanulmánya, cikke, karcolata és beszéde. A filozófián, a

32 Elméleti pedagógiai munkásságának csúcását az 1905-ben kiadott új elemi népiskolai „*Tanterv és Utasítás*” kidolgozása jelentette, amelynek nagyobb részét ő írta egyedül (*Ujság*, 1927. okt. 25. 3).

filozófiatörténeten, az esztétikán és részben a lélektan tudományán túl, amelyek ugyan megszenvedték az akaratlan hallgatást, azonban az idő előrehaladtával valamelyest kiheverték a feledést, minden más redukálódott vagy elimináltatott.

Végezetül a most tárgyalt szerzők – részben Szemerén kívül – egyike sem bocsátkozik a bölcselő munkáinak beható elemzésébe, mint ahogy nem készítenek összehasonlító vagy résztanulmányokat sem, az alexanderi filozófia kulcsszavait pedig éppen csak említik. Ezen 'hézagok' felszámolásának elmulasztása következtében viszont nem kerülhetett kifejtésre Alexander szellemi pozíciója a magyar és egyetemes európai kultúrában, amiért teljes nyugalommal ma sem lehet őt elhelyezni például a honi filozófia történetében egy adott pozícióban; integrálása a lélektan történetében pedig egyenesen elmaradt. Tulajdonképpeni hatástörténete később is a filozófia, illetőleg a filozófiatörténet mellett az irodalomban és az esztétikában lesz.

E fősorolt hiányosságok egyikének-másikának pótlására az 1945 utáni évtizedekben történnek komoly kísérletek és előlelépések, mint ahogy a most bemutatott reflexiók revideálására és az azokban mutatkozó hézagok pótlására is sor kerül egy bizonyos mértékig, ám esetünkben ez már egy másik narráció tárgya lesz.

Folyóiratok és hírlapok

A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1907–1908. 1908. Új folyam, 42. kötet.

Athenaeum. Új folyam. 1920. 6. kötet.

Az Est. 1920. májusi, júliusi–szeptemberi, 1922. augusztusi, 1927. októberi és 1930. októberi lapszámok.

Az Ujság. 1922. augusztusi és novemberi, valamint az 1924. márciusi lapszámok.

Budapesti Hírlap. 1927. októberi lapszámok.

Budapesti Szemle. 1880. 24. kötet.

Magyarország. 1927. októberi lapszámok.

Néptanítók Lapja. 1895. májusi lapszámok.

8 Órai Ujság. 1920. szeptemberi, 1922. áprilisi és 1927. októberi lapszámok.

Pesti Hírlap. 1922. áprilisi és 1927. októberi lapszámok.

Pesti Napló. 1927. októberi lapszámok.

Uj Idők. 1927. októberi lapszámok.

Ujság. 1927. októberi, 1937. novemberi lapszámok.

Világ. 1945. májusi lapszámok.

Irodalom

- Alexander Bernát. 1877. *A philosophia történetének eszméje, tekintettel a történetre általában.* Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
- Alexander Bernát. 1881. *Kant. Élete, fejlődése és philosophiája.* I. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.
- Alexander Bernát. 1893. A nemzeti szellem a filozófiában. In *Tanulmányok: Filozófia.* 83–125. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet.
- Alexander Bernát. 1900. *Diderot-tanulmányok.* Budapest: Franklin-Társulat.
- Alexander Bernát. 1904. Madách Imre. In Madách Imre: *Az ember tragédiája.* 5–40. Budapest: Franklin-Társulat.
- Alexander Bernát. 1910. Vallomás. In *Tanulmányok: Filozófia.* 5–12. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet.
- Alexander Bernát. 1915. Magyar filozófia. In *Tanulmányok: Filozófia.* 213–233. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet.
- Alexander Bernát. 1917. Az egyéniség a filozófiában. In *Tanulmányok: Filozófia.* 126–148. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet.
- Alexander Bernát. 1923. *Madách Imre.* Budapest: Ethika.
- Alexander Bernát. 1924. *Tanulmányok: Művészet.* Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet.
- Alexander Bernát. 1938. *Tanulmányok: Nagy emberek.* Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet.
- Bretter Zoltán. 2004. Századvég vagy századelő? Böhm Károly és Alexander Bernát alternatív műveltségisményei. In *Közelítések a magyar filozófia történetéhez,* szerk. Mester Béla – Percz László. 280–292. Budapest: Áron Kiadó.
- Dénes Lajos, szerk. 1910. *Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára.* Budapest: k. n.
- Elek Oszkár. 1943. Az értékek filozófiája. *Budapesti Szemle* 265. köt. (791): 253–256.
- Érdy Lajos. 1927. Alexander Bernát emlékének. *Századunk. Társadalomtudományi Szemle* 2. (2): 553–557.
- Gábor Éva. 1986. *Alexander Bernát.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gángó Gábor. 2011. A német birodalmi gondolattól a magyar nemzetkarakterológiáig. Leibniz-recepció Alexander Bernát, Pauler Ákos és Prohászka Lajos műveiben. *Magyar Filozófiai Szemle* 55 (2): 122–137.
- Horváth Pál. 2016. Szellemi alternatívák a magyar katolikus gondolkodásban a 20. század elején. Dudek, Prohászka, Schütz. In *(Kelet-) Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben,* szerk. Mester Béla. 286–302. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, Gondolat Kiadó.
- Huszár Vilmos. é. n. [1930.] *Életem regénye.* Budapest: Athenaeum.
- Imre József. 1938. *Alexander Bernát és filozófiai műveltségünk.* Pécs: Magánkiadás.
- Joó Tibor. 2017. *Bevezetés a szellemtörténetbe.* Máriabesnyő: Attraktor Kiadó.
- K. T. [Kóbor Tamás.] 1934. Alexander Bernát. *Ujság,* okt. 31. 20.

- Kant, Immanuel. 1887. *Kant prolegomenái minden leendő metaphysikához, mely tudományként fog szerepelhetni*. Ford. Alexander Bernát. Budapest: Franklin-Társulat.
- Kant, Immanuel. 1891. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Alexander Bernát és Bánóczi József. Budapest: Franklin-Társulat.
- Kárpáti Győző. 1930. Könyvismertetések és bírálatok. 1. Kornis Gyula: Magyar filozófusok. Tanulmányok. Budapest, 1930. A Franklin-Társulat kiadása. (Kultúra és Tudomány c. sorozat.) 229 l. – 2. Kultúra és nemzet. Tanulmányok. Budapest, 1930. Franklin-Társulat kiadása a Kultúra és Tudomány sorozatban. 223 l. *Katolikus Szemle* 44 (10): 874–877.
- Kiss Endre. 2006. Az értelmezés és a magyarázat közötti különbség, avagy a negatív pozitívizmus. Alexander Bernát Spinoza-képének értelmezéséhez. In *A labirintusi fonál és a szorgalom dühe*. 125–144. Miskolc: Egyetemi Kiadó.
- Kiss Endre. 2012. A magyar modernizáció és a diszciplínává váló filozófia. Alexander Bernát filozófiájáról. In *Felvilágosodás. Magyar századforduló. A VII. Hungarológiai Kongresszus előadásai*, szerk. Egyed Péter. 163–181. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Kornis Gyula. 1926. *A magyar philosophia fejlődése és az akadémia*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kornis Gyula. 1930. *Magyar filozófusok. Tanulmányok*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Kornis Gyula. 1944. *Magyar filozófusok. Tanulmányok*. 2., bőv. kiad. Budapest: Franklin-Társulat.
- Laczkó Sándor. 2004. A magyar filozófiai műnyelv kialakulása Apáczaitól a 19–20. század fordulójáig. In *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*, szerk. Mester Béla–Percz László. 75–121. Budapest: Áron Kiadó.
- Lendvai L. Ferenc – Percz László – Hell Judit szerk. 2000. *Magyar filozófia a XX. században*. I. köt. Budapest: Áron Kiadó.
- Lyka Károly. 1908. Alexander Bernát a művészetéről. *Uj idők*, okt. 25. 373–374.
- Madzsar Imre. 1942. Szemere Samu: Filozófiai tanulmányok. – Budapest, 1941. Arany János rt. *Athenaeum*. Új folyam 28 (1): 105–108.
- Nagy József. 1927. *A filozófia története*. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet.
- ő. [Rákosi Jenő?] 1881. Értesítő. A Philosophiai írók tára... *Budapesti Szemle* 26. köt. (53): 308–310.
- ő. [Rákosi Jenő.] 1892. Alexander Bernát. *Budapesti Hirlap*, ápr. 7. 1–3.
- Percz László. 2000. A filozófiai gondolat fényénél. Százötven éve született Alexander Bernát. *Magyar Tudomány* 45 (4): 483–493.
- Percz László. 2002. Változatok a magyar filozófiára. A nemzeti filozófia toposza a magyar filozófiatörténetben. *Magyar Tudomány* 47 (9): 1242–1251.
- Percz László. 2004. A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása. In *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*, szerk. Mester Béla–Percz László. 40–74. Budapest: Áron Kiadó.
- Pósa Péter. 1942. *Shakespeare-kultusz hazánkban a századfordulótól Trianonig. 1900–1920*. Debrecen: Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézet.
- Prohászka Lajos. 1930. Kornis Gyula: Magyar filozófusok. Bp. 1930. Franklin. 229. – Kultúra és nemzet. Bp. 1930. Franklin. 223. (Kultúra és Tudomány, 65., 66.) *Magyar Paedagogia* 39. (lapsz. nélk.): 301–305.

- Relle Pál. 1947. Akikkel találkoztam. Alexander Bernát. *Világ*, ápr. 4. 4.
- Sándor Pál szerk. 1971. *Szemere Samu kilencvenedik születésnapjára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sándor Pál. 1973. *A magyar filozófia története 1900–1945*. I. köt. Budapest: Magvető Kiadó.
- Scheiber Sándor összeáll. 1971. Szemere Samu irodalmi munkássága. In *Szemere Samu kilencvenedik születésnapjára*, szerk. Sándor Pál. 33–59. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Károly. 1900. Madách. *Budapesti Hirlap*, ápr. 11. 1–2.
- Sebestyén Károly. 1902. Alexander Bernát és Hamletje. *Uj Idők*, máj. 18. 454–455.
- Sebestyén Károly. 1934. *Alexander Bernát*. Budapest: Klny. az IMIT 1934. évi Évkönyvéből.
- Szemere Samu. 1927. Alexander Bernát, a filozófus. *Ujság*, okt. 25. 3.
- Szemere Samu. 1928. Előszó. In *Alexander Bernát ifjúkori levelei Horváth Cirillhez*. 3–7. Budapest: Magánkiadás. (Lelőhely: MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Révész Géza hagyatéka, Ms 2393/21.)
- Szemere Samu. 1929. Alexander Bernát emlékezete. In *Évkönyv*, szerk. Szemere Samu. 25–50. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.
- Szemere Samu. 1937. Alexander Bernát. Halálának tizedik évfordulójára. *Ujság*, okt. 23. 3–4.
- Szemere Samu. 1941. *Filozófiai tanulmányok*. Budapest: Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.
- Szemere Samu. 1970. Emlékezés Alexander Bernátra. In *Évkönyv*, szerk. Scheiber Sándor. 42–49. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Szövetsége.
- Szerdahelyi István. 2013. Az ismeretlen klasszikus: Szemere Samu. *Remény* 16 (2): <http://www.remeny.org/remeny/2013-2-szam/szerdahelyi-istvan-az-ismeretlen-klasszikus-szemere-samu/> (2018. 11. 15.)
- Turbucz Péter. 2015. Gondolattöredékek fejezetek mentén, Zóka Péter: Alexander Bernát és a „nemzeti filozófia”. *Létünk* 45 (4): 203–213.
- Turbucz Péter. 2017a. Alexander Bernát igazolási ügyei. *ÉS*, ápr. 28. 8.
- Turbucz Péter. 2017b. Alexander Bernát meghurcolása. 1920–1922. *ÉS*, nov. 17. 9.
- Turbucz Péter. 2017c. 1919 – A sorsformáló év Alexander Bernát életében. *Magyar Tudomány* 178 (12): 1606–1617. DOI: 10.1556/2065.178.2017.12.12
- Turbucz Péter. 2018. Alexander Bernát életéről. *Valóság* 61 (10): 44–52.
- Varga Péter András. 2016. Új adalékok a korai fenomenológia és a magyar filozófia kapcsolattörténetéhez. Pauler Ákos, Alexander Bernát, Révész Géza és Enyvvári Jenő vonatkozásában. In *(Kelet-) Közép-Európa a (magyar) filozófia történetben*, szerk. Mester Béla. 256–285. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, Gondolat Kiadó.
- Zóka Péter. 2015. *Alexander Bernát és a „nemzeti filozófia”. Az újkori nyugat-európai bölcsélet és a modern nacionalizmuselméletek tükrében*. Pécs: Pannon Írók Társasága.

Peter TURBUC

OTVORENA KNJIGA ILI ZATVOREN DOSIJE (I.)

Sećanje na naučnika Bernata Aleksandera i sudbina njegovog životnog dela između 1927–1945

Čini se da je život i delo Bernata Aleksandera već poznato i obrađeno. Međutim, u obradi njegovog životnog puta i njegovog rada pojavljuju se ozbiljni nedostaci. Pored toga nisu (ili su jedva) poznati radovi „velikih Aleksanderovih učenika” koja govore o svom uzoru, iako se današnje interpretacije Aleksandera prvenstveno oslanjaju na njihove narative. Ovaj je rad, s jedne strane, pokušaj da se ove veze dokažu, a s druge strane želi da prikaže i da nas ukratko upozna s ovim narativama. Cilj ovog istraživanja je i ukazivanje na činjenicu da današnja mađarska istorija filozofije još uvek nedovoljno poznaje kako Bernata Aleksandera, tako i njegove učenike i njihove stavove o svom učitelju.

Ključne reči: istorija filozofije, mađarski, biografija, životno delo, naučno sećanje, Bernat Aleksander, 1927–1945, Đula Korniš, Šamu Semere, Karolj Šebešćen, Jožef Imre.

Péter TURBUCZ

OPEN BOOK OR CLOSED DOSSIER (I.)

Bernhard Alexander's scientific memory and the fate of his oeuvre between 1927 and 1945

The study investigates one of the best known 19-20th century Hungarian philosopher, Bernhard Alexander (1850–1927), in the context of the Hungarian philosophy tradition. Reception, memory and narrative. Behind these three concepts I show how Alexander was written by his disciples after his death in 1927. In my study I came to the conclusion that until the end of World War II, the well-known Alexander disciples kept the memory of the master alive. The paper examines the merits and mistakes of the Alexander Literature between the two world wars.

Keywords: philosophy history, biography, oeuvre, scientific memory, Bernhard Alexander, 1927–1945, Gyula Kornis, Samu Szemere, Karl Sebestyén, József Imre.

TÖRTÉNELEM, KULTÚRTÖRTÉNET

Ana VUJKOVIĆ ŠAKANOVIĆ

Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Doktorska škola, Istorijske nauke
Novi Sad, Srbija
vujkovicana@gmail.com

TERITORIJA I NASELJA ZEMLJE MAČVE U SREDNJEM VEKU

U radu se definiše teritorija i obim koji je obuhvatao pojam Mačva u srednjovekovnim izvorima, te naselja koja su spadala pod ovaj pojam i njihov značaj. Na osnovu dosadašnjih radova iz ove oblasti daje se pregled postojećeg znanja na datu temu, uz dodatna tumačenja izvora. Definisana je pojam *zemlje* Mačve i pojam Mačvanske banovine, kao i njihova granica. Kako je ova oblast podeljena na manje jedinice – župe, one su definisane i određene su im granice. Po utvrđenim granicama župa Mačve, Bitve i Beljina, vrši se sistematizacija naselja koja se spominju u njihovom okviru tokom srednjeg veka. Poseban deo rada posvećen je ubicaciji naselja pomoću komparacije srednjovekovnih povelja i osmanskih deftera sa polovine XVI veka. Na taj način su napravljeni skromni pomaci u definisanju granica i naselja Mačvanske banovine. Načinjen je i skromni pokušaj da se sistematizuju i ubiciraju gradovi u ovoj oblasti, a posebno zagonetni grad Mačva po kome je čitava oblast i dobila ime.

Ključne reči: Mačva, Bitva, Beljin, srednjovekovna naselja, *zemlja*, župa, banovina.

Geografski obim *zemlje* Mačve u svom najširem značenju tokom srednjeg veka obuhvatao je današnje predele Mačve, šabačke Pocerine i Posavine, kao i zapadno–obrenovačku Posavinu. Rečenu geografsku podelu srednjovekovnog prostora načinio je naš geograf Jovan Marković, a kako je ona predstavljala logične celine za savremenog čoveka, zadržaćemo se na njoj koliko da osmotrimo celokupni reljef oblasti i ukažemo na neke zajedničke karakteristike terena. Ono što je zajedničko za sve tri oblasti je nagib reljefa koji se blago naginje ka severu. U oblastima šabačke Posavine i Pocerine, reljef je predstavljen brežuljcima i sličan je šumadijskom. Za razliku od njih reljefi Mačve i zapadno–obrenovačke

Posavine su ravni, ispresecani dolinama reka (Marković 1967; Milojević 1962). Tokom srednjeg veka, ovaj prostor najduže vremena bio je pod upravom ugarske krune. Periodi ugarske uprave prekidani su, te je sticajem različitih okolnosti ova zemlja dolazila pod upravu srpskih vladara. Česte promene uprave u svojevrsnom pograničnom pojasu koji je predstavljala *zemlja* Mačve, ostavili su traga na stanovništvu koje ga je naseljavalo, te su još tokom srednjeg veka učestale promene življa, oličene u zamiranju određenih naseobina i osnivanju novih. Posmatranjem istorijata glavnih naseobina *zemlje* Mačve stiče se bolja perspektiva o životu običnog čoveka koji je bio njihov osnovni činilac.

Terminom *zemlja* se u srednjem veku označavalo više pojmova. Onaj pojam koji ćemo mi u radu posmatrati vezan je za *zemlju* Mačvu kao teritorijalnu i upravnu jedinicu sastavljenu od većeg broja župa. *Zemlja* Mačva ne spada u starije *zemlje*. U istorijskim izvorima ona je poznata kao *sremska zemlja* kralja Dragutina ili *zemlja zvana Mačva*. Period postojanja ove zemlje nije obuhvatao ceo srednji vek (Danilo Drugi 2008; Mišić 1997). *Zemlja* Mačva dobila je ime po utvrđenju, gradu Mačvi. Odatle, ime se proširilo na Mačvansku banovinu koja je kratkotrajno postojala od 1272. do 1279. godine, neposredno pre početka vladavine kralja Dragutina ovom oblašću (Ćirković 1964; Ternovác 2017; Pesty 1875). U izvorima srpske provenijencije zadržao se izraz Srem još neko vreme, ali posle 1319. godine, po ponovnom uspostavljanju Banovine on biva potisnut i više se u izvorima ne sreće. Otprilike istovremeno sa nestankom naziva Onostranog Srema, Mačva je izgubila status *zemlje*. Kasniji pomen ove oblasti u Ravaničkoj povelji kneza Lazara odnosi se na župu Mačvu. Prostor koji nauka podrazumeva oblašću Mačve različito je definisan. Neki radovi obuhvataju teritoriju župe Mačve, a drugi teritoriju današnje ravnice Mačve (Mišić 1997; Ćirković 2008; Blagojević 1994; Ćirković 1994; Vasiljević 1996).

Potrebno je razlikovati period kad su teritorije južno od Save organizovane kao dinastička teritorija (period Onostranog Srema i *sremske zemlje*), period kada su mačvanski banovi imali stvarnu vlast južno od Save, i kada je vlast nad tim teritorijama pripadala drugim ugarskim velikašima ili srpskoj državi (državi kneza Lazara, Srpskoj despotovini) dok su mačvanski banovi titularno postojali (Ćirković 1994). Njene granice, ukoliko nisu bile prirodne, nisu bile čvrsto geografski određene. Prirodne granice ove *zemlje* predstavljale su reke Drina i Sava koja je tekla južnije od današnjeg toka. Na jug granica Onostranog Srema *zemlje* Mačve išla je do Crne Gore (planinski masiv koji postoji paralelno sa Drinom, ovde se verovatno misli na planine Maljen, Suvobor i Rajac) (Ćirković 1994), na jugoistok do Rudnika, a na istok do Kolubare. U ovom obimu *zemlja* Mačva postoji tokom vladavine kralja Dragutina. Posle 1319. godine na njenom

području obnovljena Mačvanska banovina. U sastavu Mačvanske banovine bile su župe Bitva, Mačva, a prema mišljenju autora Sime Ćirkovića i župa Beljin.¹ Prema zaključku autora Miloša Blagojevića, granice Mačve obuhvatale su i ušće Kolubare u reku Savu, pa verovatno i župu Kolubaru. Sem Kolubare, prema Blagojeviću, ugarska vlast u krajevima južno od Save obuhvatala je i dolinu reke Tamnave i reke Jadar (Blagojević 1994; Mišić 1997). Dalje od ovoga ugarska vlast nije išla, stoga ove tačke uzimamo za krajnje granice Mačvanske banovine.

Župa Mačva

Teritoriju župe Mačve utvrdio je prema podacima iz Ravaničke povelje autor Miloš Blagojević. Premda su ovi podaci u neskladu sa drugim naučnim tumačenjima (Ćirković 1994, 2008), držaćemo se Blagojevićevih zaključaka za koje nalazimo da su najutemeljeniji u izvorima. Baveći se promenama rečnog korita Save došlo se do zaključka da je ova reka na rastojanju između današnjih naselja Šapca i Beljina doživljavala najmanje fluktacije. Stoga se njen tok uzima za severnu granicu župe Mačve. Kao međnici ravaničkih sela u župi Mačvi se spominju: reka Sava, selo Popovac, selo Brekovic, Duboki potok (danas Duboka reka). Pored sela koja uzima za međnike u Ravaničkoj povelji navode se i sela koja su darivana ravaničkom metohu. To je ukupno četrnaest sela: Podgorica, Popovac, Brekovic, Ovoš, Brekova, Staglovo, Vlasenica, Zvezd, Drugi Zvezd, Čagalj, Bratišince, Sopince, Grm i Luku. Za sela Grm, Bratišince, Sopince, Popovac i Luku ne znamo gde su se nalazila. Na osnovu broja sačuvanih sela koja se i danas nalaze uz reku Savu, zaključeno je da je ovaj deo reke predstavljao severnu granicu župe Mačva (Škrivanić 1981; Blagojević 1994; Mladenović 2003).

Prema poveljama iz XV veka moguće je ucrtati još neke granice. U pitanju su povelja despota Đurđa čelniku Radiču iz 1428/1429. godine i povelja bosanskog kralja Stefana Tomaša velikom logotetu Stefanu Ratkoviću (Novaković 1912; Rački 1867). Čelnik Radič dobio je veliki broj poseda, od kojih devetnaest naselja u Mačvi. Među njima mogu se danas prepoznati i ubicirati: trg Debrc, selo Prhovo (danas Provo), pet kilometara severno od Debrca, selo Trstenica na dvanaest

1 Autor Siniša Mišić iznosi pretpostavku da je teritorija Onostranog Srema, nekadašnje dinastičke teritorije, jednaka onome što je kao zet ugarskog kralja dobio na upravu kralj Dragutin. Prateći tu pretpostavku dolazi se do zaključka da se površina zemlje Mačve razlikovala od teritorije Mačvanske banovine. Prema tome *zemlja* Mačva se protezala do obronaka Rudnika. Mačvanska banovina s druge strane predstavlja teritorijalno užu pojam i obuhvata površinu koju su tokom srednjeg veka zaista kontrolisali Ugari, te da Ugari nikada nisu kontrolisali obronke Rudnika. Mi smo se u radu bavili onim teritorijama koje se na osnovu raspoloživih izvora mogu utvrditi, te smo nastojali da damo zaokruženu sliku onoga što se sve podrazumevalo pod pojmom Mačva u srednjem veku (Mišić 1997; Ćirković 1994).

kilometara od Obrenovca, selište Konatica koje se nalazilo na prostoru današnjeg sela Kontatica na dvanaest kilometara od Obrenovca, zatim selo Dobra Glava, koje je autor Miloš Blagojević prepoznao u lokalitetu Dobra Glava jugoistočno od Obrenovca, selo Medoeva reka (danas Medoševac) jugoistočno od Obrenovca, selo Zagreb koje nalazimo na potesu sela Veliki Borak, jugoistočno od Obrenovca. U dolini Tamnave čelniku Radiču su pripadala sela Bošnjaci (danas selo Mali Bošnjak) i Lutištac (pretpostavlja se da je bilo na mestu današnjeg sela Ljutice). Prepoznamo i sela u Jadru koja su navedena među spomenutih 19 naselja. To su sela Štira, Druga i Treća Štira (ime se sačuvalo u rečici Štiri koja teče kroz Loznicu, smatra se da je jedno od ovih sela današnja Loznica), selo Tičarije (današnje Tičar polje između Loznice i Banje Koviljače), selo Batar (na mestu potoka između današnjih sela Glogovca i Sovljaka, ili na desnoj obali Drine, prekoputa današnjeg sela Batar). Prema informacijama koje dobijamo iz ove povelje možemo zaključiti da je župa Mačva dopirala na jug do reke Tamnave, a na zapad do reke Drine (Blagojević 1994).

Uključićemo u dobijenu sliku i podatke koje donosi povelja velikom logotetu Stefanu Ratkoviću. Njemu su u Mačvi pripadali selo Vučci, selo Polusak i zaselak Dimkovci. Pored ovih, njemu su pripala i sela koja su ranije pripadala vlastelinu Bogdanu Čokeši: selo Obramići sa crkvom, selo Dimkovci kod Zaslona, selo Dubović, selo Jelica i selo Voinovci (Mišić 2007). Selo Vučci moglo bi biti na mestu današnjeg sela Vučevica, ili sela Vukošić u današnjoj opštini Vladimirci. Za selo Dimkovci znamo da je bilo kod Zaslona tj. današnjeg Šapca. Selo Voinovci možemo prepoznati u lokalitetu Vojnovac u blizini današnje Jadranske Lešnice. Za selo Dubović postoje dve moguće lokacije, jedno leži na potesu Dubović u današnjem selu Badovinci, a drugo na mestu sela Dublja u današnjoj Mačvi. Selo Jelica ne znamo gde bi moglo biti, ali selo Obramići zbog crkve koja se sa njim javlja prepoznamo kao današnje selo Čokešinu sa manastirom Čokešinom (Blagojević 1994).

Uz pomoć ovih naselja određuje se zapadna granica župe Mačva koja je išla desnom obalom reke Drine, od Tičara na jugu do u blizinu sela Crna bara na severu. Istočna granica župe Mačva ne može se precizno povući. Znamo da se protezala od Medoševca na jugu pa na sever do Konatice i dalje, obuhvatajući i neka sela na desnoj obali Kolubare. Južna granica župe Mačve zahvatala je dolinu Tamnave, kao i dolinu srednjeg i donjeg toka reke Jadar (Blagojević 1994).

Župa Bitva

Prostor koji potpada pod ovu župu nalazi se između ušća reke Drine, Sremske Mitrovice i Šapca, u prostoru gde reka Sava pravi zakrivljenje ka severu. Međutim, kako je usled menjanja toka Save došlo do zaboravljanja mnogih toponima, jako

je teško povući granicu između župe Bitve i župe Mačve. Župa Bitva se takođe spominje u Ravaničkoj povelji iz 1381. godine (Mladenović 2003). Međutim, od sedamnaest sela koliko je poveljom darivano do sada je ubicirana samo nekolicina. O ovom pitanju raspravljali su Mihailo Dinić i Gavro Škrivanić, ali su zaključci do kojih su oni došli u vezi ove župe zaista skromni. Prepoznaju se samo reka Sava i potok Jerez između kojih se nalazila župa Bitva i selo Drenovac (Blagojević 1994; Škrivanić 1981).

Detaljnim upoređivanjem Ravaničke povelje sa turskim katastarskim popisom došlo se do zaključka da se severna granica župe Bitve nalazila na današnjem koritu reke Bitve i donjeg toka Zasavice, koje su zajedno činile staro korito reke Save. Isto tako, može se zaključiti da je najveći broj ravaničkih sela bio uništen poplavama, a da su kasnije podignuta nova sela. Južna granica župe Bitve otkrivena je upoređivanjem turskih deftera iz 1533 (Handžić 1960, 1986). Došlo se do zaključka da je nahija Donja Mačva istovetna teritoriji župe Bitve, te da je njena južna granica koja je išla obodom šumskog kompleksa Kitog ujedno i granica župe Bitve (Blagojević 1994). Severna granica Kitoga u XIX veku prostirala se linijom današnjih sela Tabanović i Mačvanski Metković. Ovaj kompleks odvajao je srednjovekovnu župu Bitvu od srednjovekovne župe Mačve (Milićević 1876). Zapadna granica župe Bitve išla je tokom reke Drine od sela Badovinaca do njenog ušća, a istočna granica je išla do reke Save između današnjeg Šapca i sela Drenovca (Blagojević 1994).

Župa Beljin

Beljin se spominje još u *Letopisu popa Dukljanina* koji pripoveda kako je kralj Belo došao u sukob sa Ugarima i pobedio ih na polju Belini u Sremu. Bojno polje između kralja Beluša i Ugara treba tražiti u okolini sela Beljina na oko 25 kilometara istočno od Šapca (Mošin 1950²; Handžić 1986; Dinić 1978c; Mrgić 2008; Bubalo 2010; Bogdanović 1988). Prvi pomen Beljina je iz 1264. godine kada je papa Urban IV potvrdio mačvanskoj vojvotkinji Ani, udovici Rostislava Mihailovića zemlje i posede među kojima se spominje Belin. Okolina Beljina činila je pod ugarskom upravom distrikt Beljin koji se spominje u poveljama kralja Žigmunda, ali i u putopisu Feliksa Petančića koji navodi da preko Save slede dve pokrajine Beligna et Maza. Ove pokrajine na reci Savi spominje i ulcinjski biskup Martin Segon. U ovom distriktu nalazio se i arhiđakonat koji se spominje 1340. godine (Dinić 1978c; Kniewald 1958; Ćirković 1994).

2 Daje nepravilno tumačenje da je u pitanju grad Bijeljina koja se u srednjem veku zvala Četvrtkovište, da bi se tek u turskim defterima javila pod imenom Bijeljina.

Granice ove župe nisu se mogle pružati dalje na zapad od atara današnjeg sela Beljina jer je do njega bilo selo Debrca za koje sigurno znamo da je pripadalo župi Mačvi. Na severu granica je bila reka Sava za koju nije utvrđeno kojim je tokom išla na ovom delu i da li je bila drugačijeg toka nego danas (Blagojević 1994). Kako se selo Beljin sačuvalo od poplava i pretrajalo od srednjeg veka do danas, pretpostavićemo da je tok reke barem na ovom delu ostao isti. Dalje na istok granica je mogla ići najdalje do ušća reke Kolubare u Savu, a čak i to, kada bismo pretpostavili preplitanje sa istočnim selima čelnika Radiča koja su se nalazila u Mačvi. Možda je, najposle, kako autor Sima Ćirković u svojoj raspravi predlaže, došlo do prekrivanja teritorije župe, susednom, koja je po njegovom mišljenju predstavljala župu Bitvu (Ćirković 1994). Iako smo napustili ideju o prostiranju župe Bitve istočno od današnjeg Šapca, sama misao o širenju ingerencija susedne župe Mačve zvuči primamljivo. U tom slučaju bi sedište jednog arhiđakonata bilo u župi Bitvi, u Mitrovici, a drugog u župi Mačvi, u gradu Beljinu (Ćirković 1994). Bilo bi logično da župa sa teritorijom kao što je Mačva ima na svojoj teritoriji katedralnu crkvu.

Gradovi i trgovi

Grad Mačva bio je centar istoimene župe, *zemlje*, i ugarske banovine. Ne zna se gde se tačno nalazio pa o tome danas postoje mnoge teorije: 1. nalazio se na Savi, kod Starog Noćaja, na delu toka između Drine i Šapca (Ćirković 2008; Pfeiffer 2017). 2. na ušću Drine u Savu, u mestu Rača (Trbuhović 2004). 3. Mačva se nalazila između Drenovca i Debrca (Mišić 2010). 4. na mestu grada Debrca, koji je novo ime za grad Mačva (Ćirković 1981; Isailović 1989). Najposle i mi otvaramo nove mogućnosti dajući modifikovanu verziju poslednje teorije, po kojoj je Mačva zapravo ugarski naziv grada koji su Srbi zvali Debrca. Druga moguća opcija bila bi da je dvor kralja Dragutina bio neutvrđen i da se nalazio na teritoriji današnjeg sela Debrca, poput dvorova kralja Milutina na Kosovu (Zdravković 2008; Mišić 2010), a da je tvrđava u blizini današnjeg sela zapravo kastrum Mačva. Kako autor Miloš Blagojević tvrdi, reka Sava je na ovom toku imala najmanje fluktacija. Stoga bismo mogli da pretpostavimo kontinuitet naseljenosti sela, koje se možda održalo baš na mestu nekadašnjeg trga i tako skrilo rešenje zagonetke. No, ono što je sigurno, jeste da se grad Mačva morao nalaziti na Savi, kao plovnoj reci, pošto se u izvorima spominje da je imao pristanište (Ćirković 2008; Mišić 2010). Stoga bismo mogli, prateći granice župe Mačva, onako kako ih je Miloš Blagojević izveo, zaključiti da se grad nalazio na delu reke između Drenovca i Beljina.

Ne zna se vreme nastanka grada, ali ono pada u period pre polovine XIII veka kada se već javlja kao ime oblasti. Godine 1256. spominje se da se deo poseda

ugarskog vlastelina Teodora Vejteha nalazio *in districtu de Mako ultra Zawa* (Wenzel 1869; Dinić 1978b; Ćirković 2008, Mišić 2010). Pored tvrđave nalazio se trg Mačva u kome su u vreme kralja Dragutina poslovali dubrovački trgovci. Zbog njih je 2. juna 1313. godine određen konzul *in Macoua et in partibus illius*. Kralj Milutin koji je kratkotrajno upravljao ovim gradom dao je trg Mačvu u zakup dubrovačkim trgovcima pre 1319. godine. Oni su se na ovaj riskantan potez odlučili najverovatnije jer su i ranije imali poslove tog tipa vezane za ovaj trg (Pročić 2011; Mišić 2010).

Spominje se i 1386. godine u vreme borbi oko ugarske krune koja se posebno odrazila na južnoj granici, kada je Mačva ostala bez katoličkog sveštenika koji je u njoj stolovao. Stoga se izdaje naredba svešteniku iz Drivasta da ode u *mesto zvano Mačva i da tamo naredne tri godine obavlja službu*. Iste 1386. godine, sklopljen je ugovor u mestu Mačva o nabavljanju rujevine, koja se koristila za bojenje kože i tekstila. Sledeći pomen grada Mačve u dubrovačkim izvorima je od 27. juna 1418. i vezuje se za odluku dubrovačkog Malog veća da pošalje konzula i sudije u ovo mesto. Grad Mačva spominje se i u ugovoru iz Tate iz 1426. godine.³ Još jedan pomen trga Mačve vezuje se za kupovinu rujevine. Njega su 13. februara 1445. sklopila dvojica Dubrovčana sa dva trgovca iz Mačve. To je ujedno i poslednji pomen ovog mesta u do sada poznatim izvorima (Mišić 2010; Ćirković 2008; Jireček 1978). Smatramo je da je dočekalo nova osmanska pustošenja koja su označila kraj dotad poznatog poretka. Pretpostavljamo da je tada moglo doći do prekida kontinuiteta naseljenosti u kome je novi naziv mesta potisnuo ono staro. Ono je preživelo do danas kao naziv oblasti Mačve.

Grad Bitva sedište župe, odnosno distrikta Bitva. Nalazio se negde na reci Bitvi. Postoje različita mišljenja o mogućoj lokaciji grada: 1. na ušću reke Bitve u Savu, 2. u današnjem selu Glušci, 3. arheološki lokalitet Crkvine u selu Uzveću (Vasiljević 1996; Mišić 2010).

Pošto *bitva* na svim slovenskim jezicima znači bitka, postoji mišljenje da je na tom mestu vođena bitka 960. godine između kneza Časlava i Mađara, gde je knez ubijen, a potom bačen u Savu (Isailović 1989). Sela u Bitvi posedovao je knez Lazar pre 1381. godine, kada ih je ustupio ravaničkom vlastelinstvu, o čemu svedoči Ravanička povelja. Sama tvrđava se u povelji ne spominje. Mačvanski ban Ivan Horvat zauzeo je tvrđavu Bitvu tokom borbi za presto u Ugarskoj.

3 Pri spominjanju poseda koje despot Đurađ Branković (Vuković) treba da vrati ugarskom kralju Žigmundu navodi se i tvrđava Mačva sa svojom okolinom, koja se naziva Mačvanska banovina (*Item castro Macho vocato et suis pertinentiis, Linde Banatus Machoviensis denominator*) (Fejér, 1844: 811). https://library.hungaricana.hu/en/view/KozMagyOkmanyarak_Codex_Diplomaticus_Tom_10_vol_6/?query=fej%C3%A9r%20codex%20diplomaticus&pg=806&layout=s (pristupljeno 22.10.2018)

Potom ju je vratio ugarskoj kruni Stefan Korodi pre jula 1386. godine. Posle Kosovske bitke i prve provale Turaka u južnu Ugarsku, kralj Žigmund nastoji da organizuje bolju odbranu južnih granica. U tom cilju 1392. godine daje Nikoli Gorjanskom posede u Ugarskoj u zamenu za niz poseda u Mačvi i Detoševini. Među njima je bila i Bitva (Vasiljević – Milutinović 1988). Posle 1403. godine, po sklapanju dogovora između ugarskog kralja Žigmunda i despota Stefana, ona će pripasti despotu.

Moguće da je tvrđava porušena pre 1426. godine jer se u ugovoru u Tati navodi *distrikt koji se zove Bitva i u kome se nekad nalazila tvrđava* (Fejér 1844; Mišić 2010).⁴ Međutim, upoznati sa slojevitošću ovog ugovora, ovu tvrdnju možemo pripisati i anahronizmu iz vremena kad je ugovor prepravljen. Stoga, sa sigurnošću možemo tvrditi da je tvrđava prestala da postoji pre polovine XVI veka.

Grad Beljin, danas selo Beljin. Prvi pomen Beljina je u Letopisu popa Dukljanina – *Bellina*. Papa Urban IV je 1264. godine potvrdio ovaj posed udovici Rostislava Mihailoviča, Ani (Györffy 2000; Hardi 2009). Beljin je sedište distrikta odnosno župe Beljin, pored toga ovaj grad pominje se i kao sedište arhiđakonata Sremske biskupije (Čirković 1997; Bubalo 2010). Milivoje Vasiljević smatra da su iz ovog vremena ostaci malog utvrđenja koje se nalazi na levoj obali reke Vukodraža (Vasiljević – Milutinović 1988; Dinić 1978a). Stoga se čini da su tu ostaci srednjovekovnog Beljina.

Grad i trg Debrc. Dilema da li je Debrc zapravo novo ime za grad Mačvu po kome je čitava oblast dobila ime izražena je kod nekih istoričara (Čirković 1981; Isailović 1989). Nije navedeno dovoljno dokaza koji bi opovrgli ili potvrdili ovu tezu. Stoga je najsigurnije navoditi dva spomenuta toponima kao potpuno različita, iako smo bliski mišljenju da su grad Debrc i grad Mačva u stvari jedno mesto. Grad Debrc nalazio se u blizini današnjeg sela Debrc. Na lokalitetu mogli su se u XIX veku videti ostaci tvrđave. Meštani današnjeg sela prepoznaju „prestonicu Srbije“ u brdu više reke Save koje je veoma ugroženo erozijom. U srednjem veku to mesto se nalazilo na teritoriji župe Mačve. O Debrcu pre dolaska *zemlje* Mačve pod vlast kralja Dragutina nema podataka. Arhiepiskop Danilo navodi u *Žitiju kralja Dragutina slavnii dvor jeho Dbrc* (Danilo 1866). On beleži da je kralj Dragutin u Debrcu primio poslanstvo samog Danila kao izaslanika kralja Milutina, dok je još bio iguman Hilandara, potom delegaciju svetogorskih monaha na čelu sa monahom Anastasijem. Mesto je bilo toliko značajno da se navodi da je odmah po ustupanju prestola kralj Dragutin otišao tamo. Kako se u Debrcu nalazio dvor kralja Dragutina, on se često spominje kao

4 U ugovoru doslovno stoji: *Item districtu Bytthwa vocato, in quo alias castrum habebatur* (Fejér 1844: 811).

stolno mesto njegove države. Debrc se u povelji despota Đurđa čelniku Radiču iz 1428/9 spominje kao trg (Novaković 1912; Mišić 2010). Debrc spominje i Mavro Orbini koji kazuje da se *kralj Dragutin [...] radi pokajanja, zamonaši u Debru i prepusti kraljevstvo svom bratu Milutinu* (Orbini 1968: 24). Debrc se ipak nalazio na važnom putu koji je spajao Beograd sa zapadnim krajevima, ali i na mestu gde obavljala trgovinska razmena između dve obale Save. Put je išao trasom: Orid–Debrc–Vlasenica–Ub–Stepanje–Slovac (Isailović 1989). Reka Sava na tom delu slabo je menjala svoj tok, pa se selo očuvalo do danas (Blagojević 1994). Smatramo da se trg Debrc nalazio upravo na mestu današnjeg sela, a da su jedva vidljivi ostaci na brdu više sela zapravo ostaci nekadašnjeg grada Debrca.

Trg Zaslón se javlja najkasnije. Prvi pomen ovog trga u izvorima je od 4. novembra 1429. godine. Tom prilikom dubrovačko Malo veće odredilo je konzula i sudije koji će u Srebrenici da vrše suđenje u sporu među Dubrovčanima od kojih je jedan, Vekat, iz Zaslona. S. *Lucas de Sorgo consul, s. Matchus de Goze, s. Damianus de Gondola iudices, el. f. in Srebrniza ad pet. Maruse de Bogleslavo, contra Dabisivum Bogdanovich, Radosavum fratrem Radovacii cimatoris, Vochote Stagnevic et Vechat de Saslon, et Maroe de Petcho Peliocich et quemlibet eorum* (Veselinović 1997: 238). Na osnovu ovoga ne možemo zaključiti da li je spomenuti Vekat poreklom iz sela Zaslona, panađura, ili trga.

Već za sledeći pomen ovog mesta u dubrovačkim izvorima, koji je istina usledio tek 16. aprila 1454., možemo tvrditi da se radi o trgu. Značaj ovog mesta je porastao jer se u njemu odvijaju suđenja i dolazi dubrovački konzul. Tada je ta dužnost dodeljena Ratku Operši i još dvojici građana. Njih je pozvao Mihoč Vučić u Zaslónu. Da se radi o Zaslónu na Savi potvrđuje istovremeno spominjanje Mihoča i u vezi obližnje Zajače (Dinić 1978a). *Ratchus Opersa consul, Givcus Braisich, Milovac Pribinic iudices, ell. f. in Saslon ad pet. predicti, supra Michoc Bucich superscriptum* (Veselinović 1997: 595). Dubrovčani su u ovaj kraj lako zalazili jer su već odavno imali svoja trajna boravišta u rudarskim naseljima na desnoj obali Drine. Ovaj trg napreduje pa ga sve češće srećemo u izvorima. Na primer, zna se da je 1455. godine Zaslón imao svog kneza koji se u dubrovačkim izvorima navodi kao *Nicola conte di Xaslón*. Dok se u povelji kralja Stefana Tomaša iz 1458. godine položaj sela određuje *kon Zaslóna* (Rački 1867: 158; Filipović 1970: 91–92). Na osnovu dela Feliksa Petančića iz 1501. godine saznajemo da se *drugo mjesto, odakle se iz Panonije prelazi u Miziju, nalazi se potkraj varoši Saslona ili Šapca nedaleko odanle, gdje se Drina, koja dolazi iz Dalmacije mješa sa Savom* (Kniewald 1958: 41). Autor Sima Ćirković smatra da je Zaslón spadao u seoska naselja koja su zahvaljujući ulozi u robnoj razmeni, dobila povoljan pravni položaj i postajala deo novog trgovačkog i zanatliskog stanovništva (Filipović 1970).

Srednjovekovno naselje Zaslon nalazilo se na prostoru današnjeg Donjošorskog groblja. Turci su ga osvojili, kao i čitavu severozapadnu Srbiju leta 1458. godine. Međutim, kao mesto na granici doživelo još nekoliko promena vrhovnog gospodara. Turci će u njemu 1470/1471. podići tvrđavu *Böğürdelen*, za koju se dugo mislilo da krije temelje Zaslona. Nju će, zajedno sa trgom osvojiti Ugari 1476. godine. Turci će je povratiti tek 1521. posle više neuspelih opsada. Tvrđava će poneti ime Šabac za koje ne znamo kog je porekla, ali će se naziv Zaslon zadržati i u XVI veku (Mišić 2010; Vasiljević 2000).

Seoska naselja

Većina stanovništva u srednjem veku živela je na selu. Ona su predstavljala osnovni oblik naselja. Ljudi su se selili u druga sela koja su osnivana po volji velikaša koji bi deo svojih ljudi selio na nova mesta, ili bi obnavljao selišta (Mrgić 2008). Neka sela su se gasila, dok su se nova formirala usled različitih okolnosti. U takvim uslovima jako je teško da se formira slika o naseljenosti i stanovništvu, čak i u oblastima koja su bolje poznata u izvorima za koje postoji više svedočanstva.

Prema raspoloživim izvorima, nismo u stanju da predstavimo popis svih srednjovekovnih sela u Mačvi. Ona se spominju u poveljama srpskih i bosanskih vladara koji potvrđuju posede manastiru ili vlastelinima. Informacije ovog tipa, premda su dragocene, jednako su i malobrojne, tako da ćemo ih pobrojati u tabeli koja sledi. Poseban problem, kojim su se bavili mnogi naučnici, predstavlja ubikacija ovih sela. Mnoga od njih predata su zaboravu kroz turbulentnu istoriju ove oblasti. Napominjemo da i sela zabeležena u ovim poveljama nisu nužno postojala tokom celog srednjeg veka, niti smemo da tvrdimo da su sva ona istovremeno postojala u Mačvi. Ipak, promatrajući dešavanja u ovoj oblasti sa velikom sigurnošću možemo tvrditi da su sela koja su dodeljena čelniku Radiću 1428/29 postojala istovremeno kad i sela koja su dodeljena velikom logotetu Stefanu Ratkoviću 1458. Za sela spomenuta u Ravaničkoj povelji iz 1381. ne može se sa istom sigurnošću tvrditi da su postojala istovremeno sa selima iz gorenavedenih povelja. Razlog za to su promene na ovom prostoru koje su usledile kao posledica Kosovske bitke 1389. Ipak, današnja nauka, u nedostatku izvora, upoređuje položaje ovih sela polazeći od pretpostavke da se kontinuitet naseljenosti sela iz pomenutih povelja nije prekinuo u posmatranih 77 godina (Božanić 2008). Primećujemo da se uporedbom ovih podataka dobijaju nekontradiktorni zaključci, te im se u nedostatku izvora i mi priklanjamo.

Seoska naselja u zemlji Mačvi

Naziv	Moguća lokacija (Škrivanić 1973, 1981; Mišić 2007; Božanić 2008; Pfeiffer 2017)	Izvor	Spomen u prvim turskim defterima (Handžić 1960, 1986)
Selo Podgorica	Ada na Savi ili brdo kod Prova, jugoistočno od Šapca.	Ravanička povelja (Mladenović 2003)	Defteri iz 1527, 1533, 1548.
Selo Popovce	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Brekovicica	Na potesu i potoku Brekovac kod sela Dragojevca istočno od Šapca.	Ravanička povelja	/
Selo Ovoš	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Brekovaja	Potok Brekovac kod sela Skupljen.	Ravanička povelja	Brekovac defter iz 1548.
Staglovo	Neubicirano.		/
Selo Vlasenica	Danas selo Vlasenica jugoistočno od Šapca.	Ravanička povelja	/
Sela Zvezd i drugi Zvezd	Istoimeno selo Zvezd, severno od sela Debrca.	Ravanička povelja	Defteri iz 1527, 1533, 1548.
Selo Čagal	Istoimeni potes u selu Provo, šest kilometara severno od Debrca.	Ravanička povelja	/
Selo Grm	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Bratišinci	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Sopinci	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Lukaja	Nije ubicirano, ali se po nazivu sela smatra da je bilo na Savi, sa pristaništem.	Ravanička povelja	/
Selo Turovo*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Miholki*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	Mihovina – 1527, 1533, 1548.
Selo Crkvenici*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Kikinci*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Kumania*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Polimiki*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Magliki*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Sudomira*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Lukari*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Običevci*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Čašinije*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	Možda Češljugar – 1533, 1548.

Naziv	Moguća lokacija (Škrivanić 1973, 1981; Mišić 2007; Božanić 2008; Pfeiffer 2017)	Izvor	Spomen u prvim turskim defterima (Handžić 1960, 1986)
Selo Varoševci*	Nije ubicirano.	Ravanička povelja	/
Selo Veleovci*	Možda Belajevac sedam kilometara severozapadno od Šapca.	Ravanička povelja	/
Sela Drenovci* i selo Donji Drenovci*	I danas postoje kao Donji i Gornji Drenovac.	Ravanička povelja	Defter iz 1548.
Selo Živica*	Sačuvano u imenu Živica, delu sela Banovo Polje, severozapadno od Šapca.	Ravanička povelja	/
Selo Stadnici	Nije ubicirano.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429 (Novaković 1912).	/
Selo Podlužije	Nije ubicirano.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	/
Selo Strelci	Nije ubicirano.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	/
Selo Tišica	Nije ubicirano.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	/
Selo Razloe	Nije ubicirano.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	/
Selo Prhovo (<i>Prhovo koje pripada trgu Dbrcu</i>)	Današnje selo Provo, severoistočno od Debrca.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	Defter iz 1548.
Selo Bošnjaci	Sačuvano u imenima sela Veliki i Mali Bošnjak u dolini Tamnave.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	Defteri 1527, 1533, 1548.
Selo Trstenica	Današnje istoimeno selo, jugozapadno od Obrenovca.	Povelja čelniku Radiču 1428/14029.	/
Selište pusto Konatice	Današnje istoimeno selo, jugoistočno od Obrenovca, između sela Draževca i Stepojevca.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	/
Selo Dobra Glava	Današnji lokalitet Dobra Glava, jugoistočno od Obrenovca, u ataru sela Draževca.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	Možda Dobručel – 1527, 1533, 1548.
Selo Medoeva reka	Današnje selo Medoševac, jugoistočno od Obrenovca.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	/
Selo Zagreb	Danas ne postoji, ali mu je naziv sačuvan u potesu sela Velikog Borka, jugoistočno od Obrenovca.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	Možda Zabrda defter iz 1533. mezra.

Naziv	Moguća lokacija (Škrivanić 1973, 1981; Mišić 2007; Božanić 2008; Pfeiffer 2017)	Izvor	Spomen u prvim turskim defterima (Handžić 1960, 1986)
Selo Štira, Druga Štira i Treća Štira	Rečica Štira koja protiče kroz Loznicu. Postoje tri potesa pod imenom Štira na ovom području. Prvi u izvorišnom delu reke, između Gornje Borine, Kostajnika i Zajače, drugi severno od Paskovca, gde se u Štiru uliva rečica Šermetovica.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	/
Selo Ptičarije	Tičar polje – ravan na desnoj obali Drine, od Koviljače do Loznice i dalje do ušća reke Jadar.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	/
Selo Batar	Na levoj obali Drine danas postoji istoimeno selo, a postoji i vodotok Batar koji ide od Drine do Zasavice, a protiče između današnjih sela Glogovca i Sovljaka.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	/
Selo Lušticu	Nije ubicirano.	Povelja čelniku Radiču 1428/1429.	Ljutice-defteri 1533, 1548.
Selo Dubović	Dubović, potes uz Drinu severozapadno od Prnjavora i južno od Badovinaca, ili na mestu današnjeg sela Dublja, jugoistočno od Bogatića.	Povelja velikom logotetu Stefanu Ratkoviću iz 1458. godine (Rački 1867).	/
Selo Jelica	Nije ubicirano.	Povelja velikom logotetu Stefanu Ratkoviću iz 1458. godine.	/
Selo Voinovci	Lokalitet Vojinovac u blizini Jaderske Lešnice.	Povelja velikom logotetu Stefanu Ratkoviću iz 1458. godine.	/
Selo Obramići sa crkvom	Današnje selo Čokešina, južno od Prnjavora, koje se pod tim nazivom spominje u defteru iz 1533. u nahiji Gornja Mačva.	Povelja velikom logotetu Stefanu Ratkoviću iz 1458. godine.	Možda Obrova defteri 1527, 1533, 1548.
Selo Dimkovci kod Zaslona	U blizini današnjeg Šapca, nije poznata tačna lokacija.	Povelja velikom logotetu Stefanu Ratkoviću iz 1458. godine.	/
Selo Vući	Današnje selo Vučevica ili selo Vukošić kod Vladimirača.	Povelja velikom logotetu Stefanu Ratkoviću iz 1458. godine.	/

Naziv	Moguća lokacija (Škrivanić 1973, 1981; Mišić 2007; Božanić 2008; Pfeiffer 2017)	Izvor	Spomen u prvim turskim defterima (Handžić 1960, 1986)
Selo Polusak	Nije ubicirano.	Povelja velikom logotetu Stefanu Ratkoviću iz 1458. godine.	/
Zaselak Dimkovci	Nije ubicirano.	Povelja velikom logotetu Stefanu Ratkoviću iz 1458. godine.	/

* Naselja se prema *Ravaničkoj povelji* nalaze u Bitvi. Lociranjem nekolicine ovih sela povučena je granica između župe Mačve i župe Bitve. Ostali izvori ne prave jasnu diferencijaciju između župe i zemlje Mačve, kao *Ravanička povelja*. Stoga ćemo smatrati da pod Mačvom misle na oblast tj. zemlju Mačvu.

Prema ovim poveljama nalazimo da se ukupno spominje 51 selo oblasti Mačve tokom srednjeg veka. Postoje i sela koja služe kao međnici, spominju se u poveljama kako bi se bliže odredile granice sela koja spadaju u ingerenciju manastira ili vlastelina. Za ravanička sela u Mačvi data je zajednička međa. *Hatari ih ot Save više Popovac na Rvenicu, na Krstonošim hrast, na Gnjonu, na Kokočevu granicu, za Brekoviu, na Duboki potok, posrede gore na Mastihim dub, između Vlasenicu i između Đurenitino, na Grobljice i ot Grobljica na Gomilu, na deo, Putem deonim, pod Kunpake, na Črnobrnje; ot Črnobrnje na Velikago cera hatar, na Prvoševu granicu, na Uglješim brod, nad Prhovom, na jedinu granicu kod Drenovca, na Mogile hatar, na Topolu, na Trnovu među, uz Savu* (Mladenović 2003: 61–62). Od spomenutih međa danas možemo da identifikujemo samo reku Savu, selo Popovac, selo Brekovicu, Duboki potok – danas Duboka reka, selo Vlasenica i selo Prahovo. Opaža se da su sela darivana manastiru Ravanica bila u jednoj celini (Božanić 2008).

Međe darivanih sela u Bitvi takođe su date u celini. One su *ot Sava Neradova Rvenica, na Glogovu gredu, za Crnu mlaku, između Polemike/Polemiće Donje i Gornje, na Veliku Topolu, na Bogovića, seče hatar između Magliki/Maglići i između Crmčinom na Seonj hatar, između Veloevci i između Popovci, u Veliki hrast, između Veloevci i između Grubanovci na poluhatar i između Dedojevci i između Drenovce, na Veliki hrast, između Daniševce i između Turovo na poluhatar, i između Srbavce i Među Običevce, okol Vrle jabuke hatar, posrede Gušterova polja, u Jerez, i polovina Građe za Luke* (Mladenović 2003: 62). Od spomenutih međa u Bitvi možemo prepoznati reku Savu, zatim Glogovu gredu – danas Glogovac, Crnu mlaku – danas Crnu baru, Bogović – danas Bogatić. Na ovom mestu, kod Bogatića, autor Đorđe Simonović smatra da je granica išla izvorištem Bitve, zatim prepoznaje selo

Velojevce na lokalitetu Velliacs, jugozapadno od sela Drenovca. Dalje se spominju Popovci koje on ubicira na lokalitetu, na mestu kraćeg potoka istog imena istočno od Belotića, Drenovce koje tumači kao današnje selo Drenje, a ne kao Drenovac. Dalje se može prepoznati od međnika reka Jerez, zatim mesto Lukaja na Savi koje je Simonović bliže ubicirao severno od današnjeg Šapca (Simonović 1987).

Na osnovu priložene tabele možemo zaključiti da veliki broj sela nije preživeo osmansko osvajanje, te da se srednjovekovni nazivi sela ne spominju ni pet godina po osvajanju Šapca. Nova sela su osnovana sa ljudima koji su dobili povoljniji – vlaški status, kako bi naselili puste, a plodne krajeve. Već 1533. njima se ukida vlaški status, ali se doseljavanje nastavlja, te u defteru iz 1548. uočavamo pojavu još novih sela. Ono što je posebno zanimljivo je prvi pomen sela Prhova posle osmanskog osvajanja u defteru iz 1548. Na ovo selo, na reci Savi u blizini Debrca prvi put nailazimo u povelji čelniku Radiću iz 1428/29. Potom se ne spominje ni u jednom od prvih deftera iz 1527. i 1533. godine, a trebalo bi da je selo u tom trenutku bilo naseljeno. Toga sela dakle 1527. godine nema, a nema ga ni 1533. godine. Došlo je dakle, do prekida kontinuiteta naseljenosti od minimum deceniju. Ipak, ime se zadržalo u kolektivnom pamćenju te se po obnavljanju sela ime zadržalo do danas. Ukoliko se ime sela moglo zadržati u pamćenju deceniju, postavlja se pitanje kako se po vlaškoj kolonizaciji nije više toponima sačuvalo. Donosimo jednu moguću soluciju: kako se sela Ravaničke povelje, poimenično navedena da pripadaju župi Bitva, u najvećem procentu ne mogu ubicirati ni savremenim toponima sela, potesa ili hidronima, niti se može naći njihov pomen u osmanskim izvorima, smatramo da su ova sela nestala usled pomeranja rečnog toka Save i nastanka močvarnog tla koji se danas može uočiti u predelu Zasavice. Reka Sava povukla je, dakle, sa sobom u nepovrat i neka sela. Za ostala, pak sela, koja se ne mogu ubicirati, ne može se sa sigurnošću utvrditi jesu li i ta sela pripadala župi Bitva, ili su njihovi toponimi zaboravljeni usled drugih faktora.

Izvori

- Bogdanović, Dimitrija, ur. 1988. *Ljetopis popa Dukljanina*. Beograd: Prosveta, Srpska književna zadruga.
- Danilo, Arhiepiskop i drugi. 1866. *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. Prir. Đ. Daničić. Zagreb: US. Galca.
- Danilo, Drugi. 2008. *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih/Službe*. Prir. Gordon Mak Danijel, Damjan Petrović. Beograd: Prosveta.
- Fejér, Georgi. 1844. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi X. Vol. 6*. Buda: Typis typogr. regiae Universitatis Ungaricae. https://library.hungaricana.hu/en/view/KozMagyOkmanyarak_Codex_Diplomaticus_Tom_10_vol_6/?query=fej%C3%A9r%20codex%20diplomaticus&pg=806&layout=s (pristupljeno 22.10.2018)

- Handžić, Adem. 1986. *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533.)*. Sarajevo, Beograd: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Srpska akademija nauka i umjetnosti.
- Kniewald, Dragutin. 1958. Feliks Petančić 1502. O putevima kojima valja napasti Turke. *Vjesnik vojnog muzeja* (5): 25–58.
- Milićević, Milan Đ. 1876. *Kneževina Srbija*. Geografija – orografija – hidrografija – topografija – arheologija – istorija – etnografija – statistika – prosveta – kultura – uprava. Beograd: U Državnoj štampariji.
- Mladenović, Aleksandar. 2003. *Povelje kneza Lazara: tekst, komentari, snimci*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mošin, Vladimir. 1950. *Ljetopis Popa Dukljanina*. Latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i “Hrvatska kronika”. Priredio, napisao uvod i komentar Vladimir Mošin. Zagreb: Matiča hrvatska.
- Novaković, Stojan, prikupio i uredio. 1912. *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*. Knj. 5. Beograd: Srpska kraljevska akademija .
- Orbini, Mavro. 1968. *Kraljevstvo Slovena*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Porčić, Nebojša. 2011. Dva pisma kralja Milutina o zakupu trgova Mačva i Lipnik. *Stari srpski arhiv* 10 (10): 3–16.
- Rački, Franjo. 1867. *Prilozi za zbirku srpskih i bosanskih listina*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Veselinović, Andrija. 1997. *Dubrovačko Malo veće o Srbiji (1415–1460)*. Beograd: Istorijski institut SANU.
- Wenzel Gusztáv. 1869. Árpádkori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus VII. 1235–1260*. Pest: Eggenberger Ferdinánd M. Akademiai könyvtárúrsnál. https://library.hungaricana.hu/en/view/KozMagyOkmanyarak_ArpadkoriOkmanyar_07/?query=Wenzel&pg=458&layout=s (pristupljeno: 22.10.2018).

Literatura

- Blagojević, Miloš. 1994. Naselja u Mačvi i pitanje srpsko–ugarske granice. In: *Valjevo*. Postanak i uspon gradskog središta, ur. Siniša Branković. 59–77. Valjevo: Narodni muzej
- Božanić, Snežana. 2008. Ravanička sela i sela velikog čelnika Radića Postupovića ‘u Mačvi’. *Spomenica istorijskog arhiva Srem* 7 (7): 34–45.
- Bubalo, Đorđe. 2010. Osnivanje i jurisdikcija Sremske biskupije. In Bubalo, Đorđe – Mitrović, Katarina – Radić, Radmila. *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*. Beograd: Službeni glasnik
- Ćirković, Sima. 1964. *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: Srpska književna zadruga
- Ćirković, Sima. 1981. Beograd pod kraljem Dušanom? *Zbornik istorijskog muzeja Srbije* 22 (17–18): 37–46.

- Ćirković, Sima. 1994. Crna Gora i problem srpsko–ugarskog graničnog područja. In *Valjevo. Postanak i uspon gradskog središta*, ur. Siniša Branković. 59–77. Valjevo: Narodni muzej.
- Ćirković, Sima. 1997. *Rabotnici, vojnici, duhovnici*. Beograd: Equilibrium.
- Ćirković, Sima. 2008. Zemlja Mačva i grad Mačva. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 74 (1–4): 3–20.
- Dinić, Mihajlo. 1978a. Zapadna Srbija u srednjem veku. In Mihajlo Dinić: *Srpske zemlje u srednjem veku*. Istorijsko-geografske studije. 44–54. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Dinić, Mihajlo. 1978b. Županija „Keve“ između Dunava i Fruške gore. In: Mihajlo Dinić: *Srpske zemlje u srednjem veku*. Istorijsko-geografske studije. Beograd: SKZ. 292–293.
- Dinić, Mihajlo. 1978c. Srednjovekovni Srem. In: Mihajlo Dinić: *Srpske zemlje u srednjem veku*. Istorijsko-geografske studije. Beograd: SKZ. 270–284.
- Filipović, Stanoje, prir. 1970. *Šabac u prošlosti I*. Šabac: Istorijski arhiv
- Györfy György. 2002. Pregled dobara grčkog manastira u svetom Dimitriju na Savi (Sremska Mitrovica) iz XII veka. *Spomenica istorijskog arhiva Srem* 1 (1): 7–64.
- Handžić, Adem. 1960. Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka. In *Članci i građa za kulturnu istoriju Bosne* 4. 95–151.
- Hardi, Đuro. 2009. Gospodari i banovi Mačve i Onostranog Srema u XIII veku. *Spomenica Istorijskog Arhiva „Srem“* 8 (8): 65–80.
- Isailović, Marija. 1989. *Valjevo i okolne oblasti u srednjem veku*. Valjevo: Narodni muzej
- Jireček, Konstantin. 1978. *Istorija Srba II*. Beograd: Slovo ljubve
- Marković, Jovan Đ. 1967. *Reljef Mačve, šabačke Pocerine i Posavine*. Beograd: Prirodno-matematički fakultet univerziteta u Beogradu, Geografski institut
- Milojević, Miroslav. 1962. *Mačva, Šabačka Posavina i Pocerina*, Beograd: Naučno delo
- Mišić, Siniša. 1997. Zemlja u državi Nemanjića. *Godišnjak za društvenu istoriju* 4 (2–3): 133–146.
- Mišić, Siniša. 2007. Posedi velikog logoteta Stefana Ratkovića. In *Moravska Srbija. Istorija, kultura, umetnost*. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 29. septembra u Kruševcu i 30. septembra 2007. godine u manastiru Naupare, ured. Siniša Mišić. Kruševac. 13–14. Beograd: Istorijski arhiv, Filozofski fakultet, odeljenje za istoriju
- Mišić, Siniša, ur. 2010. *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja*. Beograd: Zavod za udžbenike
- Mrgić, Jelena. 2008. *Severna Bosna. 13–16. vek*. Beograd: Istorijski institut.
- Pesty Frigyes. 1875. A macsóí bánok. *Századok* 9 (6): 361–381.
- Pfeiffer Attila. 2017. A Macsóí bánóság és a macsóí vár lokalizációjának kérdése a magyar és a szerb történetírásban. *Világtörténet* 1: 125–138.
- Škrivanić, Gavro. 1973. Vlastelinstvo velikog čelnika Radiča Postupovića. *Istorijski časopis* 25 (20): 125–137.
- Škrivanić, Gavro. 1981. Ravaničko vlastelinstvo. In: *Ravanica 1381–1981*. Spomenica o šestoj stogodišnjici, ur. Dimitrije Bogdanović. Beograd: Manastir Ravanica. 83–99

- Simonović, Đorđe. 1987. Seoska naselja u Mačvi od Ravaničke povelje do kraja prve vlade kneza Miloša Obrenovića 1839. godine. *Glasnik Etnografskog muzeja* 51 (51): 77–111.
- Ternovác Bálint. 2017. A macsóí és barancsi területek története 1319. In *Micae Mediaevales*. VI. Fiala történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról, szerk. Fábián Laura, Uhrin Dorottya, Farkas Csaba, Ribí András, 227–240. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
- Trbuhović, Vojislav. 2004. Oko ubiciranja srednjovekovnog grada „Mačo“ – Prilog proučavanja Mačvanske banovine. *Museum* 5 (5): 71–88.
- Vasiljević, Milivoj – Milutinović, Svetlanka. 1988. Topografsko–istorijski rečnik Podrinja. *Godišnjak međuopštinskog istorijskog arhiva u Šapcu* 22 (22): 100–181.
- Vasiljević, Milivoje. 1996. *Mačva. Istorija, stanovništvo*. Beograd: Javno preduzeće PTT „Srbija“
- Vasiljević, Milivoje. 2000. Rezultati arheoloških radova i istraživanja na Starom gradu, *Museum* 1 (1): 49–100.
- Zdravković Ivan M. 2008. Srednjovekovni gradovi i dvorci na Kosovu. *Nova Zora* 5 (17): 183–192.

Ana VUJKOVIĆ ŠAKANOVIĆ

MACSÓFÖLD TERÜLETE ÉS TELEPÜLÉSEI A KÖZÉPKORBAN

A tanulmány definiálja a középkori forrásokban megjelenő macsóí körzet területét, kiterjedését, feltárja településeit, vizsgálja ezek jelentőségét az adott időszakban. A vonatkozó források alapján áttekinti, értelmezi a téma szakirodalmát. Definiálja *Macsóí föld* és a *Macsóí bántság* fogalmát, utóbbi határait. A területet kisebb közigazgatási egységekre – vármegyékre osztották, kijelölték, mit ölelnek föl, meddig terjednek határaik. Mácsva, Bitva és Beljin megye körülhatárolása alapján elvégzi a térség középkori településeinek rendszerezését. A tanulmány a középkori alapító oklevelek és a XVI. századközépi török adólajstromok összehasonlításával megkísérli a települések fekvésének a meghatározását. A munka némileg pontosítja a *Macsóí bántság* határainak és településeinek eddigi definiálási kísérleteit, különös tekintettel *Macsó* titokzatos városára, melyről a terület a nevét is kapta.

Kulcsszavak: *Macsó*, *Bitva*, *Beljin*, középkori települések, *föld*, megye, *bántság*.

Ana VUJKOVIĆ ŠAKANOVIĆ

THE TERRITORY AND THE SETTLEMENTS OF THE LAND MAČVA DURING MEDIEVAL PERIOD

With this paper defines the territory and the scope that was belonged to the term of *land* Mačva, so as with the term of Banat of Mačva. As their borders were defined, this paper also established borders of the districts Mačva, Bitva and Beljin that were contained in the *land* of Mačva. Further were researched settlements in this

region and these settlements were systematized in the molds of these districts and the *land* of Mačva during middle ages. There is special part of the paper that renew the effort of the ubiquation of these settlements in contemporary place, with using of comparison between medieval charters and Ottoman's defter at the beginning of XVI century. With this method was made slightly improvements towards defining of the borders and settlements in Mačva's Banat. There is also a humble attempt to ubiquate fortresses in this area, especially puzzling location of fortress Mačva that had given name to the whole region.

Keywords: Mačva, Bitva, Beljin, medieval settlements, *land*, district, Banat.

RAFFAI Judit

Újvidéki Egyetem
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
Szabadka, Szerbia
judit.raffai@magister.uns.ac.rs

VUKOV RAFFAI Éva

Újvidéki Egyetem
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
Szabadka, Szerbia
eva.vraffai@magister.uns.ac.rs

MIKUSKA Éva

Childhood, Social Work and Social Care Department
University of Chichester, United Kingdom
e.mikuska@chi.ac.uk

A 175 ÉVES VAJDASÁGI MAGYAR ÓVODAPEDAGÓGIA A NEMZETI IDENTITÁS ÉS AZ ANYANYELVHASZNÁLAT KÉRDÉSÉNEK TÜKRÉBEN

A vajdasági magyar oktatásról már számos összefoglalás született, de ezek csak érintőlegesen említik az iskoláskor előtti intézmények tevékenységét és történetét (Pálinkás 1984, Tóth 1994, Gábrityné–Mirnics 1997). Az utóbbi évtizedekben viszont több olyan munka is készült, amely a szerbiai (Gavrilović 2001, Kopas-Vukašinović 2004, Mačković – Runje – Srdić – Vass 2004, Stojanovic – Kovacevic – Bogovac 2018), illetve a magyarországi óvodák történetét vázolja (Pukánszky–Németh 1997, Molnár – Pálfi – Szerepi – Vargáné 2015). Munkánkban mi sem vállalkozunk az átfogó vajdasági óvodatörténet bemutatására, viszont makroszinten a nemzeti identitás és az anyanyelvhasználat kérdésének szempontjai szerint szeretnénk áttekinteni az idén 175 éves vajdasági magyar óvodapedagógia állomásait, melyeket a

Vajdaságot érintő impériumváltások határai mentén jelöltünk ki. Óvodatörténeti vázlatunk leginkább szabadkai példákon keresztül érinti a vajdasági magyar óvodahálózat fontosabb polémiáit.

Kulcsszavak: óvodatörténet, anyanyelv, nemzeti identitás, Vajdaság, magyarok, Szabadka.

1. A vajdasági magyar óvodapedagógia állomásai¹

1.1. Az óvodahálózat kialakítása – a Magyar Királyság, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia időszaka (1843–1918)

Szerbia területén a legelső óvoda 175 éve, 1843-ban Vajdaságban, Szabadkán nyílt meg, magyar nyelvű csoportokkal. Jelentősége nem csupán a város fejlődése, hanem a régióban elinduló óvodamozgalom szempontjából is nagyon fontos volt (Pálinkás 1984, 101). A térség ekkor a Magyar Királyság területéhez tartozott, ahol ekkor már számos hasonló intézmény létezett. Közép-Európában az első kisdedóvó intézetet Brunszvik Teréz alapította 1828. június 1-jén Budán Angyalkert néven (Pukánszky–Németh 1997). Az óvodák terjedését a korabeli politikai helyzet segítette, „...a reformkor haladó politikusai nemzeti ügynek, a hazafias nevelés színterének tekintették a kisdedóvó intézeteket” (Molnár et al. 2015, 121). A magyar óvodapedagógia gyors fejlődése ellenére az első óvodai tevékenységet szabályzó törvény csupán az Osztrák–Magyar Monarchia idejében, 1891-ben lépett életbe. Ebben pontosan meghatározták az állam, a községek, a hitfelekezetek, jogi személyek és magánügyének óvodaalapítási feltételeit, az óvodákba járó 3 és 6 éves kor közötti gyermekekkel való foglalkozás szabályait, az óvodapedagógus-képzés alapjait. A törvény lehetővé tette, hogy a magyar nyelv mellett más nemzetiségi nyelven is történjen óvodai képzés, azzal a feltétellel, hogy kötelezte a magyartól eltérő anyanyelvű csoportokat, hogy az intézményben megtörténjen a magyar államnyelv ismereteinek az átadása is (1891. évi XV. törvénycikk). Mindezek ellenére, a 19. és 20. század fordulóján, térségünkben a törvény hatására csupán a magyar óvodai mozgalom erősödött meg, pedig az 1910-es népszámlálás adatai szerint a mai Vajdaság területén a lakosság 72%-a magyartól eltérő nemzetiségű volt (Mirnics 2000, 28). A magyar óvodák dominanciáját jól mutatják a statisztikai adatok, például az 1907/1908-as tanévben a mai Vajdaság területén működő 255 óvoda közül 240-ben magyar nyelven foglalkoztak a gyerekekkel, s csak 15-ben szólaltak meg a magyartól eltérő nemzetiségi nyelven, leginkább szerbül és németül (Pálinkás 1984, 101).

Szabadkán a városi tanács már 1839-ben foglalkozott az óvodalapítás gondolatával. Az első óvoda megnyitásának a terve Grüberl József nevéhez fűződik,

1 Munkánkhoz hasonló, a vajdasági magyarok iskoláskor előtti nevelésének a diakrón változások aspektusából való összefoglalását lásd: Mikuska–Raffai 2018.

aki pedagógiai tanulmányaira és a budapesti óvodákban töltött munkáéire hivatkozva, 1839-ben kérvényezte a várostól, hogy engedélyezzék egy kiseddóvó intézet megnyitását Szabadkán. Keresetét elutasították. 1843-ban Mack (Makk) György budai kereskedő hasonló levéllel fordult a városhoz. Kérelme meghallgatásra talált, Szabadka szabad királyi város tanácsa engedélyezte az első szabadkai óvoda, azaz Mack György magán kiseddóvó és reálintézetének a megnyitását (Völgyi 1896, 15–16). Az óvoda pontos helyét Vass Géza kutatásaiból ismerjük. Eszerint az első szabadkai óvoda nem a ma emléktáblával jelölt helyen, a Csíkós Béla utcában működött, hanem a Radić fivérek utcában. 1846-ig a mai Városi Könyvtárral szemben, majd ezt követően a könyvtár helyén álló házban működött megszűnéséig, 1849-ig (Mačković et al. 2004, 240). A kiseddóvóban folyó tevékenységekről keveset tudunk. A várostól igényelt óvodai felszerelésre vonatkozó okmány azt mutatja, hogy az óvoda falain belül pedagógiai munka folyt (6 fenyőfából készült pad, 50 festett kép), a magyar és a német nyelv írásának ismeretére (két magyar és egy német ábécéstábla), számolásra (egy számolótábla és 100 golyós számológép) tanították az odajárókat (Mačković et al. 2004, 240).

Ezt követően Szabadka város csak 1858-ban hozott döntést négy nyilvános városi óvoda megnyitásáról. Időközben a város a helybeli tanítók közül kettőt pesti óvodai tanfolyamra küldött (Iványi 1892, 434). A korabeli pedagógusok leginkább Friedrich Fröbel elveit követték. Az óvodák száma 1890-ben már 8-ra bővült. Az Óvodai Felügyelőbizottság által alapított óvodák mellett ebben a korszakban Szabadkán két magyar nyelvű felekezeti intézmény is működött: 1879 és 1885 között a katolikus egyház által fenntartott, az apácák által vezetett kiseddóvó a Miasszonyunkról elnevezett iskolánénék zárdaépületében, illetve 1894-től egy zsidó hitfelekezeti óvoda (Mačković et al. 2004, 245).

Szabadkán az 1880-as népszámlálás adatai szerint a város területén 62 556 lakos élt, amelynek 48,2%-a magyar, 44,7%-a horvát és szerb, 2,8%-a német volt (Szondi 2005, 287). Az 1890/91-es tanévre vonatkozóan a szabadkai óvodások nemzetiségi arányáról Völgyi Lajos korabeli pedagógus Szabadka 19. századi óvodatörténetét bemutató munkájából értesülünk: a gyermekek 85–90%-a magyar, 10–14%-a bunyevác és szerb, 0,5–1%-a német nemzetiségű. „Azok a gyerekek, akiknek nem magyar az anyanyelve, és beiratkozáskor nem ismerik a nyelvet, 2–3 éves óvodába járás után folyékonyan beszélnek azt” – írja Völgyi (1896, 16). Vass Géza jogosan kérdőjelezi meg ezeket az adatokat, utalva arra, hogy nem tudjuk, hogyan készültek a korabeli összeírások, és ezek milyen mértékben szolgálták a hatalmi szervek, illetve az összeállítók személyes elvárásait. Szerinte Völgyi egyedül „a III körü (tisztán bunyevác környék) Szent Rókus-templom melletti óvodáról fest valódi képet, bár itt is a magyar gyerekeket helyezi az első helyre »nyelv szerint a gyerekek 10–15%-a magyar, a többi bunyevác«. Vass

Géza a klerikális bunyevác *Neven* lap cikkét idézi, amely az 1891-es törvényre hivatkozva a következőket írja: „követeljük, hogy az óvodákban ténylegesen használják a bunyevác nyelvet, mivel jogunk van arra, hogy a bunyevác nyelv éljen ott, ahol a bunyevác adófizetők pénze fekszik. Mindazonáltal, az anyanyelv a tudás legfőbb fegyvere” (Mačković et al. 2004, 255–256).

A magyar nyelv kiemelt státusza mellett a korszakban a katolikus vallás dominanciája is megfigyelhető a szabadkai óvodákban. Erre a legjobb példa a Völgyi Lajos kisdédóvó által 1859-ben megszervezett óvodai karácsonyfa-ünnepély, amelyet 1860-ra Szabadka összes óvodájára kiterjesztettek a Városi Tanács támogatásával (Iványi 1892, 436). Völgyi Brunsvik Teréz martonvásári grófnő gyakorlatát követte, aki a karácsonyfa-állítás divatját Bécsből Pestre hozta, méghozzá az általa alapított óvodába. A karácsonyfa-ünnepély – amely a 20. század első évtizedében is még fontos ünnepe volt a szabadkai óvodáknak – a vallási szimbólumok mellett nemzeti szimbólumokat is tartalmazott, például a gyermekeknek adott ajándékok között megtalálhatóak voltak a nemzeti színű zászlócskák, a karácsonyfát nemzeti színű papírlánc díszítette, illetve felállítottak négy nagy nemzeti zászlót karácsonyi vallási tartalmú felirattal (Völgyi 1908, 37–38).

1.2. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, majd a Jugoszláv Királyság időszaka (1919–1941)

Az első világháború után a mai Vajdaság területét a trianoni békeszerződés (1920) értelmében a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolták. Ez a folyamat a lakosság nemzeti megoszlását is megváltoztatta. Míg a magyarok aránya 1910-ben Vajdaság területén 28% (420 000) volt, 1931-ben már 23%-ra (376 000) csökkent a Vajdaság területét is beolvasztó új, nagyobb közigazgatási tartományban (Szondi 2005, 148). A tartomány népessége 1918 és 1940 között 190 000 állampolgárral gyarapodott, ebből 80 000 volt a „kolonisták”, túlnyomórészt szerbek száma (Szondi 2005, 148). Az újonnan létrejött államot 1919-ben a főhatalmak szerződéssel kötelezték, hogy a területén élő kisebbségek jogait megóvja, és állami költségvetésből biztosítsa minden nemzet számára az anyanyelvi oktatást (Horváth 1997, 321). Az oktatásra vonatkozó 1919-es szabályzat leszögezte, hogy a háború előtt már működő óvodákat nem szüntetik meg, és mindenkinek joga van saját anyanyelvén tanulni (Kopas-Vukašinović 2004, 45). Ennek ellenére 1929-ben a Vajdaság területét is felölelő tartományban csupán 168 óvoda működött 34 519 gyermekkel, azaz 87-tel kevesebb, mint 21 évvel korábban (Dimić 1997, 182). A szerbiai óvodai programok fejlődését vizsgáló Kopas-Vukašinović szerint a két háború közötti időszakban sem a gazdasá-

gi, sem a társadalmi tényezők nem kedveztek az óvodahálózat fejlődésének, óvodai programok kialakításának és gyakorlati megvalósításának. A korszakban megjelenő módszertani munkák Friedrich Fröbel elveit követték, habár ezeket a gyakorlatban kevésbé sikerült érvényesíteni (Kopas-Vukašinović 2004, 53–54). Az 1929-ben megjelent, népiskolákról szóló törvény az óvodák tevékenységére is kihatott, de csak 1940-ben készült el a korszak óvodai programja (*Program i način rada u zabavištu*), amely az óvodai munkát Friedrich Fröbel és Montessori pedagógiai módszereire alapozva pontosan szabályozta.

A magyar többségű településeken szerb nyelvű óvodák és iskolai előkészítők működtek, azzal az indokkal, hogy a gyermekek számára fontos az államnyelv alapjainak elsajátítása az iskolába lépés előtt. A pedagógusok elhelyezkedésének alapfeltétele volt a szerb nyelv tudása, valamint a délszláv államra és a királyra tett hűségkü (Mačković et al. 2004, 275). Kisebbségi tagozatra nagyon kevesen iratkozhattak, csak azok a gyermekek, akikről az állami szervek sajátos mércék alapján (névelemzés) megállapították², hogy valóban az illető kisebbséghez tartoznak (Horváth 1997, 323). Ez a gyakorlat egészen a második világháborúig meghatározta a szerbiai kisebbségi oktatási rendszert, és a magyar nyelvű oktatás leépítéséhez vezetett (Pálinkás 1984, 103). Mindemellett az ország egész területén érezhető volt az oktatásban egy jelentős lemaradás, 1938/1939-ben az általános iskolát a lakosság csupán 9%-a végezte el (Szondi 2005, 71).

A korszak oktatási kisebbségpolitikáját és óvodapedagógiai elveit jól tükrözi a Stevan Mačković és Vesna Srdić kutatásában vázolt korabeli szabadkai állapot. Szabadka az országban Belgrád és Zágráb után a harmadik legnagyobb város volt. Az 1931-es népszámlálás adatai szerint a város területén 100 058 lakos élt, amelynek 66,9%-a horvát és szerb, 29,7%-a magyar, 2,5%-a német volt (Szondi 2005, 287). A lakosság többsége a környező falvakban és tanyákon élt. 1925-ben a külső területeken nem, csupán a városban működött óvoda, szám szerint 11, ebből 10 városi tulajdonú volt, egy pedig magánóvoda. Ezekben belül 9 szerb-horvát és 2 magyar nyelvű csoport működött. Minden csoportban átlagosan közel 100 gyermekkel foglalkozott egy óvodapedagógus. A 10 községi tulajdonú óvodába 991 gyermek járt, ebből 432 szláv, 559 nem szláv származású volt. A szláv gyermekek 10%-a, a nem szláv gyerekek 96%-a nem beszélte a szerb nyelvet. Ezzel összefüggésbe hozható a tanfelügyelők korabeli évi jelentése a szabadkai óvodákról:

2 Svetozar Pribičević oktatási miniszter 1921-ben kiadta a névelemzési rendeletet, amely segítségével a tanulók neve alapján döntötték el, hogy ki milyen nemzetiségű. Minden olyan személyt, akinek a neve hangzásban vagy tartalmában nem utalt magyar eredetre, eltiltották a magyar iskolától. Emellett az 1922/1923-as tanévtől a magyar nyelvű zsidóknak is tilos volt a magyar tagozatokra beiratkozni (Dimić 1997, III 64). Ez az óvodákra is érvényes volt.

Mivel a tanulók többsége nem beszéli az államnyelvet, az óvodák lehetnének a nyelvtanulás első helyszínei, hogy a gyermekek a későbbiekben könnyebben kapcsolódhassanak be az általános iskolai oktatásba. Ezt a munkát előzőleg meg kell tervezni és ki kell dolgozni. Az óvónők többsége közvetett úton, a magyar nyelvet is használva tanítja a gyerekeket az állami nyelvre (Mačković et al. 2004, 276).

Az államnyelv tanításának helyszíne lett az óvoda, ahol „jelen volt az a törekvés, hogy a gyerekekkel folyó foglalkozás minden területén az állami nyelv váljon uralkodóvá” (Mačković et al. 2004, 286). A szerb nyelv dominanciája mellett az államhoz való lojalitás, a hazaszeretet is hangsúlyosan jelen volt az óvodai munkában, ezt bizonyítja a szabadkai Második iskolafelügyelőség 1931/150 számú jelentése:

A hatáskörünk alá tartozó óvodákban a nemzeti szellem fejlesztésén dolgoztak, nemzeti ihletésű dalocskák-versikék tanításával ültették a kicsik szívébe a Király és a haza iránti szeretetet. A testgyakorlatokat katonás sorokban végezték. Most, hogy a sokol-ság eszménye ezeknél a gyerekeknél is jelentkezett, a sokol-rendszer szerinti testgyakorlatok végzését rendeltem el, melyeket šajkačákkal (katonasapkával) a fejükön és fáfegyverrel a kezükben végeznek (Mačković et al. 2004, 288).

1.3. Vajdaság újra a Magyar Királyság területe – a második világháború időszaka (1941–1944)

1941-ben Magyarország Németországhoz csatlakozva visszafoglalta az első világháború után elvesztett területeket, köztük Vajdaságot is. Az oktatást a magyar állam megkísérelte visszaállítani az 1918 előtti állapotokra a korabeli magyarországi mintákat szem előtt tartva. Magyarországon 1936-tól az óvoda igazgatása és felügyelete a belügyminiszter hatáskörébe került, és ezzel erősödött az államhatalom direkt befolyása a nevelés területére. Emellett ebben a korszakban a magyar óvodapedagógia népi-nemzeti irányba tolódott el (Molnár et al. 2015, 123). Az oktatás újrászervezésére vonatkozó rendeletek az itt élő kisebbségek számára nem kedveztek. A Jugoszláv Királyság alatt tanító pedagógusok csak a magyar nyelv tudásával és a magyar államra tett hűségeskü megtétele után tarthatták meg a munkájukat, a hiányzó oktatási szakembereket Magyarországról hozták (A. Sajti 2010, 88).

Szabadkán tíz óvoda működött 1942-ben, többségükben magyar, esetenként német tagozatokkal. A városon kívüli óvodahálózat növelésére is történt kísérlet. A többségében szerbek lakta sándori városrészben megnyitott intézmény kapcsán jegyzi meg az óvodai tevékenységet felügyelő városi tanácsos a követ-

kezőket: „Sándorban, ahol többnemzetiségű gyerekek élnek együtt, szükség van a békés egymás mellett élés megszokására és a magyar nyelv megtanulására” (Mačković 2004, 298).

Szabadkán beindult az óvodapedagógus-képzés is, az 1942/1943-as tanévben már működni kezdett a Magyar Királyi Állami Kisdedovónőképző Intézet 2 osztállyal, 72 tanulóval, akik, egy bunyevác (horvát) és egy német hallgató kivételével, mind magyar nemzetiségűek voltak (Mačković et al. 2004, 299).

1.4. Óvodák a szocialista Jugoszláviában (1945–1991)

A második világháború után Vajdaság autonóm tartományként (törvényhozói és jogalkotói hatalommal felruházva többek között az oktatás területén is) része lett a Josip Broz Tito által vezetett szocialista Jugoszláviának. A felekezeti óvodai oktatás és a magánóvodák megszűntek. Jugoszlávia a területén élő kisebbségeknek kezdettől fogva számos jogot biztosított, különösen az oktatás és a nevelés területén, lehetőséget biztosított mindenki számára az anyanyelven történő tanulásra az óvodától kezdve a középiskoláig minden szinten. Az 1974-ben meghozott alkotmány az anyanyelvhasználat jogát megerősítette az ország területén élő minden nemzetiség részére az oktatás, valamint az állami és a közszféra minden területén (Pálinkás 1984, 123). A magyar nyelvű óvodapedagógus-képzés 1952-ben meg is indult Újvidéken, először négyéves középiskola, majd 1975-től főiskola formájában³ (Pálinkás 1984, 153). Az óvodába iratkozó gyermekek száma fokozatos növekedett Jugoszlávia területén, míg 1957-ben 49 793 gyermek járt óvodába, addig 1988-ban már 413 197 (Božinović 1996, 248). Ezzel a növekedéssel sem érték el a megfelelő szintet, ugyanis 1978-ban Szerbia területén a gyermekek mindössze 16%-a, Vajdaság területén pedig 21%-a járt óvodába (Kamenov 1987, 307).

A korszak első éveiben – a Szovjetunióval való szakításig – szovjet mintára próbálták újrászervezni az iskoláskor előtti intézményeket. Ennek egyik eredménye volt az *Uputstva vaspitaču dečijeg vrta* című, szovjet mintára készült óvodai kézikönyv 1948-as kiadása. Részben a kiadvány hatására megjelentek az óvodában a napjainkig is megtalálható korosztály szerinti csoportok: a kiscsoport 3-tól 4 éves korú, a középső csoport 4-től 5 éves korú és a nagycsoport (iskola-előkészítő) 5-től 6 éves korú gyermekek számára (Kopas-Vukašinović 2004, 59–60). Meghatározták az óvodai tevékenység célját, az óvodapedagógus-

3 Több évtizeden keresztül magyar óvodapedagógusokat csak az újvidéki főiskolán képeztek. 1993-ban nyílt meg a szabadkai Óvóképző Főiskola, majd 2008-ban megkezdődött az egyetemi szintű óvodapedagógus-képzés az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karán, ahol BA- és MA-képzés is folyik.

sok feladatait, a napi munka menetét, az óvodai szabad foglalkozások mellett a kötelező foglalkozások – ma is meglévő – területeit, amelyek az anyanyelv (beszédkészség), a testnevelés, a környezeti ismeret, a képzőművészet, a zene és a matematikai alapfogalmak ismeretére vonatkoznak (Kopas-Vukašinović 2004, 62–64). Ebben az időszakban a bölcsőde elkülönül az óvodától, ahol kéttípusú, máig jelen lévő formát vezettek be: a félnapos (négyórás) óvodát és az egész napos óvodát napközivel (Kamenov 1987, 139, 307). 1969-ben lépett hatályba a gyermekek harmadik életévétől az iskolás korig terjedő időszakának oktatási-nevelési programja. Ennek alapján külön kidolgozták – a szerbhorvát és a horvátszerb mellett – a magyar, szlovák, román és ruszin nyelvű gyerekek beszédkészségét fejlesztő foglalkozások, a környezeti nyelvek elsajátításának a programját. Ebben a szellemben készült el a Vajdasági Pedagógiai Intézet koordinálásával az első vajdasági pedagógiai program, amely a térségben elsőként nyújtotta a bölcsődék kidolgozott programját, illetve a gyermekek harmadik életévétől kezdődő óvodai programot. Ebben a tantervben, amelyet magyar nyelven is kiadtak, a fent felsorolt kötelező foglalkozások mellett a nagycsoportos, az iskola-előkészítő csoport tevékenységei kiegészülnek a környezetnyelv tanításának programjával. A vajdasági magyarok által lakott területeken, a szerbhorvát tagozatokon magyar nyelvet, a magyar tagozatokban pedig szerbhorvát nyelvet tanultak a gyermekek önálló foglalkozás formájában. A foglalkozások célja az volt, hogy megteremtsék az iskolai környezetnyelv tanításához szükséges nyelvi alapokat (*Az iskoláskor előtti nevelés*, 1975). 1985-ben, az 1975-ös programot kiegészítve, Vajdaságban kiadták azt a korabeli vélemények szerint is minőségi előrelépést jelentő óvodai programot, amely rugalmasabb óvodai tervezést és a tevékenységek átjárhatóságát biztosította (*Az iskoláskor előtti nevelés*, 1985).

Ebben az időszakban többnyire nem voltak különböző anyanyelvű gyermekekből álló, vegyes óvodai csoportok. A kétnyelvűséget a környezetnyelv tanítása mellett egyéb módszerekkel próbálták segíteni, illetve kísérleti céllal Szabadkán egyéb kezdeményezésekre is sor került. A szabadkai óvodákban

1954-től beindult a kétnyelvűség tanulmányozása, majd 1962-től megkezdődik a magyar kísérleti csoportokban a szerbhorvát nyelvű oktatás, és ugyanúgy a szerbhorvát kísérleti csoportokban a magyar nyelvű. A munkatervet a Pedagógiai Intézet dolgozta ki, 10 évig volt alkalmazásban. Ezután a tervet elfogadták Vajdaság egész területén, és a gyakorlatban is alkalmazták. Párhuzamosan ezzel, 4 olyan kétnyelvű tagozat munkáját kísérték figyelemmel, ahol a gyerekek különböző anyanyelvűek voltak (Mačković et al. 2004, 325).

Erre az időszakra utal a Szabadkán, a Kertváros egyik óvodájában tevékenykedő egyik pedagógus 1963/1964-es tanévre vonatkozó jelentése: „Egyes gyerekek gyengén beszéltek a szerb nyelvet, ezen a területen is sokat elértünk. A gyerekeknek sokat meséltem, olvastam, ami a szókincsük gazdagodását eredményezte” (Mačković et al. 2004, 323). Emellett az említett időszakban a Szabadkán óvónóként dolgozókkal folytatott beszélgetéseinkből tudjuk, hogy azokban az óvodákban, ahol több különböző nyelvű csoport is működött, csak a kötelező foglalkozások zajlottak elkülönülve, a játékszobában és a szabadban töltött idő alatt a különböző anyanyelvű gyerekek együtt játszottak, nyelvtanulásukat ez is motiválta.

A fenti próbálkozások is a testvériség–egység eszméjének a szocialista Jugoszláviában betöltött szerepével magyarázhatóak. Ez a szocialista ideológia teljesen áthatotta a korszak óvodai munkáját, az ünnepek kiemelése is ebben a szellemiségben történt, eszerint az óvodában megünnepezték a köztársaság és a hadsereg napját, a munka ünnepét, Josip Broz Tito születésnapját, valamint az újévvárást és az ehhez kapcsolódó Télapó-varást (Mačković et al. 2004, 323).

1.5. Óvodai oktatás és nevelés a miloševići hatalom idején (1991–2000) és a 21. század első évtizedeiben

Slobodan Miloševićnek nagy szerepe volt abban, hogy 1990-ben elfogadták Szerbia Alkotmányát, amely megteremtette a jogi kereteket Vajdaság autonómiájának teljes felszámolására. Ez Vajdaság oktatásának központosítását is eredményezte. Ettől kezdve Vajdaságnak megszűntek törvényhozó és jogalkotó jogai az oktatás területén is, minden tekintetben – anyagi és jogi szempontból is – Belgrád döntött a vajdasági oktatásról, így az iskoláskor előtti intézmények munkájáról is. A korszak óvodai oktatásra és nevelésre vonatkozó törvényei számos újdonságot tartalmaztak. Az oktatás és nevelés alapjairól szóló törvény (2004) megváltoztatásával bevezették, és minden gyerek számára kötelezővé és ingyenessé tették az iskoláskor előtti előkészítő programot. A nyelvhasználat kérdését is törvénybe foglalták, eszerint az óvodákban a nevelés és oktatás szerb nyelven kell hogy megvalósuljon, viszont a nemzeti kisebbségek tagjai számára a nevelés és oktatás anyanyelven is történhet, de lehet kétnyelvű, vagy történhet szerb nyelven is, ha a szülők és a gyámok legalább 50%-a úgy dönt. Ennek alapján az óvodákban megjelentek a nyelvileg vegyes csoportok. Az 1994/1995-ös tanévben a tartomány területén iskoláskor előtti oktatásban (egész napos, illetve félnapos óvodai ellátásban) 43 547 három–hét éves korú gyermek részesült. Az oktatás 1683 csoportban történt. Magyar nyelven 26 közösségben működött napközi és óvoda, 216 csoporttal, amelyekbe 5225 magyar gyermek járt, viszont

48 kétnyelvű, magyar–szerb csoport is működött 1093 gyermekkel (Mirnics 1997, 144–145).

1996-ban Szerbiában létrehozták azt az iskoláskor előtti oktatásra és óvodára vonatkozó programot, amely átdolgozott formában napjainkban is érvényes. Az alapprogram a gyermeket, annak testi és szellemi fejlődését helyezi előtérbe, így a program alapelvei is ezt a nézetet hangsúlyozzák. Az intézményekben két nyílt oktatási rendszerhez kapcsolható modell, az A és B közül választhatnak a pedagógusok. Hogy melyik módszer szerint dolgoznak, legtöbbször az illetékes intézmény dönti el. Ha az intézmény nem határozza ezt meg, a pedagógus dönthet. Erre a két munkaformára épülhet rá még egy, az intézmény által meghatározott speciális program. Ez lehet már meglévő program (módszer) átvétele, de megfelelő szakemberek segítségével új program is alakulhat (*Pravilnik o opštim osnovama predškolskog programa*, 2006). Ilyen a szabadkai Naša radost Iskoláskor Előtti Intézmény által kibocsátott *Kommunikációs képességek fejlesztése kétnyelvű csoportban* elnevezésű speciális nevelő-oktató program, amely szerb és magyar óvodapedagógus páros vezetésével működő kétnyelvű (szerb, magyar) óvodai közösség, csoport létrehozására irányul. A program célja a domináns kétnyelvűség elérése. A 2002/2003-as iskolaévben öt ilyen csoport működött az intézményben.⁴

A miloševići időszakban megkezdődött a vajdasági magyarok civil háttérstruktúrájának és érdekvédelmi szervezeteinek a kialakulása. 1993-ban megalakult a Vajdasági Magyar Pedagógusok Egyesülete, 1998-ban a Vajdasági Magyar Óvodapedagógusok Egyesülete, 2002-ben a Magyar Nemzeti Tanács, a vajdasági magyarság országos kisebbségi önkormányzati szerve.

A Vajdasági Magyar Óvodapedagógusok Egyesülete keretében megindult egy tudatos, kizárólag az óvodai tevékenységet segítő munka, amely a népi kultúra, a helyi hagyományok és értékek óvodapedagógiába való integrálásának módszertani alapjait fektette le (Szóke 2000, 2006).

Fenntartható-e a vajdasági magyar óvodahálózat?

2.1. Folyamatos csökkenést mutató demográfiai adatok

Mirnics Károly szociológus 1998-ban megvizsgálta a vajdasági magyarság vitális statisztikai tényezőit az oktatás kapcsán, és a születési adatok alakulása és a várható élettartam alapján megállapította, hogy az 1948-as népszámlálás időpontjában élt magyar népesség még képes volt önmaga reprodukciójára. Ez az arány később egyre romlott. Így például az 1991-ben élő vajdasági magyar

4 Lásd bővebben az intézmény weboldalán: <http://starisajt.nasaradost.edu.rs/hu/program/razvijanje-komunikativne-sposobnosti-na-nematernjem-jeziku.html> (2018. okt. 15.).

népesség a mostani csökkenő születésszámmal csak 110–120 év alatt lenne képes önmagát reprodukálni (Mirnics 1998, 59). Badis Róbert a 2011-es népszámlálás alapján vizsgálta meg a demográfiai folyamatokat, és megállapította,

hogy a kilencvenes években tapasztalt tendenciák folytatódnak. Továbbra is évente mintegy 1,5%-kal csökken a vajdasági magyarok száma. A természetes fogyatkozás mérséklődni látszik, de stabilan 3 ezer fő környékén mozog. Az elmúlt időszakra kivetítve ez mintegy 30 ezres népességcsökkenést okozott. Az elvándorlás, bár más motivációval, de tovább folytatódik, hozzávetőlegesen 500 és 1000 közé tehető az elvándorlók száma évente [...]. Az asszimilációs veszteség nagyobb része generációk közötti veszteség, kisebb része adódik csak a nemzeti identitás megváltoztatásából. A vegyes házasságok arányából és az etnikai reprodukció mértékéből becslve, körülbelül 5–6 száz főre tehető évente az asszimilációs veszteség (Badis 2012, 35).

A magyar kisebbség létszámának csökkenése az elmúlt öt évben tovább folytatódott, a vajdasági magyarok külföldre történő vándorlása a tapasztalatok szerint az elmúlt években felgyorsult. Ez leginkább az oktatási intézmények munkáján érezhető, az iskolákban gyakori jelenség, hogy szeptemberi iskolakezdekori osztályonként néhány gyermekkel kevesebb iratkozik be, a család külföldre történő költözése miatt. Az óvodába járó gyermeklétszám adatai is ezt mutatják. A 2009/2010-es tanévben 9%-kal volt kevesebb az óvodába járó iskola-előkészítő csoport létszáma, a 2014/2015-ös tanévben az előző tanévhez képest 5%-os a gyermeklétszám csökkenése. A gyermeklétszám növekedése csupán a 2012/2013-as tanévben tapasztalható (Magyar Nemzeti Tanács 2015, 11–12).

2.2. Felcserélő kétnyelvűségi helyzetek az óvodában

Kevés adattal rendelkezünk, amely számot ad arról, hogy hány magyar gyermek jár szerb óvodába. „Évtizedekre visszamenőleg az anyanyelven tanulók aránya a képzésnek ezen a szintjén is változatlanul 80% körül mozog” – írják a Magyar Nemzeti Tanács Oktatásfejlesztési stratégiájában 2010-ben (Magyar Nemzeti Tanács 2010, 2). Badis Róbert kutatásából tudjuk, hogy a 2009/2010-es tanévben szerb nyelvű iskola-előkészítőbe többnyire a szórványban élő gyermekeket írták, ahol nincs magyar nyelvű oktatás, de az adatok azt mutatják, hogy számos nagyvárosban (Újvidék, Zombor, Szabadka) is nagyobb számú magyar gyermek jár szerb nyelvű óvodai csoportba. A szerb nyelvű óvodába járók mellett magas a vajdasági kétnyelvű (többnyire szerb–magyar) óvodákba járó gyermekek száma is (Badis 2011). A régió pszicholingvisztikával foglalkozó

kutatói az anyanyelvi domináns kétnyelvűséget tartják elfogadható mintának, kutatásaik szerint negatív hatással van egy gyermekre, ha nem az anyanyelvén, hanem egy második nyelven történik iskoláztatása (Göncz 1985, 2004).

Ha például kisebbségi szempontból mérlegeljük a kérdést, és a helyzetet erősen felcserélő kétnyelvűségi helyzetnek ítéljük, amelynél a többségi nyelv státusza magas, a kisebbségié alacsony, és emiatt fennáll a nyelvcsere lehetősége, a cél viszont anyanyelvi domináns kétnyelvűség, valószínű helyesebb az olyan döntés, amely azt ajánlja az iskolának, mint intézménynek, hogy a második, többségi nyelv intézményes oktatásának kezdését elodázza. Ha pedig a többségi tanulók kétnyelvűsítéséről vagy elit kétnyelvűség kialakításáról van szó, a mai ismeretek tükrében inkább a második vagy idegen nyelv korai vagy korábbi kezdete tűnik elfogadhatóbbnak – írja Göncz Lajos (2004, 277).

A két- és többnyelvűséget a gyermekkori nyelvsajátítás szempontjából kutató Mikes Melánia által létrehozott többnyelvűségi modell egyik alapelveként azt tartja, hogy az egyéni kétnyelvűség fejlesztését az iskola előtti korban kell elkezdeni (Mikes 1976, 15), szerinte

ahhoz, hogy a gyermek elsajátítsa környezetének nyelvét, nem szükséges, hogy ezen a nyelven részesüljön óvodai nevelésben. A környezetnyelven való nevelés és oktatás – azaz a gyermek szerb nyelvű csoportba íratása –, ha ugyanis a gyermek még nem ismeri anyanyelvi szinten a környezetnyelvet, a beszéd- és értelmi fejlődésére káros következményekkel járhat, és érzelmi konfliktusok kialakulásához is vezethet. Ha a gyermek az óvodába indulást megelőzően csak a magyar nyelvet használta, ajánlatos, hogy az óvodai nevelés is azon a nyelven történjék. Elegendőnek bizonyulnak az óvodai programban szereplő környezetnyelvi tevékenységek, amelyeknek nem a nyelvtanulás a célja, hanem a kommunikációs készségek fejlesztése játékos tevékenységi formák segítségével (Mikes 2003, 160).

Mindenesetre jól látható, hogy a kutatók által javasolt modell egyikével sem találkozhatunk a vajdasági magyar óvodákban, kivéve a szabadkai Naša radost Iskoláskor Előtti Intézmény által létrehozott *Kommunikációs képességek fejlesztése kétnyelvű csoportban* című speciális nevelő-oktató programot.

A vajdasági óvodatörténet áttekintése jól mutatta, hogy a térségben történt hatalomváltások gyakran az óvodában is az államnyelv dominanciáját használták föl arra, hogy erősen felcserélő kétnyelvűségi helyzetet létrehozva előkészítsék a gyermekeket többségi nyelven történő iskoláztatásukra.

Összegzés

A Vajdaság területén folyó nemzetiségi, azaz kisebbségi iskoláskor előtti oktatás minden esetben az anyanyelvre épülő identitásból indult ki. A törvények minden korszakban csupán az iskoláskor előtti nevelés államnyelvtől eltérő nyelven való jogát rögzítették, az uralkodó ideológiákon és a hazaszereteten kívül egyáltalán nem tértek ki a nemzeti identitás alakításának egyéb formáira, az etnikum helyi, illetve anyaországi történeti és kulturális hagyományainak elsajátítási módjaira és lehetőségeire. Ebből kifolyólag a vajdasági iskoláskor előtti nevelés jellemzőit makroszinten csupán a nyelvhasználat, illetve az erre vonatkozó jogok és gyakorlatok alapján tudjuk meghatározni. Az ide tartozó adatok összehasonlítása alapján elmondhatjuk, hogy noha a vajdasági óvodatörténet áttekintése jól mutatta, hogy a térségben történt hatalomváltások a 20. század első felében az óvodai nyelvhasználatban az államnyelv dominanciáját használták fel arra, hogy erősen felcserélő kétnyelvűségi helyzetet hozzanak létre, amely előremozdítja a gyermekek többségi nyelven történő iskoláztatásának lehetőségét, mégis a 20. század második felének oktatáspolitikája, még a miloševići hatalom idején is lehetőséget biztosított a magyar kisebbség anyanyelvének teljes körű használatára az iskoláskor előtti nevelési intézményekben.

Ennek alapján elmondhatjuk, hogy napjaink iskoláskor előtti nevelési programjának alapelvei lehetőséget biztosítanak arra, hogy az óvodapedagógus a kisebbségi kultúra alapjaira építse a helyi programot. Ez a tudás a vajdasági magyarság esetében sajnos nincs összefoglalva, a cél- és követelményrendszer kimenetre orientált (output) rendszerű szabályozása ilyen szempontból nem történt meg. Csak az egyes óvodai speciális programok és dokumentációk áttekintéséből, pedagógusokkal folytatott interjúkból szerezhethetnénk értesülést arról, hogy a kisebbségi oktatás magában foglalja-e, vagy csak töredékesen tartalmazza a kisebbségi kultúrára, vallásra, életmódra, művészetre, etnográfia és történelemre vonatkozó alapkészségeket. Ez a szempont a térségben elfogadottan nem az állami oktatáspolitikai feladata. A nemzeti identitás megőrzésére vonatkozó tudást a pedagógusképző intézmények igyekeztek kialakítani, illetve a 21. században a Magyar Nemzeti Tanács, különböző szakegységekkel karöltve. Ebben leginkább a Vajdasági Magyar Óvodapedagógusok Egyesületének volt szerepe. A Magyar Nemzeti Tanács stratégiája számos, leginkább a létszámnövekedésre, illetve a nyelvi kérdésekre vonatkozó intézkedéssel próbálja befolyásolni a magyar etnikumra vonatkozó vajdasági óvodai tevékenységét (Vackor óvodába indul projekt, Diákbusz projekt, az óvodára is vonatkozó magyar nyelvű fejlesztőpedagógiai hálózat kiépítése) (Magyar Nemzeti Tanács, 2015). Mindennek a hatását egy későbbi, mikrotörténeti kutatással lehetne alaposabban megvizsgálni.

Irodalom

- Badis Róbert. 2011. *A vajdasági magyar szórványban élők demográfiai helyzete*. Zenta: Identitás Kisebbségkutató Műhely.
- Badis Róbert. 2012. Láttelet a vajdasági magyarok demográfiai helyzetéről. *Pro Minoritate*, 12 (3): 27–38.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrtā – Žene u crnom.
- Dimić, Ljubodrag. 1997. *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, I. Beograd: Stubovi kulture.
- Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa szerk. 1997. *Anyanyelvi oktatásunk*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Gavrilović, Ana. 2001. *Predškolske ustanove u Srbiji, 1843–2000*. Beograd: Službeni glasnik.
- Göncz Lajos. 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája: A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Göncz Lajos. 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége – nyelvpszichológiai vonatkozások*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Horváth Mátyás. 1997. A jugoszláviai magyar iskolák fejlődéstörténeti vázlata a két világháború között. *Magyar Pedagógia*, 97 (3–4): 319–326.
- Iványi István. 1892. *Szabadka szabad királyi város története. II.* Szabadka: Bittermann József Könyvnyomdája.
- Kamenov, Emil. 1987. *Predškolska pedagogija. Knjiga prva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kopas-Vukašinović, Emina. 2004. *Karakteristike i razvoj programa za predškolsko vaspitanje i obrazovanje*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet. <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/1949/Disertacija.pdf?sequence=1>. (2018. jan. 11.)
- Mačković, Stevan – Runje, Dujo – Srđić, Vesna – Vass Géza. 2004. *Az iskoláskor előtti nevelés kialakulása és fejlődése Szabadkán*. Szabadka: Naša radost Iskoláskor Előtti Intézmény.
- Magyar Nemzeti Tanács. 2010. Magyar Nemzeti Tanács Oktatásfejlesztési Stratégiája 2010–2016. <http://archiv.mnt.org.rs/10-Strategiak>. (2018. jan. 15.)
- Magyar Nemzeti Tanács. 2015. Magyar Nemzeti Tanács Oktatásfejlesztési Stratégiája 2016–2020. http://www.mnt.org.rs/sites/default/files/attachments/oktatasi_strategia.pdf. (2018. febr. 10.)
- Mikes Melánia. 1976. A többnyelvűség jugoszláv modellje. *Hungarológiai Közlemények*, 8 (26–27): 9–18.
- Mikes Melánia. 2003. A kétnyelvűség fejlesztése a vajdasági óvodákban. In *Kisebbségi létjelen-ségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*, szerk. Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa. 159–185. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Mikuska, Éva – Raffai, Judit. 2018. Early Childhood Education and Care for the Hungarian minority in Vojvodina, Serbia. *Early Years* 38 (3). <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09575146.2018.1479682?scroll=top&needAccess=true>. (2018. szept. 22.)

- Mirnic Károly. 1997. Az óvodától az egyetemig – anyanyelven. In *Anyanyelvi oktatásunk*, szerk. Gábrityné Molnár Irén – Mirnic Zsuzsa. 137–157. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Mirnic Károly. 1998. A magyar kisebbség iskolázottsági szintje a Vajdaságban. In *Vajdasági útkereső*, szerk. Gábrityné Molnár Irén – Mirnic Zsuzsa. 33–93. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Mirnic Károly. 2000. Demográfiai jellemzők, társadalmi mutatók. Politikai önszerveződés. In *Vajdasági marasztaló*, szerk. Gábrityné Molnár Irén – Mirnic Zsuzsa. 23–52. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Molnár Balázs – Pálfi Sándor – Szerepi Sándor – Vargáné Nagy Anikó. 2015. Kisgyermek-kori nevelés Magyarországon. *Educatio*, 24 (3): 121–128.
- Pálincás József. 1984. *Walter magisztertől a tudományegyetemig: Iskoláink rövid története*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Pukánszky Béla – Németh András. 1997. *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Sajti Enikő, A. 2010. *Búntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Történettudományi Doktori Iskola, Modernkori Program.
- Stojanovic, Aleksandar – Kovacevic Zorica – Bogavac Dragana. 2018. From obsolete to contemporary preschool education (experiences in Serbia), *Early Years* 38 (3) <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09575146.2018.14445842018> (2018. 11. 10.)
- Szondi Ildikó. 2005. *Nemzetiségi demográfiai viszonyok a déli szláv országokban, különös tekintettel a magyarság adataira*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Statisztikai és Demográfiai Tanszék.
- Szöke Anna. 2000. *Elszaladt a kemence: Óvónők és szülők kézikönyve*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Szöke Anna szerk. 2006. *Ne csak taníts, örökíts! A vajdasági magyar óvodapedagógia tíz éve*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Tóth Lajos. 1994. *Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig*. Szabadka: Szabadegyetem.
- Völgyi Lajos. 1896. *Szabadka szabad királyi város óvodáinak története és fejlődése 1839-től 1896-ig*. Szabadka: Krausz és Fischer Könyvnyomdájából.
- Völgyi Lajos. 1908. *Karácsonyfa-ünnepség: Elemi iskolai, óvodai és családi használatra összeállította*. Szabadka: Szent Antal Nyomda.

Judit RAFAI – Eva VUKOV RAFAI – Eva MIKUŠKA

175 GODINA VOJVOĐANSKOG PREDŠKOLSTVA NA MAĐARSKOM JEZIKU SA GLEDIŠTA ETNIČKOG IDENTITETA I UPOTREBE MATERNJEG JEZIKA

O vojvodanskom školstvu na mađarskom jeziku su već objavljeni brojni pregledi, dela. Ova dela sa temom predškolskog vaspitanja većinom se bave samo na nivou napominjanja. (Pálincás 1984, Tóth 1994, Gábrityné – Mirnic 1997). U zadnjim

decenijama je publikovano više radova, koji se bave konkretno sa predškolskim ustanovima u Srbiji (Gavrilović 2001, Kopas-Vukašinović 2004, Mačković – Runje – Srdić – Vass 2004; Stojanovic – Kovacevic – Bogovac 2018), ili u Mađarskoj, odnosno daju sažetak istorije predškolskog vaspitanja jednog mesta, područja. U našem radu ni mi ne vršimo prikazivanje celokupne istorije vojvodanskog predškolskog vaspitanja, ali sa gledišta etničkog identiteta i upotrebe maternjeg jezika pokušavamo običi najvažnije stanice na mađarskom jeziku organizovanog predškolskog vaspitanja u Vojvodini, koja ove godine slavi svoj 175 godišnji jubilej. Prikazivanju će u najvećem broju služiti primeri organizovanja i promene subotičkih predškolskih ustanova.

Ključne reči: predškoolstvo, maternji jezik, etnički identitet, Vojvodina, Mađari, Subotica.

Judit RAFFAI – Éva VUKOV RAFFAI – Éva MIKUSKA

MARKING THE 175th ANNIVERSARY OF THE FIRST HUNGARIAN ETHNIC MINORITY NURSERY IN VOJVODINA, THE NATIONAL IDENTITY AND THE IMPORTANCE OF SUSTAINING THE NATIVE LANGUAGE

There were several academic papers that address the education system in Vojvodina (Pálinkás 1984, Tóth 1994, Gábrityné – Mirnics 1997), however, there were few written about the history of the Early Childhood Education and Care (ECEC) that examines the rights of ethnic minorities living in this region. In recent decades, however, academic attention turned to the region's rich ECEC history, both from Serbia (Gavrilović 2001, Kopas-Vukašinović 2004, Mačković – Runje – Srdić – Vass 2004; Stojanovic – Kovacevic – Bogovac 2018) and from Hungary (Pukánszky – Németh 1997, Molnár – Pálfi – Szerepi – Vargáné 2015). Our aim was not to produce a comprehensive historical overview of the nurseries (bölcsőde) and kindergartens (óvoda) of the Hungarian national minority in Serbia, but to mark and celebrate 175 years since the first Hungarian nursery opened in Subotica. We will cover the influence of early educational and cultural traditions and values giving specific attention to the usage of the native language that is fundamental to cultural identity.

Keywords: Early Childhood Education and Care, native language, ethnic identity, Vojvodina, Hungarians, Subotica.

ROGINER Oszkár

Zentrum für Südosteuropastudien

Graz, Austria

rogoxar@gmail.com

MORAVICAI SZÉPIRODALOM

Adalékok Bácskossuthfalva sajtótörténetéhez

A tanulmány azokat a Bácskossuthfalván/Ómoravicán megjelenő, magyar nyelvű, szépirodalmi szövegeket és publicisztikát is tartalmazó (ifjúsági) lapokat ismerteti az 1945 és 1992 közötti időszakban, amelyek művelődési és művészeti orientáltak, de csak helyi terjesztésűek voltak. A rövid sajtótörténeti áttekintést így két kiadvány, a *Vándorbot* és az *Echo* feldolgozása követi. Elsősorban az áll középpontban, hogy miként alapították ezeket a lapokat, mik voltak a szerkesztési irányvonalak, és hogy az adott periodika milyen körülmények között szűnt meg, illetve miért nem lett folytatása. A célkitűzések egyike emellett a korabeli művelődéspolitikai, művelődés-, művészet- és sajtótörténeti folyamatoknak való megfeleltetés, valamint az adott periodika elhelyezése a jugoszláviai magyar művészeti világok és együttműködési hálózatok összefüggésrendszerében. Különösen fontos emellett azon egyéni és kollektív szereplők feltérképezése, akik a kisperiodikákat alapították, valamint akik közreműködtek a rövid megjelenés során.

Kulcsszavak: Moravica, Ómoravica, Bácskossuthfalva, *Vándorbot*, *Echo*, sajtótörténet, Jugoszlávia

Sajtótörténeti áttekintés

A Moravica/Ómoravica/Bácskossuthfalva néven ismert település sajtótörténetileg sokban függött a közeli Topolyától, amelynek egyrészt közelsége, másrészt a nagyobb horderejű lokális hírek ritka, esetleges és alkalmi jellege, harmadrészt az ezért a híryanagért fizetni tudó helyi fogyasztói réteg hiánya miatt a dualizmus korából nem tudunk helyi alapítású sajtóorgánumról. A két világháború között viszont létezett egy rövid életű, a helységnevek hivatalos elnevezése miatt *Stamoravicai Vasárnap* című hetilapja. Főszerkesztője Jeszenszky Ferdó, szerkesztője Bajsai István, felelős szerkesztője pedig

Zsorzs István volt. Első száma 1929. június 2-án hagyta el a nyomdát, és 1929. július 28-áig összesen kilenc száma jelent meg. Az igazsághoz hozzátartozik viszont az is, hogy Jeszenszky Ferdó 1929-ben, a királyi diktatúra bevezetése után egy sor kormányhű lapot indított Topolyán, Feketicsen/Bácsfeketehegyen és Ómoravicán/Bácskossuthfalván. Az újvidéki és a szabadkai lapok pedig ekkor fel is hívták olvasóik figyelmét arra, hogy Jeszenszky Ferdó nem a kisebbségi érdekeket képviseli, hanem a Nikola Pašić által vezetett népi radikálisok álláspontját, és hetilapja is ennek fényében olvasandó.

A második világháborút követően a helyi érdekeltségű hírányagot a *Magyar Szó* topolyai mellékletében találjuk. Emellett viszont a *Vándorbot* és az *Echo* képviselőjében két olyan művészeti és művelődési kisperiodikát is számon tarthatunk, amely a községi határokon minden tekintetben túlmutató művészeti tevékenységről tanúskodik. Továbbá meg kell említeni a Moravicai Ifjúsági Klub egyszer megjelent, *Tudósító* címmel kiadott közlönyét a nyolcvanas évek végéről, valamint az iskolai periodikák közül az Id. Kovács Gyula Általános Iskola által kiadott *Pajtás* című diáklapot is.

Vándorbot

Az első, irodalommal foglalkozó ifjúsági periodika az 1966 végén megjelent *Vándorbot* című lap volt. Fő- és felelős szerkesztőként Tóth László jegyezte, a szerkesztőséget pedig olyanok alkották, mint Balogh István (a harmadik számtól), Bancik István, B. Varga László, Lódi Gábor, Méhes Béla és Vankó Gergely. Műszaki szerkesztőként Varga Sándor működött közre. A havi periodicitásra tervezett lapot a helyi újságárusoknál és az Ifjúsági Otthonban lehetett megvásárolni. Az induló időszaki kiadvány körüli első hivatalos megbeszélésre a Szocialista Ifjúsági Szövetség Helyi Választmányának év végi értekezletén került sor. Az első számnak minden valószerűség szerint nyoma veszett, tartalmáról és a folyóirat alapításának körülményeiről így csak a *Magyar Szó* hasábjairól értesülhetünk. Címét illetően Méhes Béla a következőképpen nyilatkozott Matuska Mártonnak 1967-ben: „A tollforgatónak szánjuk támaszul a lapot, mint vándornak a vándorbotot.”¹ A cím egyben utal arra is, hogy a Jugoszláviában megjelenő helyi terjesztésű lapok zömével ellentétben a *Vándorbot* egy kizárólag magyarul (és nem két vagy több nyelven) megjelenő folyóirat volt. Ezekben az évtizedekben ugyanis gyakori jugoszláv megoldásként, általában olyan semleges címekek kísérleteztek, amelyek több nyelven is megegyeztek, vagy egy idegen szó felhasználásával elkerülték a korabeli, nyelvi-etnikai szerkesztési elvárásokat.

1 Matuska Márton: Irodalmi újság Moravicán. *Magyar Szó*, 1967. jan. 5. 4.

Így volt ez a topolyai *Anonymus*, a zentai *Mi* és *Scarabeus*, a kishegyesi *Mozaik*, vagy a temerini *Vízió*, de a nagyobb, országos terjesztésű szerb és horvát ellen-téteket átívelni hivatott ifjúsági, kulturális vagy művészeti folyóiratok esetében is (*Gledišta*, *Indeks*, *Iskra*, *Polet*, *Praxis*, *Quorum*...). A *Vándorbot* szerkesztősége ezzel szemben egy nehezen fordítható, szerbül nehezen kiejthető cím mellett döntött, ami a későbbiekben szintén szemet szúrhatott.

Az első szerkesztőségi ülés, valamint a folyóirat első számának összeállítása 1966. december 11-én zajlott, a *Vándorbot* első száma pedig az év végén látott napvilágot 300 példányban, amiről a *Magyar Szó* is beszámolt.² A folyóirat első két számát kézi körforgó sokszorosítón (sapirográfon) nyomtatták a helyi iskola nyomdájában, és három fiatal szerző egy-egy írását tartalmazta. A második szám, szintén hat szerző írásával 1967 januárjának első felében jelent meg, hasonló módon. A lapszámhoz Tóth László írt előszót, majd Bancik István, Tóth B. László, Tóth Gizella, Vankó Gergely és Varga Sándor következtek. Utóbbi készítette az illusztrációkat is.³ A kezdeti sikerek és a viszonylag liberális művelődéspolitikai körülmények miatt a szerkesztőség a harmadik számhoz már a nagyobb példányszám és a terjesztés határainak kitágítása jegyében fogott hozzá. Egy sokkal későbbi interjúban Tóth László így emlékezett vissza a lapszám közvetlen előzményeire: „Csubela Ferenc, a Szocialista Szövetség topolyai választmányának elnöke elvitt a verbászi nyomdába, és bemutatott az igazgatónak. Megállapodtunk, hogy lapszámonként egy-két liter pálinkáért és egy kiló dohányért kézi szedéssel kinyomtatják a lapot, 1500 példányban. A képek nyomtatásához szükséges kliséket a Forum nyomdájában készítettem, baranyai borral fizettem. A lapot magam terjesztettem az akkor még létező, moravicai központú, de vajdasági jellegű, általam vezetett Egyetemisták Klubjának 400 tagjának segítségével.”⁴

Ebből a visszaemlékezésből egyrészt az vonható le, hogy míg a lap köré gyűlő fiatalok a munkához, ha nem is a legletisztultabb szerkesztési koncepcióval, de jelentős optimizmussal álltak hozzá, addig a környék döntéshozói, bár segítőkészek voltak, nem tekintették komoly kezdeményezésnek egy vidéki, ifjúsági irodalmi periodika alapítását. Másrészt, amennyiben pillantást vetünk az olyan sajtóorgánumok alapítási körülményeire, mint a *7 Nap*, az *Ifjúság Szava* vagy a *Szabad Vajdaság* (későbbi *Magyar Szó*), az intézmény hatókörének, székhelyének és támogatásának kijelölésére, valamint az ezt övező szigorra, akkor nyilvánvaló, hogy a *Vándorbot* esetében a helyi pártkörökben egy rövid életű kezdeményezésre számítottak. Ilyen értelemben ahhoz képest, hogy egy szinte

2 Uo.

3 Megjelent a *Vándorbot* második száma. *Magyar Szó*, 1967. jan. 18. 16.

4 Fekete J. József: Volt egyszer egy *Vándorbot*. *Magyar Szó*, 2017. jún. 17–18. 26.

minden mérhető dokumentáló, adminisztratív útvesztőiről ismert rendszerről volt szó, az a *Vándorbot*nak vajdasági periodikaként való felfejlesztéséhez egy meglehetősen informális módon, az érintettek alanyi döntésének szintjén járult csak hozzá. Amikor viszont a periodika már önálló témaként a szélesebb nyilvánosság része lett, majd ebből kifolyólag hivatalos művelődéspolitikai és anyagi támogatásra is szükség lett volna, akkor pontosan ezek az informális kezdetek bizonyultak elégtelen alapnak.

A *Vándorbot* viszont ettől a harmadik számtól már vajdasági jellegű, és ilyen értelemben regionális terjesztésű is szeretett volna lenni, ami már az Újvidéken és részben Szabadkán központosított művészeti világoknak, továbbá az onnan irányított kultúrpolitikai struktúráknak is szemet szúrt.⁵ A lap harmadik száma mindazonáltal egy ambiciózus programcikkkel indított. „A VÁNDORBOT harmadik száma új köntösben jelenik meg: nyomdában készült el, vajdasági jellegget kapott. A szerkesztőség úgy véli, hogy a vajdasági fiataloknak kevés lehetőségük van az irodalmi induláshoz, a kezdő szárnycsapások megtevéséhez. Ezért határoztuk el, hogy a lapot kibővítjük, hogy nemcsak a moravicai fiatalok írják – akik különben a megindítást kezdeményezték, hanem helyet adunk minden fiatal tollforgatónak, akinek kedve van az alkotáshoz.”⁶

Ehhez a szerkesztéspolitikai irányultsághoz kapcsolódik a második oldalon levő felhívás is, amely tartományi szintű közreműködésre szólította fel azokat a fiatal tollforgatókat, akik szépirodalmi szöveget küldenének a következő (egyben utolsó) számba. A láthatóan tehetségápolásra hangsúlyt fektető szerkesztési elvek egyrészt szakmai segítséget ajánlottak a kezdőknek, másrészt pedig ugródeszkaként szerettek volna szolgálni a nagyobb terjesztésű, komolyabb szaktekintélyek bizalmát élvező jugoszláviai magyar irodalmi, művészeti, kritikai folyóiratokhoz. A *Magyar Szó* ennek fényében, többek között a *Vándorbot* vajdasági jellegére hivatkozva írt arról, hogy egy ilyen felelősség felvállalásához, továbbá egy irodalmi periodika sikeréhez a fiatalok lelkesedése és a szerény anyagi juttatások nem elegendőek, emellett viszont arra is felhívta a figyelmet, hogy inkább arra kellene törekedni, hogy a lap valamilyen esztétikai mércéknek is megfeleljen (Becker 1982, 24). Ekkor viszont már láthatók azok az érvek, illetve az a szembenállás is, amely a *Képes Ifjúság* kapcsán majd az utolsó számban megszövegezésre is kerül. Nevezetesen az, hogy a korabeli, központosított döntéshozásnak inkább az felelt volna meg, ha egy olyan újvidéki diáklapba érkeznének szövegek, amely része a művelődéspolitikai hierarchiának, ebből kifolyólag egyrészt jól definiált célközönsége van, másrészt pedig megfeleltethető a hivatalos tartalmi és

5 Művészeti világokért lásd: Becker 1982, 24.

6 A harmadik szám elé. *Vándorbot*, 1967. 3. 1.

formai követelményeknek, és a helyben dolgozó munkatársi körből kifolyólag felügyelni is könnyebb, mint egy vidéki, helyben szerkesztett, de tartományi szinten terjesztett periodikát.

A folyóirat fiatal, kezdő szerzőinek az illusztrációs anyagért és kéziratokért cserébe szakmai segítséget, figyelmet és publikálási lehetőséget ajánlott fel, hosszú távon pedig összeköttetést is a nagyobb példányszámú, országos terjesztésű irodalmi folyóiratok szerkesztőségeinek szakembereivel. Nem mellékes, hogy az *Új Symposion* által 1965-től már létezett egy vajdasági, sőt a későbbiekben belföldi és külföldi együttműködési hálózataival azt is meghaladó folyóirat, amely alapvető célkitűzése szerint a fiatal, kísérleti jellegű irodalmat és társművészeteket képviselte. Emellett, ugyanennyire fontos az is, hogy a lap addig *Symposion*ként annak a *Képes Ifjúságnak* a melléklete volt, amely az önállósodás után – legalábbis elvben, rovatszerűen – középiskolai sajtóorgánumként felvállalta a fiatalok tehetséggondozását. A harmadik számtól ambíciózusabban szerkesztett *Vándorbot* így vidéki periodikaként arra vállalkozott, hogy az akkor még szintén profiljukat formáló két újvidéki lap mellé, lényegében azok pozícióját és legitimitását megkérdőjelezve, konkurens időszaki kiadványként álljon a sorba.

A 4–5. duplaszámból ítélve a felhívás sikeresnek bizonyult, a folyóirat hatóköre mindazonáltal lokális maradt. Bár találkozunk néhány olyan szerző nevével, akik nem tartózkodtak életvitelszerűen a községben, a terjesztést illetően nem tudni, hogy néhány környező településen kívül milyen messzire sikerült eljuttatni. Az utolsó számban jelentkezett verssel például a zentai Balogh István és Vicei Károly, akik azelőtt és azután is aktívan kivették részüket a zentai irodalmi mező folyamataiból. Mellettük megjelennek a később nemzetközi jogi pályára került Szalma József, aki ekkoriban a *Képes Ifjúságban* és az *Új Symposionban* is időnként publikált, a néprajzkutató Lábadi Károly, továbbá a költőként ismert Cs. Simon István és Utasi Mária is. Ugyanakkor, helyi fiatalemberek itt közölték első versei egyikét Vankó Gergely későbbi buddhista filozófus is.

A harmadik szám, amely a kiterjedtebb, regionális közreműködést bejelentette, Szeles Károlytól közölt egy sokatmondó illusztrációt. Az ekkor már ismert karikaturista és könyvillusztrátor a *Magyar Szó* munkatársaként küldött rajzot a kiadványnak. A címlap alsó harmadát elfoglaló illusztráció egy, az oldal bal oldalán álló „vajdasági irodalom” feliratú tábla felé haladó babakocsit ábrázol. Jelzésértékű, hogy a szókapcsolatból óvatosan kihagyták a „magyar” jelzőt, amely a kor művelődéspolitikai zsargonjának egy állandósult, kiemelkedően fontos és gyakran használt szintagmája volt. A többi folyóirathoz képest a *Vándorbotban* nem közöltek szerb nyelvű szöveget, és szerb nyelvű testvérlapja sem volt. A szerkesztéspolitikából viszont – ahogy a többi időszaki kiadványból sem – nem hiányoztak a nemzetköziségre, többnyelvűségre, multikulturalizmusra

utaló jelzők, amelyeket természetesen az ifjúsággal és a szocialista jövőképpel hoztak asszociatív összefüggésbe: „azon szorgoskodunk, hogy részünk legyen a szocialista ember – egyén – megformálásában”.⁷ Ezt a kijelentést, valamint azt, hogy a karikatúrán levő fiatalok balra tolják a babakocsit, erősíti továbbá az is, hogy a „Vándorbot” feliratú pokróccal betakart csecsemő bal öklét erősen összeszorítva halad előre. A politikai jelentéshalmazok által dominált szocialista szimbolikához tartoznak a korosztályokhoz kötődő jelzők is. Míg a lap jobb alsó sarkában álló idősebbek – bár követik a fiatalokat – lassan haladnak zárt vagy lesütött szemekkel előre, addig a kocsit toló ifjúság láthatóan nyílt szemekkel feszül a munkának. Mozgásuk sebességét pedig a végtagok köré húzott, feszültséget is jelölő vonalak ábrázolják. Az ehhez a munkához szükséges, magában a folyóiratban, de a *Magyar Szóban* is ismételten felbukkanó anyagi támogatást pedig a jövő felé igyekvő babakocsi kerekein látható „DOTÁCIÓ?” felirattal hozzák az olvasó tudtára.

A fekete-fehér kivitelezésű, nagy formátumú lap célirányosan művészeti folyóiratként indult, és ennek megfelelően jól el tudták helyezni az illusztrációkat is. A műszaki szerkesztésért felelős Varga Sándor mellett például olyan fiataloknak is teret engedtek, mint Lódi Gábor, Barta József és Rác János. A portrék, továbbá az arcéleket természetűen bemutatni kívánó rajzok így elsősorban a *Magyar Szóban*, a *Dolgozóknak* és a *7 Napban* szokásos gyakorlathoz kötődnek, amely még az ötvenes évekből, vagyis a jó minőségű fotóanyag közlési lehetőségeit megelőző korból származik. Ugyanakkor – és ez a *Magyar Szóban* emlegetett esztétikai mércével is összefügg – sok helyütt láthatók még mindig az iskolai ujjgyakorlatnak számító, részleteiben kidolgozatlan vázlatok, valamint a már akkor divatos képregények és a hetilapokban közölt, néhány képkockából álló satirikus jelenetek stílusa is. Emellett viszont olyan absztrakt, antimimetikus, az arányokat és formákat inkább a szubjektív tapasztalatvilágokból merítő illusztrációkat is láthatunk, amely az *Új Symposion* arculatához, valamint az azt megszerkesztő, összeállító Maurits Ferenc életművének korai szakaszához köthető. A *Vándorbot* mindazonáltal többnyire megmaradt a neoavantgárdot megelőző, elsősorban az ötvenes éveket idéző vizuális külsőségeknél, ilyen értelemben a lineáris, balról jobbra, fentről lefelé haladó szövegbefogadásra alapozott tördelésnél. Ehhez kötődik a líra és a próza egyenes vonalokhoz szabott közlése, az oszlopokba rendezés és a szövegkeretek alkalmazása. A lap fejléce is beleillik a korabeli és az azt megelőző évtized ifjúsági és heti sajtójának vizuális világába. Az egyszerű kivitelezésű, vándort ábrázoló logóhoz hasonló mintákat találhatunk a többi, korai 1960-as években kiadott hetilapokban is.

7 A harmadik szám elé. *Vándorbot*, 1967. 3. 1.

A fejléc maga, a folyóiratban közölt többi rajzból ítélve, nagy valószínűséggel Varga Sándor műszaki szerkesztőtől ered, és az ő egyszerű, visszafogott, tiszta vonalvezetésével rokonítható.

Szépirodalmi anyag tekintetében a *Vándorbot* a fiatal irodalom közlési felülete szeretett volna lenni. Elsősorban lírát, prózát, aforizmákat és kritikát olvashatunk benne, miközben láthatóan a rövidebb műfajokra helyezték a főhangsúlyt. A karcolatok, rövidtörténetek és novellák általában az anekdota stilizált, gyakran párbeszédes formáját követik, és jó mutatói annak a műfajkeveredésnek, ami egy ifjúsági kiadvány esetében teljesen hiteles és elfogadható. A néhány bekezdés, egyetlen hangulatra, eseményre vagy gondolatra felfűzött cselekmény így szokásos módon érzelmi vagy logikai zavarból indul ki, ami egy gondolatsor vagy tett során megoldódik, esetleg egy csattanóban kulminál. Zárásként, az író néhány sor erejéig sejteti a folytatást. A próza így könnyed, általában szerelmes témát dolgoz fel, amelyben a férfi szerzők a férfi, míg a női szerzők rendre a szubjektum női perspektívájából mozognak a szövegtérben. Az értekező próza és az esszé műfajaival kísérletező szerzők ugyanilyen módon nehezen tudták megragadni a tárgyat, és legtöbb esetben serdülőkori merengések, vagy legfeljebb csupán egy koherens gondolati ív kísérletei maradnak. Témaválasztásukban viszont kitűnő mutatói lehetnek egy olyan változó kornak, amely egy vidéki közösségben akár egzisztenciális töréseket is eredményezhetett.

Mennyiségi szempontból a költészet mindenképpen felülreprezentált a lapban. Többnyire szabadversekkel találkozunk. A rímek és szótagszámok elmaradása elsősorban arra utal, hogy már korántsem azokat a példákat követik, amelyeket még a hatvanas évek első felében a *Híd* közvetített, vagy azokat az irodalmi hagyományokat, amelyeket például a szabadkai *Visszhang* tekintett példaképnek az ötvenes évek közepén. A lírai anyag közlői ilyen értelemben láthatóan a korabeli kortárs költészetet tekintették követendő mintának. Több tekintetben is fontos a középiskolások körében nagy példányszámban forgalmazott *Képes Ifjúság* és az azt megelőző *Ifjúság*, valamint azok hatástörténete. Az első esetében elsősorban Varga László (1961–64) és Varga József (1964–67), míg a második esetében Varga Miklós (1967–68) főszerkesztőségére kell gondolni. A *Vándorbot* lírai anyagának – ahogy a Zentán 1968 és 1970 között megjelenő *MI*nek is – irodalmi és vizuális nyomvonalra ilyen tekintetben leválaszthatatlan egyrészt az 1961 és 1964 között megjelenő *Symposion* melléklet stilisztikai, retorikai és művészetfilozófiai újításaitól. Ugyanakkor tematikai és világnézeti tekintetben sem hanyagolható el a hatvanas években még liberális és haladó értékrendet közvetítő *Ifjúság* és *Képes Ifjúság* hatása. A szépirodalmi anyagon is látható ideológiai felszabadulás így egyrészt a nyugati filmművészeti és világirodalmi kitekintéseknek köszönhető, valamint annak, hogy sok teret szenteltek

az évtized forradalmi áramlatainak a zene, a szexualitás és a dogmatizmusában ideiglenesen felszabaduló nyilvánosság tekintetében. Ebből a szempontból példaértékű Tóth László *Megmutattam az Istent* című erotikus karcolata, amelyben meglehetősen érzéki módon ír egy templomtoronyban lezajlott nemi aktusról.⁸ Valószínűleg ehhez kapcsolódik a következő szám egyik szerkesztői üzenete is, mely szerint „Írásod megnyerte a szerkesztőség tetszését és apróbb javításokkal használható is, mégsem közöljük, mert már így is az a vád ért bennünket, hogy sokat foglalkozunk szerelmi, szexuális kérdésekkel! Intim írásod később esetleg sorra kerül.”⁹ Amennyiben átlapozzuk a harmadik számot, akkor viszont valóban egymás után váltakoznak a prózai és lírai közlések között egyaránt a testi vonzódással, a nemi aktussal, érzelmekkel, szerelemmel, vagy férfi-női együttléttel foglalkozó szövegek, ami szintén jól tükrözi egy kor témavilágának felszabadulását. Ugyanakkor azt a politikai feszültségpotenciált is, ami miatt minden valószínűség szerint ez a szerkesztői üzenet megíródott.

A *Képes Ifjúsághoz* való szerves kötődés viszont vegyes érzelmekre is okot adott. Az *Új Symposion* önállósulása után több oldalról, több lapban is kritika érte a fokozatosan profilt váltó és kizárólag középiskolásokra összpontosító *Képes Ifjúság* irodalmi rovatát. Ahogy a hetilap az évek során a jugoszláviai magyar középiskolák sajtóorgánumává vált, az irodalmi oldalak egyrészt megmaradtak a szigorú kritikai hang mellett, másrészt pedig figyelmen kívül hagyták a tehetség gondozást, miközben ezáltal a nevelő szándékú szerkesztési koncepció helyett a kezdőket inkább kirekesztették. Ennek adott hangot Varga Sándor is a *Vándorbotban*. „De vajon az irodalmi oldalakon minden rendben van? Véleményem szerint, minden lelkiismeret-furdalás és érzélgősség nélkül mondhatunk nemet, mert anatómiai bonckésünk pengéje már az első vágásnál kicsorbulna a kritikák és ismertetések »epeköveiben«. [...] Ezzel szemben a szépirodalom ellaposodott, »kissé« a háttérbe szorult. Nem mindig, bizonyos periódusokban. A mérleg meg »játszik«, hol leereszkedik, hol lent marad.”¹⁰ Emellett ehhez kapcsolódik az utolsó szám *Célről, szeretetről* című cikke is, amelyben Balogh István a *Vándorbot* szerepéről és célközönségéről ír, miközben a kezdeményezést egy olyan művelődéspolitikai mulasztás jóvátételeként értelmezi, amely hiátuspótlóként működne a kezdő tollforgatók számára. Ennek megfelelően ebben a cikkben is szóba került a *Képes Ifjúság* irodalmi rovata. „Az újság irodalmi rovata ugródeszka kellene hogy legyen, egy közvetítőállomás, a kezdő tollforgatók felkarolója, de erről szó sem lehet. Arról meg kár beszélni, hogy a Híd, vagy az

8 Megmutattam az Istent. *Vándorbot*, 1967. 3. 11.

9 Szerkesztői üzenetek. *Vándorbot*, 1967. 4–5. 11.

10 Varga Sándor: Csak néhány sorban. *Vándorbot*, 1967. 4–5. 12.

Új Symposion a »kis középiskolásokkal« foglalkozzon. Ha nem tudja feladatát teljesíteni a Képes Ifjúság, akkor ki tegye ezt?»¹¹ Ezt az utat jelölte ki magának a *Vándorbot* szerkesztősége, majd ezután kategorikusan megjegyezte: „*Két célunk van: a megjelenés és egy olvasótábor nevelése.*”¹²

Echo

Az *Echo* című lap első és egyetlen száma 1981 májusában jelent meg a zentai Udarnik nyomdában. A harminckét oldalas, kis formátumú kiadvány fő- és felelős szerkesztője – igaz, csak névlegesen – Kucor Ferenc, szerkesztője pedig – aki a tényleges szerkesztői munkát végezte – Varga Szilveszter volt, míg a szerkesztőbizottság további tagjaiként Bagi Évát, Bordás Károlyt, Györe Gézát és Kiss Valériát kell megemlítenünk. A 2000 példányban megjelent *Echo* egyrészt az 1970-es évek kezdeményezésekben szegény művelődéspolitikai időszaka utáni indítványozásként, másrészt a korabeli kisperiodikák szokásos néhány száz példányával szemben egy határozott és nagyvonalú lépésnek számít.

Érdekes, hogy a többi ómoravicai kiadványhoz hasonló módon, az *Echo* is kizárólag magyar nyelven jelent meg. Ilyen névvel működött ekkoriban viszont egy helyi, szórakoztató zenét játszó együttes, és szerveztek egy ilyen nevű összművészeti tehetségkutatót is, amelynek közlőnyeként jelent meg névlegesen a lap. A szerkesztést és a kiadvány mögött álló elképzelést elsősorban Majoros Sándor és Varga Szilveszter alakították ki, akik már azelőtt együttműködtek a helyi irodalmi körben, és másutt is közöltek szövegeket. Varga Szilveszter elmondása szerint a kiadó, vagyis a Szocialista Ifjúsági Szövetség helyi választmánya nem támasztott semmilyen követelményeket, ugyanakkor nem utalt ki tiszteletdíjakat sem azoknak, akik közreműködtek, hiszen az irodalmi lap célja maga a publikálás lehetősége volt. Ugyanakkor az *Echó*hoz ingyen lehetett hozzájutni, és gyorsan el is fogyott, annak ellenére, hogy célközönségnek csakis Ómoravica lakosságát tekintették.

A versre, rövidprózára, helytörténeti esszéire alapozó *Echo* a *Vándorbotot* jelölte meg elődként, és önmagát egy moravicai kiadású művészeti lapként definiálta.¹³ Varga Szilveszter elmondása szerint ugyanakkor nem annyira a *Vándorbotot*, hanem inkább a topolyai *Anonymust* tartották községi művészeti periodikaként szem előtt, és valami hasonlót szerettek volna útnak indítani. Bár magához a *Vándorbothoz* valóban csak utólagosan, községi irodalmi megnyil-

11 Balogh István: Célról, szeretetről. *Vándorbot*, 1967. 4–5. 12.

12 Balogh István: Célról, szeretetről. *Vándorbot*, 1967. 4–5. 12.

13 Varga Szilveszter: Még egy lehetőség. *Echo*, 1981. 5.

vánulásként kötődik, ugyanolyan módon szeretett volna fiatal pályakezdőknek első megmutatkozási lehetőséget biztosítani. Ennek a szükségességére hívja fel az olvasó figyelmét Varga Szilveszter *Még egy lehetőség* című előszava és Podolszki József *Hasznos kezdeményezés* című, a kötet végén található recenziója is. Nem mellékes, hogy Podolszki egyike volt azoknak, akik a *Vándorbotot* a hatvanas években, a *Képes Ifjúságban* a szakmaiság mércéje alapján helyezték el az akkori irodalmi viszonyok között, mert ez vehető észre az *Echo* recenzióján is, amely ugyanilyen módon, tárgyilagosan és mindennemű részrehajlás nélkül mérlegelte a benne található szövegeket. Ugyanakkor Varga Szilveszter és Podolszki József szövege egyaránt része az irodalmi, művészeti és közművelődési mező azon tágabb problémakörének, amely a hetvenes évek legelejétől – részben valódi kérdésfelvetésként, részben a fokozatosan bürokratizálódó politikai elit konzervatív érvrendszerének egyik megnyilvánulásaként – sorozatos sajtóviták formájában a társadalmi nyilvánosság részét képezte. Varga Szilveszter nagybetűs „MEGJELENNI” szava ilyen értelemben kulcsfontosságú, hiszen ezért emelte ő is ki, majd így folytatta: „Erre szüksége van minden alkotónak, hiszen ez a titkolt vagy bevallott, végső cél, a művésszé válás egyetlen lehetősége.”¹⁴ Ebből az előszóból jól kiolvasható a községi szinten kirajzolódó, folyamatosan jelen levő igény, amely másfél évtizeddel a *Vándorbot* megjelenése után is az irodalmi mezőbe való közvetlen belépés problémájaként állt elő, miközben az ifjú alkotók változatlan módon ugyanazzal küzdöttek, és a szerkesztők is ugyanazokat a művelődéspolitikai hiányosságokat diagnosztizálták (Bourdieu 1995). Fiatal, szakmai tapasztalat nélküli szerzőként ugyanis továbbra is meglehetősen nehéz volt olyan periodikákba bejutni, mint az *Új Symposion* vagy a *Híd*, amelyeket ekkor már az egész magyar nyelvterületen és Nyugaton is komoly értelmiségi fórumokként tartottak számon, így magyar művészeti körökben jelentős presztízsértékkel bírtak. Ilyen értelemben, bár mindkét folyóirat meglehetősen nyitott volt, nem a tehetségdondozás szerepét voltak hivatottak betölteni. Ebből kifolyólag viszont, amíg a beválogatott szövegek valóban magas követelményeknek feleltek meg, a szerkesztéspolitikai kitételekből adódóan, a *Képes Ifjúságban* és/vagy a *KMV*-n már bizonyított, és a nagyobb lapokban már gyakorlott szerzők publikáltak. Ebből kifolyólag sokszor érte mindkét szerkesztőséget az a kritika is, hogy kizárólagosan az elitkultúrát képviselik, és egy nagyvárosi, az átlagembertől elidegenedett irodalmat művelnek. Ezt igyekezett egyben kihangsúlyozni és ellensúlyozni is Podolszki József, aki az *Echót* „képzett irodalmárok és a szenvedélyes amatőrök” találkozásának nevezte, és aki emellett a közéletben érvényes, széleskörűen elfogadott jelenségekre olyan kifejezéseket használt,

14 Varga Szilveszter: *Még egy lehetőség*. *Echo*, 1981. 5.

mint a „hivatásos irodalom”, „szakbarbarizmus elharapózása” vagy az „irodalmárok egyetemi ültetvénytelepe”. A két szöveget egy szerb nyelvű összefoglaló köti össze, amely azzal, hogy kihangsúlyozta: „olyan hivatásos és amatőr írók műveit tartalmazza, akik Ómoravica területén élnek”¹⁵, világosan kimondta a szerkesztés egyik kritériumát, míg a másikat Varga Szilveszter fogalmazta meg: „Ez nem azt jelenti, hogy minden jelentkező bekerült a közlőnybe, de kevesen maradtak ki. Elnézők nem lehettünk, egy vaskosabb kötet kiadásának lehetősége se, értelme se nincs. A válogatás alkalmával törekedtünk a jobb alkotásokat figyelembe venni.” Az *Echo* ilyen értelemben úgy kívánt visszhangot kelteni, hogy csak a helyi kreatív és anyagi erőforrásokra támaszkodott, miközben olyan szabályokat alkalmazott a szerkesztés során, amelyek egy második vagy harmadik számban nagy valószínűséggel még inkább ki tudták volna használni a helyi kreatív erőforrásokat.

Szerkesztőként Varga Szilveszter szinte szimmetrikus módon a több verssel szereplő, kiforrottabb szerzőknek adott elsőbbséget, és így Vankó Gergely került a periodika élére, míg Vankó-Basa Lenke a végére. A füzet közepe felé haladva, közvetlenül melléjük, bár még kezdőkként, de egy viszonylag letisztult versnyelvvél, kiforrott témavilágokkal a saját és Majoros Sándor szövegeit helyezte. Az ezek közé ékelt fiatalabb szerzők alkotásai, valamint az érdekes képanyag pedig egy változó értékű, de egészét tekintve kiegyensúlyozott lapot eredményezett, amelynek tartalma, ha „moravicai” tematikus számként került volna az olvasók elé, a *Képes Ifjúság* irodalmi rovatán, esetleg a *Híd* vagy az *Üzenet* című folyóiraton belül, nem tért volna el annak átlagos, a nyolcvanas évek elejét jellemző felhozatalától. Ilyen értelemben a közölt szövegek témavilága, stilisztikai és poétikai eszköztára megfelel azoknak a törekvéseknek, amelyek a hatvanas és hetvenes éveket jellemezték. A versek közül emellett több is jellemző módon az írás aktusával, magával a tárgyiasuló szöveggel vagy az útkeresés egzisztenciális magányával foglalkozik, miközben így egy perifériális regiszterből, vidéki fiatalembert, annak sajátos hangján több szerző is a saját ars poeticáját fogalmazta meg. A szövegek tematikai világát ennek megfelelően nem az *Új Symposion*-ban, vagy kisebb mértékben a *Híd*-ban és az *Üzenet*-ben szokásos nagyvárosi panoráma jellemzi. Nem találkozunk azzal az életstílussal, világképpel, akadémiai és értelmiségi pozícióval, amelyet ezek a periodikák részben a szépirodalom, majd a kritika és az értekező próza által egy még kifejezettebb módon, évtizedeken át képviseltek. Ezzel szembehelyezkedve inkább a magány, az egyedüllét, az intra-szubjektív gondolati síkok és a spiritualitás nyugalma kerültek előtérbe. Érdekes, hogy az *Echo* nagyrészt verseket közölt, és ilyen értelemben – néhány kivételszerű prózai

15 „Sadrži radove, pisaca-umetnika i pisaca amatera omladinaca, koji žive na teritoriji St. Moravice.”

megmutatkozáson kívül – a lap lényegi vonalát tekintve helyi költők antológiájának is nevezhetjük. A kiadványban szereplő, pályájuk kezdetén levő szerzők jellemző módon rövid szabadverseket közöltek. Mindeközben a több versben is felhalmozódó kérdések, a szövegvilág belső tematikai felbomlása, az ismételen és több szerzőnél is felbukkanó, többirányú bizonytalanságnak hangot adó metatextuális kitérők már nem annyira a művészet optimizmusát hangoztató, a kérdéseket merészen a haladás jegyében feltevő neoavantgárdra támaszkodtak. A szövegvilágokat inkább a posztmodern kételyei, az általános és mindenre kiterjedő zavar, a szélsőséges érzelmek jellemzik. Ez nem tévesztendő össze azzal, hogy kezdő szerzőkkel és még javában kialakulatlan szerzői világképekkel, kiforratlan nyelvi kifejezőkészséggel van dolgunk, hanem pontosan az domborodik ki, hogy egy akkor még láthatatlan korosztályként még vidéken is rá tudtak tapintani, és meg tudták fogalmazni azt a korszellemet, amely majd mind a művészetben, mind a politikában a nyolcvanas években egy még láthatóbb formát ölt.

Az *Echo* emellett jó példája annak a krízishelyzetnek, amelyet a jugoszláviai magyar irodalom, először az *Új Symposion*ban, majd valamivel később és más módon a *Híd*ban és az *Üzenet*ben is a nyolcvanas években leküzdött. A hetvenes évek második felének szigorát, a hatvanas évek élénk vitakultúrájával szembenemő dogmatikus, a Jugoszláv Kommunista Szövetség konzervatív ágával megegyező, lényegében azt erősítő érvelési rendszerét, valamint annak állandósult szókapcsolatait olyan művészeti és szépirodalmi sajtó is jellemezte, amely ezáltal erősen korlátozta a formafejlődést, a témaválasztást, a cselekmény tartalmi és a szereplők jellembeli árnyalatait, és ilyen módon majdnem egy egész évtizeden át erősen gátolta a rendszerkritikus szerzői önkifejeződést. Ez majd az 1980-as évek elején változik radikálisan meg, aminek a Sziveri János-féle szerkesztőség felszámolásával komoly következményei is lesznek. Ez a válság viszont vidéken hosszabb ideig tartott, mert nemcsak az újítás lehetőségeit ismerték később fel, hanem a központilag irányított hatalmi szervek a nyolcvanas évek utolsó harmadáig ismét szigorú felügyelet alá helyezték az irodalmi és politikai nyilvánosságot. Az *Echo* ilyen értelemben, bár szinte akaratlanul, de tükrözi azt az érzésvilágot, amely megőrizte a hetvenes évek második felének folytatólagos társadalmi és politikai vákuumát, és amely vidéken majd csak a nyolcvanas évek utolsó harmadában, az államalakulat végső legyengülésével, és ennek megfelelően a hivatalos jugoszláv kultúrpolitika teljes hitelvesztésével számolódott csak fel. Az *Echo* szerzőinek apolitikus, társadalmi problémákra nem reflektáló, hanem a személyes érzésvilágra összpontosító tapasztalatvilága így – bár az *Új Symposion* ekkor már újra elkezdte feszegetni a kimondhatóság határait – azt az irodalmi szocializációt tükrözi, amely az 1970-es években az egész jugoszláviai (magyar) szépirodalmi tevékenységre rányomta a bélyegét.

Újításként hat viszont a fedőlapot tervező Vankó-Basa Lenke munkája. Az évtizedek óta tányérfestéssel foglalkozó művésznek emellett a kiadvány a 26. és 27. oldala között egy általa készített tányér fényképét is közli. A címlap vörös-fekete népművészeti motívumai a jugoszláviai magyar művészeti és társadalomtudományi megújulás törekvéseit is jelzik. Fontos, hogy a politikai szigor alábbhagyásával az évtized végén, valamint a neoavantgárd alkotási gyakorlatának fokozatos lelassulásával nemcsak a képzőművészetben, hanem az irodalomban, film- és színművészetben, továbbá az akadémiai mező kritikai reflexiója terén is a hetvenes évek végén már új tájékozódási pontokra volt szükség. Azon urbánus hagyományok megreformálását kísérelték meg, amelyeket az *Új Symposion* és kisebb mértékben a *Híd* és az *Üzenet* is ápolt, és amely a Sziveri János-féle szerkesztőség munkájával az *Új Symposion*, majd később a többi periodika esetében – elsősorban a líra és a szociográfia által – meg is történt. A fedőlap ilyen értelemben jó példája a hetvenes évek utolsó harmadában kezdődő, majd a nyolcvanas években egyre szerteágazóbb népművészeti érdeklődésnek. Az előző évtizedekkel ellentétben ekkoriban a különböző bácskai, baranyai és muravidéki művésztelepek anyagában – többek között a helyben szervezett 9+1 művésztelep anyagában is – egyre gyakrabban találkozunk a magyar népi kultúra stilizált elemeivel. Emellett egyre több magyarországi és külföldi magyar képzőművész is részt vesz ezeken, akiknek a hatása nem hanyagolható el. Egyre több iparművészeti tárgy, könyvillusztráció és nem utolsósorban a korabeli plakátművészet is merít ebből a hagyományból, de ugyanennek a megújulási folyamatnak a részét képezik a szabadkai Népszínház és az Újvidéki Színház népi építészetre támaszkodó korabeli díszletei is. Az előző évtizedekhez képest szokatlan módon, ugyanígy egy sor olyan falumonográfiával találkozunk, amely külön kitér a település hagyományos építészetére, érdeklődnek a népi épületanyagok és eljárások iránt, de a hetvenes évek második felétől a nyelvjárásokkal és népi szokásokkal is egyre többen foglalkoznak. Ennek megfelelően az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek első felétől, egy merőben különböző érdeklődési irány mutatkozott meg abban a művészeti és akadémiai gyakorlatban (például Csorba Bélánál, Jung Károlynál, Ladik Katalinnál, Penavin Olgánál vagy Sziveri Jánosnál), amely az előzőleg lenézett és az ötvenes–hatvanas években alábecsült, inkább csak pejoratív formában használt hagyományos népi tudásban egy, a korabeli világszemléletet megújítani tudó bázist ismert fel. Az *Echo* fedőlapján látható stilizált úri hímzés vörös-fekete motívumkincse olyan újítási kísérletet őriz, amelyre az előző évtizedekben csak kivételszerűen volt példa. Az erdélyi származású Vankó-Basa Lenke népművészeti egyszerűsége épülő borítótervét emellett nyomdatechnikailag és árban sem volt körülményes kivitelezni. A szimmetria elsőbbsége, valamint az alsó széleket és a felső peremet szegélyező, lény-

gében csak a címet keretbe tevő, azt kiemelő organikus formák így egyrészt egy előremutató és hiteles újítás paradigmaváltását, másrészt egy vidéki kisperiodika egyedi, a szélesebb nyilvánosságban is visszhangot kiváltó megoldását őrzik.

Varga Szilveszter elmondása szerint, az *Echónak* nem terveztek folytatást. Titkon mégis reménykedtek abban, hogy felfigyelnek rájuk, és erre több jel is utal. Egyrészt a *Még egy lehetőség...* beszédes című bevezetőben közlőnynek, majd művészeti lapnak nevezik a kiadványt. Ezzel természetesen utalhat évkönyvre, alkalmi kiadványra, valamint a rendezvény művészeti részének szemléjére vagy tájékoztatójára is, viszont egy lap „közlönyként” való kiadása adminisztratív kiskapu volt több esetben is, és a korabeli sajtótörvény kijátszását szolgálta. Másrészt, nem mellékes, hogy a *Vándorbot* című irodalmi és kritikai folyóiratot tekinti másfél évtizeddel előtti elődjének, és ilyen értelemben nemcsak a lokális művészeti termelés mennyiségére és minőségére utal, hanem arra az igényre is, hogy a helyi ifjúsági művészeti műhelymunka tárgyiasult formában egy sorozatban megjelenő periodikát vesz mintaképül. Harmadrészt, egy korabeli *Magyar Szóban* megjelent cikk is valamiféle folytatásra utal. „A szerkesztésbeli fogyatékoságok, mulasztások ellenére is érdemes odafigyelnünk e csoportmunkára, új termékére, s érdeklődéssel, minősítéssel segíteni kibontakozását.”¹⁶ Mindezek ellenére viszont az *Echónak* csupán egyetlen száma jelent meg. Annak ellenére, hogy a falu művelődésszervezői nem álltak a lap útjába, sőt, támogatták azt, többen – így a szerkesztő, Varga Szilveszter is – idővel Újvidékre távozott, és vagy máshol kezdett publikálni, vagy mással foglalkozni, a helyben maradottak közül pedig, bár második számról különösebb határozottsággal nem volt szó, de nem volt, aki az *Echo* megkezdett útját folytatta volna.

Irodalom

- Becker, Howard S. 1982. *Art Worlds*. Berkeley–Los Angeles: California University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1995. *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford California: Stanford University Press.
- Buzek, Antony. 1964. *How the Communist Press Works*. London: Pall Mall Press.
- Kalapis Zoltán. 1994. *A Magyar Szó fél évszázada*. Újvidék: Magyar Szó.
- Simonyi Mária. 2003. *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*. Tóthfalu: Logos.

16 Torok Csaba: Apró fellegvár. *Magyar Szó*, 1981. jún. 25. 8.

Oskar ROGINER

KNJIŽEVNOST IZ MORAVICE

Dodaci istoriji štampe iz Stare Moravice

Članak se bavi sa lokalnom mađarskom (omladinskom) štampom Stare Moravice u periodu između 1945 i 1992 godine, koja je prvenstveno objavljivala književne tekstove i publicistiku kulturne ili umetničke orijentacije. Posle kratkog pregleda te štampe osvrćem se na *Vándorbot* i *Echo*. U centru mog istraživanja su pitanja kako su ova izdanja osnovana, koja im je bila uređivačka politika, u kojim okolnostima je prestalo njihovo izlaženje, i zašto se nije nastavilo sa radom. Jedan od ciljeva je uklapanje ovih periodika u tokove kulturne politike, istorije kulture, umetnosti i štampe, kao i u kontekste umetničkih svetova Mađara u Jugoslaviji i koprodukcijских mreža tog doba. Drugi veoma važan cilj je da se identifikuju one osobe i kolektivi koji su osnovali ova izdanja, i koji su saradivali tokom njihovog kratkog izlaženja.

Ključne reči: Moravica, Stara Moravica, Bácskossuthfalva, *Vándorbot*, *Echo*, istorija štampe, Jugoslavija.

Oszkár ROGINER

LITERATURE FROM MORAVICA

Annex to the press history of Stara Moravica

The article deals with Hungarian (youth) periodicals from Bácskossuthfalva/Stara Moravica in the period between 1945 and 1992, for literature and journalism, which gave a platform for culture and art, but were distributed only locally. Following a brief outline of the history of local press, I describe two outlets, the *Vándorbot* and the *Echo*. The focus is primarily on how these periodicals were established, which were their editing policies, and under which circumstances they had seized to exist, moreover why the publishing process itself came to an end. One of the further aims is to place them in the flows of cultural policies, cultural-, art- and press history, moreover positioning the given periodical in the context of coproduction networks and art worlds of Hungarians in Yugoslavia. It is also important to map out those individual and collective agents, who founded and contributed to these periodicals during their brief time of appearance.

Keywords: Moravica, Stara Moravica, Bácskossuthfalva, *Vándorbot*, *Echo*, press history, Yugoslavia.

FEHÉR Viktor

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program
Pécs, Magyarország
fehvik@gmail.com

MAGYAR–SZERB ETNIKAI VISZONYOK RÁKÓCZI ÚJRATEMETÉSE IDEJÉN¹

A magyar történelem 1903 és 1906 közötti időszakában zajló országházi válság parlamenti puccsot, az országgyűlés feloszlását, a Szabadelvű Párt harmincéves kormányzásának megszűnését, az ellenzéki pártok koalíciójának megalakulását és hatalomra jutását, a magyar közvélemény kettéválását – megegyezést keresőkre és nemzeti ellenlókra – eredményezte, miközben a főváros utcáit százezer fős munkástömeg árasztotta el. Az 1906 elején létrejött „új kiegyezés” értelmében a kormányelnök Wekerle Sándor lett, akinek egyetlen elnöki sikere II. Rákóczi Ferenc és emigráns társai hamvainak hazahozatala és ünnepélyes újratemetése, s ezzel egy országos, összefogásra serkentő ügy aktivizálása volt. Azonban „a nagy nemzeti eseményt” korántsem tekinthetjük politikai, vallási és etnikai konfliktusoktól mentes megnyilvánulásnak.

Dolgozatomban arra kerestem a választ, hogy II. Rákóczi Ferenc 1906-os újratemetési szertartása milyen diskurzusokat jelenít meg a korabeli Magyarország déli, multietnikus területein, és arra, hogy a sajtóelemzés útján feltárt források milyen lokális és globális korabeli politikai kontextusba illeszthetőek.

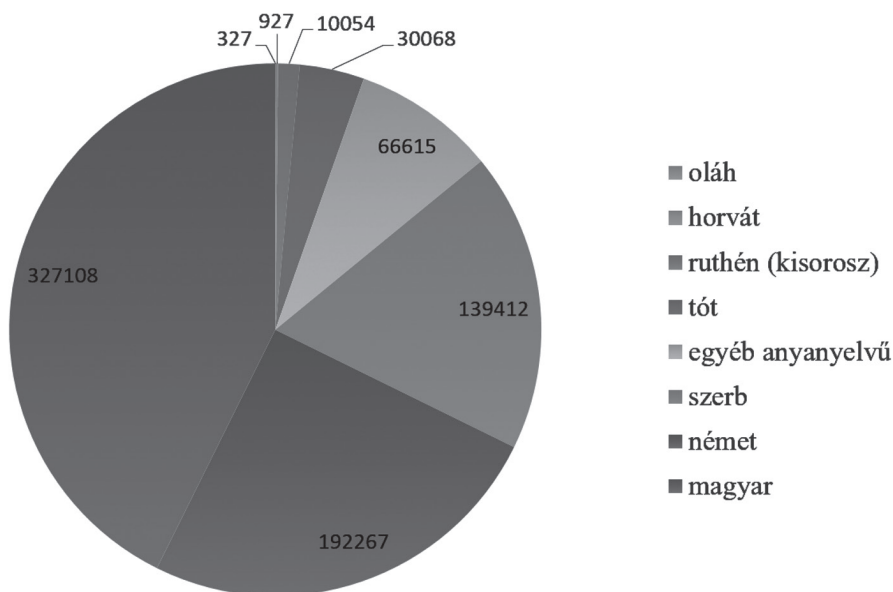
Kulcsszavak: II. Rákóczi Ferenc, újratemetés, magyar–szerb etnikai viszonyok, multietnicitás

Magyarország területén a 16–18. században olyan mértékű etnikai arányeltolódás következett be, amelyet a 20. század elejére sem sikerült megváltoztatni. A magyarok aránya a magyar korona országainak népességében 1850 és 1910 között 48,1% volt, s az abszolút többséget csupán 1900-ra érték el, ami Horvátország területének beszámítása nélkül 51,4%-ot tett ki (Katus 2012, 570).

1 A kutatómunka és a dolgozat a Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Kollégiumának alkotói támogatásával (2017) valósult meg.

A kisebbségi kérdés problémája mellett a század elejére kiteljesedő gazdasági és társadalmi feszültség további gondokat okozott (Kispál 2015, 44). A déli vármegyékben még színesebb az etnikai összetétel. A Borovszky-monográfiákból tudjuk, hogy Torontál vármegye lakosságának száma ez idő tájt 600 000 főt tett ki. A nemzetiségi összetétel pedig a következőképpen alakult:

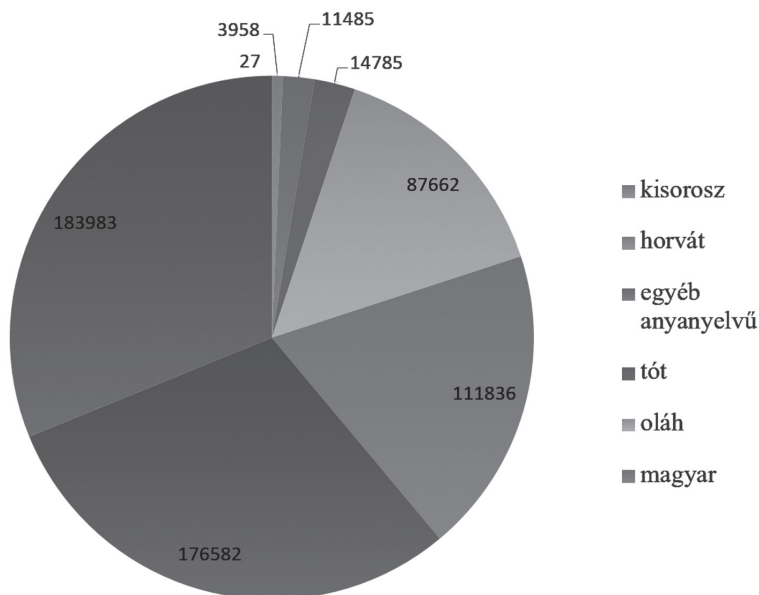
Bács-Bodrog vármegye lakosságának etnikai összetétele, 1900.

1. ábra

A magyarul beszélők száma 172 355-re, az írni és olvasni tudóké 286 246-ra tehető (Borovszky 1911). Bács-Bodrog vármegye lakossága az 1900. évi népszámlálás adatai szerint 764 317 fő, a nemzetiségi megoszlása pedig a következőképpen alakult:

Torontál vármegye lakosságának etnikai összetétele, 1900.

2. ábra

A magyarul beszélők száma 424 663, az írni-olvasni tudókról nincs adat (Borovszky 1909).

Etnikai kérdések, nemzeti mozgalmak

A vizsgált időszakban a nemzeti kisebbségek jogait az 1868-as nemzetiségi törvény szabályozta, azonban a század végére egyre gyakoribbá váltak a nemzetiségi politikusok részéről megfogalmazott panaszok, amelyek arra hívták föl a figyelmet, hogy a törvény rendelkezéseit figyelmen kívül hagyják, s hogy a teljesen elmagyarosodott közigazgatásban és bírói apparátusban dominálnak a nem magyar állampolgárok nyelvi jogait sértő gyakorlatok. A helyzetet tetézte, hogy a magyar kormány elsiklott a helyi szintű magyar nacionalista buzgalom kilengései felett, s nemigen szankcionálta a túlkapásokat. Kevésbé érvényesült továbbá a nemzetiségek azon törvénybe iktatott joga, hogy alsó- és középfokú anyanyelvű oktatásban részesülhessenek (Katus 2012, 571–572). Jogukban állt gazdasági, művelődési és egyéb kulturális egyesületeket, társulásokat létrehozni. Olvasóköri, dalárdák alakultak, irodalmi és színjátszó társaságok, tudományos és társadalmi egyesületek, nőegyletek jöttek létre, könyv- és lapkiadó vállalatok, bankok, szövetkezetek is formálódtak (Katus 2012, 573).

A kiegyezés idejére már kialakultak a szerbek, románok, szlovákok nemzeti mozgalmi is. Ezen a téren csak a szerbség nemzeti mozgalma volt a világi értelmiség kezében, minden más nemzetiségnél egyházi irányítás volt érvényben. Miután a nemzetiségi elitek kiszorultak a közigazgatásból, két lehetőség közül választhattak. Egy részük igyekezett politikailag asszimilálódni, vagyis megtanult magyarul, és bekapcsolódott az egyre inkább elmagyarosodó közéletbe. Míg a másik ág erős nemzeti öntudattal rendelkezett, tudatosan tartotta távol magát a magyar közélettől, társadalmi és politikai intézményektől, és a saját nemzeti társadalmának megszervezésén fáradozott. A szerbek politikai vezetője a kiegyezés után Svetozar Miletić újvidéki polgármester volt (Szinyei 1891–1914). A politikai vezető pozíciója a Radikális Párt kezébe került, amit Jaša Tomić töltött be (Katus 2012, 588).

A magyar vezetők az etnikai kérdésben nem voltak egységesek. A századfordulóra megjelenő nagyhatalmi nacionalizmus a nacionalizmus 67-es liberálizmussal ötvöződő sajátos változata. A központi cél az volt, hogy a magyarok vegyék át a vezető szerepet a Monarchián belül, s ők irányítsák annak nagyhatalmi politikáját a Balkán, de más területek irányába is:

A Monarchia erőviszonyai természetessé és érdekei kívánatossá teszik, hogy benne politikai tekintetben mi vigyük a vezető szerepet. Mi nagy múltú, egységes államot alkotunk. Ausztria a nemzetiségeknek és tartományoknak mozaikja, belső egység nélkül. Ezenkívül a magyar faj a politikai, az államfönntartó képesség dolgában messze túlszárnyalja a velünk szövetkezett népeket (ifj. Andrássy Gyula az 1867-i kiegyezésről, idézi Katus 2012, 546).

A Wekerle-kormány alatt, 1907-ben a törvény előírta, hogy a vasút minden alkalmazottjának tudnia kell magyarul, s ez Horvátországra is érvényes volt. Erre reagálva a horvát–szerb képviselők, mivel jogukban állt az anyanyelven való felszólalás a képviselőházban, heteken át tartó horvát nyelvű szónoklatokat tartottak a parlamentben. Közben a nemzetiségekkel szembeni „erős kéz” politikájának hatására megszapordtak a nem magyar tannyelvű iskolák tanítói elleni fegyelmi vizsgálatok, továbbá a nemzetiségi politikusok és újságírók elleni sajtóperek, amelyek gyakran egy-két évi államfogsággal végződtek (Katus 2012, 565). Így a horvát–szerb koalíció a magyar koalíció ellenségévé vált.

Tisza István a nemzetiségek megbékélését tartotta fontosnak. Felismerte, hogy a békét nemcsak a román nacionalisták, hanem a magyar sovíniszták is veszélyeztetik, és nemzetiségi szónoklataiban a magyar és román nép egymás-
rautaltságát hirdette az „őket északról és délről harapófogóba szorító szlávokkal szemben” (Katus 2012, 568). Ugyanakkor eredményes horvát politikát is

folytatott, hatályon kívül helyezte a vasúti szabályozás horvátokat sértő nyelvi rendelkezéseit, és helyreállította a korábban felfüggesztett horvát alkotmányt.

Ferenc Ferdinánd a Monarchiát megújító tervei között nagy szerepet szánt a horvát, román és szlovák nemzetiségi politikusoknak, s ez időben olyan munkák is megjelentek, amelyek a Monarchia tizenöt, etnikai alapon elhatárolt államból álló szövetségi állammá való átalakításáról szóltak, de napvilágot láttak a trializmust, vagyis a Monarchia keretében Magyarországgal és Ausztriával egyenrangú délszláv állam kialakítását célzó törekvések is. A magyarok azonban elutasították mindezt (Katus 2012, 569).

Adalékok a magyar–szerb etnikai viszonyok értelmezéséhez

Az általam vizsgált szerb nyelvű lapokat Újvidéken adták ki, és inkább mérsékelt politikai álláspontot képviseltek. A közleményekben érzékelhető a magyar koalíció felé fordulás, az egységre törekvés, másrészt megfigyelhető a szerb nemzeti társadalom szervezését, irányítását szorgalmazó tendencia, amint az a Rákóczi-újrateremtés kontextusában is látható majd.² 1905-ben a horvát ellenzéki pártok fiúmei értekezletén a horvátok a magyar koalíció támogatása mellett döntöttek, s ehhez csakhamar a szerbek is csatlakoztak, s az így létrejövő horvát–szerb koalíció a magyar összefogás fontos szövetségesevé vált (Katus 2012, 565). A délszláv nemzetiségek azonban nem feledkeztek meg az őket ért iskolai atrocitásokról, a sajtóperekről, a magyar asszimilációs törekvésekről sem, továbbá saját nemzeti céljaik előmozdításának lehetőségeit is fontolgatták. Ennek kontextusában szükséges értelmeznünk a vizsgált közleményeket, programbeszégeket, a képi ábrázolást és a költeményt.

A *Bajai Független Hírlap*ból tudjuk, hogy Pejacevich Tivadar gróf, horvát bán október 27-én nagyobb horvát küldöttséggel a fejedelem fogadása céljából Orsovára ment. A közlemény szerint a horvát gesztus a korábbi hetek eseményeivel szemben a magyar–horvát barátság erősítését szolgálja. Ugyanakkor felrója a horvátoknak, hogy nem vettek részt a Zrínyi-szobor avatásán: „Ez amily örvendetes, éppoly ritka eset is, mert a horvátok tudvalevőleg az utóbbi évtizedekben alig vettek részt, de még azzal sem törődtek, hogy a király Budapesten szobrot állított Zrínyi Miklósnak, a szigetvárért hősi halált halt horvát bánnak.”³ Mégis örömmel nyugtázza a horvát lépést: „A Zrínyi szelleme még nem hagyta el őket. A szigetvári vértanúnak, aki egyformán szerette magyar és horvát hazáját és Frangepán szelleme ihlette meg őket, a mikor ilyen finom

2 II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozataláról lásd Köpeczi 2004; Várkonyi 1961, 2006. Az újrateremtés délvideki vonatkozásairól pedig Fehér 2015; Gleszer 2009; Ispánovics Csapó 2003; Németh 1996, 2003a, 2003b.

3 *Bajai Független Hírlap*, 1906. október 18.

formában pecsételik meg a magyar–horvát testvériséget. Rákóczi hamvai előtt hajtják meg lobogójukat a horvátok, a szent hamvak előtt nyújtják baráti jobbjukat. A szabadság legnagyobb katonájának hamvainál egyesül közös barátságra két szabadságszerető nép.”⁴

A *Branik*⁵ a *Pesti Napló*ban magyarul megjelent orsovai incidens értelmezését adja, s kiemeli, hogy az orsovai fogadásra érkező szerbiai politikusok tévedtek, amikor azt hitték, hogy előzetes egyeztetés nélkül felszólalhatnak, mialatt a Rákóczi-vonat az orsovai megállóban várakozik: „a mai szerb politikai vezetésnek fogalma sincs azokról a nemzetközi formulákról, amelyekkel egy állam a többi felé tartozik”.⁶ Ráadásul felszólalásukban a Habsburgok elleni lázadásra szítanak egy erre alkalmatlan pillanatban, tudjuk meg a folytatásban: „Nagy tévedés a belgrádi szerb politikum részéről, hogy azt hiszi, a magyar politika az osztrákkal szemben áll. A Monarchia mai államberendezésében a magyarok állnak a legnagyobb biztonságban a magyarok nemzeti érdekeinek védelmét tekintve. Kolosszális illúzió, amikor a belgrádi politikusok azt hiszik, hogy akkor, amikor a bécsi császár engedélyt ad, hogy a Rákóczi-ünnepségeket állami ünnepként üljék meg, a magyar vezetésnek szándékában áll, hogy Paja Marinkovičtál úgy ünnepelje Rákóczit, mint a zsarnokokkal szembeni szabadsághóst. Egy kacsintás Bécsből, és a szerb küldöttség még egy fiákert se tudott volna kapni, hogy a vasútállomásra, Rákóczi ravatalához érjen!”⁷ A szerb nemzetiség álláspontját is megfogalmazza: „Tisztelgünk Rákóczi ünneplése előtt, mint a magyar nemzet ünneplése előtt, de szerbként nem mellőzhetjük a szerb történelmet, amely Rákóczi kurucái és a szerb vérontásról beszél. De ha még el is temethetnék a felejtésbe a múlt véres eseményeit, a jelenünket mégse mellőzhetjük. Amikor a kormányban döntést hoztak a Rákóczi-ünnepségek megtartásáról, azon az ülésen gróf Apponyi Albert a nem magyar oktatási nyelvű iskolák elmagyarosításának szükségességéről beszélt. Ennek okán, habár tisztelgünk a magyarok Rákóczival szemben táplált nemzeti érzései felé, nekünk, szerbeknek passzív-nak kellett maradnunk ezen ünnep kapcsán.”⁸ Ugyanezt az álláspontot képviseli egy másik lapban közölt költemény is, amely az *[Akarunk-e mi gratulálni a magyarnak...]* kezdő sorral indít.⁹

4 Uo.

5 A vezető szerb politikai lapok a Monarchia területén a vizsgált időszakban a *Zastava* és a *Branik*. Mindkét lap a nemzetiségi iskolák és az egyházi autonómia mellett szállt síkra, küzdött a nemzeti tudat és a szerb gazdasági érdekek erősítéséért, Szerbia és Magyarország kapcsolatainak jobbításáért, a nemzetiségi érdekek méltó képviseléséért.

6 *Branik*, 1906. október 31.

7 Uo.

8 Uo.

9 *Брач нозађач*, 1906. október 16. (29). A költeményt teljes terjedelmében és fordításban lásd az 1. számú mellékletben.

A *Vrač pogodač* (Jövőbe látó varázsló) humoros-szatirikus, havonta kétszer megjelenő folyóirat volt, amelyet Sima Lukin Lazić hozott létre Zágrábban 1896-ban, majd Újvidékre költöztette. Halála után felesége, Zorka Lazić, született Miletić lett a lap tulajdonos. A lap október 16-i számában a fentebb említett, Rákóczival kapcsolatos költeményt, november 1-jei számában pedig az alábbi illusztrációt közli a fejedelemről.

3. ábra

A kiegyezés után a *Pragmatica Sanctio* értelmében a magyar országgyűlés két közös ügyet ismert el közte és Ausztria között, a külügyet, vagyis a Monarchia diplomáciai és kereskedelmi képviselőjét és a hadügyet. Részleges egyetértés pedig a pénzügy terén született. Az ekképpen meghatározott közös ügyek intézésére egy közös minisztériumot hoztak létre, amely a két ország kormányzatára nem gyakorolhatott befolyást. Majd közös külügy-, hadügy- és pénzügyminisztert neveztek ki, akik közül az általános gyakorlat szerint egy mindig magyar volt (Katus 2012, 302). A Szerbia és a Monarchia között zajló vámháború, amelyet sertésháborúnak is hívtak, a vizsgált időszakban, az 1906-os évben is nagy erővel

folyt, és azzal kezdődött, hogy elrendelték a szerb vágóállat-behozatal tilalmát. Mindez a Monarchiának a szerbiai dinasztia váltás és az új, a délszláv népet a Szerb Királyságba tömörítő törekvések, az ebből fakadó sikerek kiváltotta félelmeire reagáló intézkedése (Đere 2000–2001).

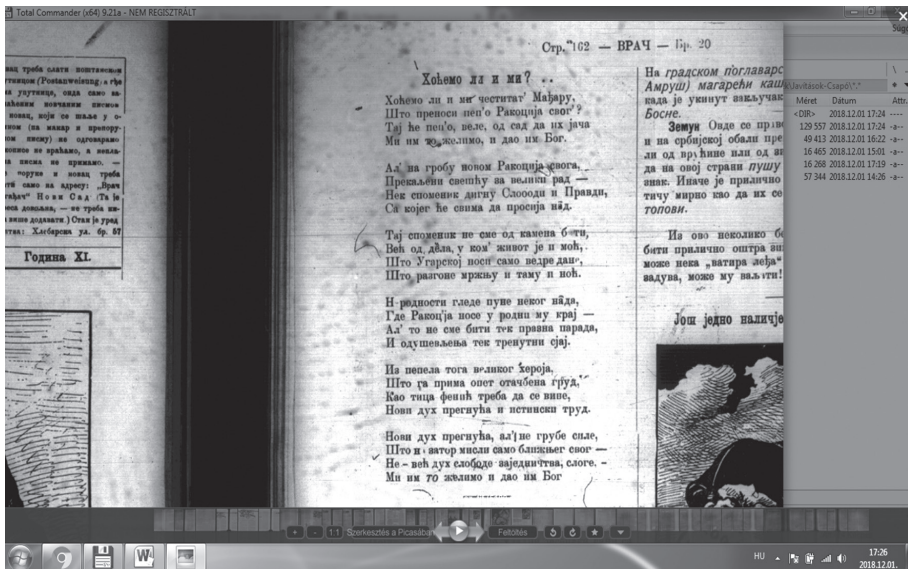
A lapban közölt szatirikus költemény további támpontokat nyújt a korabeli helyzet jobb megértéséhez. Utalást fedezhetünk föl a Szerbia és Magyarország között zajló sertesháborúra és a külügyminiszter-váltásra.¹⁰ A kontextus értelmezése után pedig világossá válik, hogy éppen Agenor Goluchowski volt az, aki felszólította a magyar miniszterelnököt a szerbiai állatbehozatal tilalmának elrendelésére, továbbá neki tulajdonítják az alkotmányértő chlopyi hadparancs kiadását is, amelyben Ferenc József a hadsereg egységesítését rendelte el (Romsics 2010). Emiatt le is váltották az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminiszteri posztjáról.

Konklúzió

Dolgozatomban arra kerestem a választ, hogy II. Rákóczi Ferenc 1906-os újratemetési szertartása milyen diskurzusokat jelenít meg a korabeli Magyarország déli, multietnikus területein és arra, hogy a sajtóelemzés útján feltárt források milyen lokális és globális korabeli politikai kontextusba illeszthetők. Nyilvánvaló, hogy a magyar nemzeti politika az ország területén, különösen a multietnikus vidékeken, többszörösen elvárta, hogy a lakosság bizonyítsa hűségét, „magyarságtudatát, magyar érzelmét”. A Függetlenségi Párt identitáspolitikai törekvései elsősorban az 1880-as évektől egyre erősödő nacionalizmus kontextusában jelentek meg, s mindez rányomta bélyegét a Rákóczi-ünnepségekre is. Dolgozatom szemléltetni kívánja az etnikumok közötti magatartásbeli eltéréseket, ugyanakkor az is látható, hogy a Magyarország területén élő horvát és szerb nemzeti csoportosulások tisztelettel fordultak a magyar nemzeti ünnep felé, ami elsősorban az aktuális, nemzeti szinten kedvező politikai viszonyok kontextusában értelmezhető.

10 Lásd a 2. számú mellékletben.

Mellékletek

Хоћемо ли и ми? ..

Хоћемо ли ми честитат' Мађару,
Што преноси пеп'о Ракоција свог?
Тaj ће пеп'о, веле, од сад да их јача
Ми им то желимо, и дао им Бог.

Ал' на гробу новом Ракоција свога,
Прекаљени свешћу за велики рад –
Нек споменик дигну Слободи и Правди,
Са којег ће свима да просија нађ.

Тaj споменик не сме од камена бити,
Већ од дела, у ком' живот је и моћ,
Што Угарској носи само ведре дане,
Што разгоне мржњу и таму и ноћ.

Народности гледе пуне неког нађа,
Где Ракоција носе у родни му крај –
Ал' то не сме бити тек правна парада,
И одушевљења тек тренутни сјај.

На пепела тог великог хероја,
Што га прима опет отаџбина груд,
Као тица фенић треба да се вине,
Нови дух прегнућа и истински труд.

Нови дух прегнућа, ал' не грубе силе,
Што н' затор мисли само ближњег свог –
Не – већ дух слободе заједништва, слоге. –
Ми им то желимо и дао им Бог.¹¹

Akarunk-e...

Akarunk-e minden jót kívánni a magyarnak,
Midőn Rákócziya hamvát ő hazahozza?
Az a hamu, úgymond, mától őket erősítse,
Ezt kívánjuk mi nekik, s Isten is megadja.

Ámde új sírján Rákócziuknak,
Acélakarattal, nagy munkára készen –,
Szabadság, Igazság emlékét állítsák,
Melyből mindnyájunknak reménysége leszen.

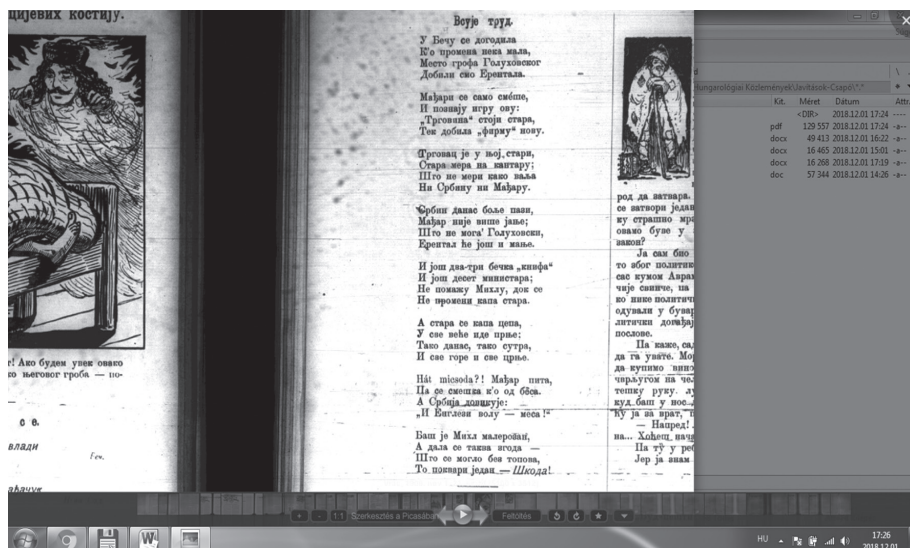
Ezen emlékmű kőből nem lehet légyen,
Csak oly részből, mely élet és akarat,
Mely Magyarhonnak fényes napot hozhat,
Mely oszlat haragot, sötétet és vihart.

Teljesedik az napon nemzetiségek vágya,
Mikor Rákóczit viszik, vissza honába –,
De egy nap nem lehet igaz ünnep napja,
És nem a lelkesültség percnyi ragyogása.

Hamvaiból ama nagyszerű hősnek,
Kit hona újfent kebelébe zár,
Keljen életre, mint főnixmadár,
Az igaz akarat, az újhodott lélek, a vágy.

11 *Врач*, 1906. október 16. (29).

Újult lélek, törekvés, s nem durva akarat,
Mely körül se néz, s gondol, de magára –,
Nem – egység, közös cél, szabad gondolat,
Ezt kívánjuk nekik, s Isten is megadja.¹²

Всјује труд.

У Бечу се догодила
К'о промена нека мала,
Место грофа Глоуховскога
Добили смо Ерентала.

Мађари се само смеше,
И познају игру ову:
„Трговина“ стоји стара,
Тек добила „фирму“ нову.

Трговац је у њој стари,
Стара мера на кантару;
Што не мери како ваља
Ни Србину ни Мађару.

12 A szerző fordítása Cindori Mária, Ispánovics Csapó Julianna segítségével. *Врач*, 1906. октобер 16. (29).

Србин данас боље пази,
Мађар није више јање;
Што немога' Голуховски,
Ерентал ће још и мање.

И још два-три бечка „книфа“
И још десет министара;
Непомажу Михлу, док се
Не промени капа стара.

А стара се капа цепа,
у све веће иде прње;
Тако данас, тако сутра,
И све горе и све црње.

Hát micsoda?! Мађар пита,
Па се смешка к'о од беса.
А Србија довикује:
„И Енглези волу – меса!“

Баш је Михл малерозан,
А дала се таква згода –
Што се могло без топова,
То поквари један – Шкода!¹³

Mindhiába.

Bécsben történt nemrégiben,
Egy kis váltás hamarjában,
Goluchowskit menesztették
Aehrenthal jött ajándékba.

A magyarok csak nevetnek,
Régi játék új álcában:
A „boltocska” régi maradt,
Új „cégér” lóg az utcában.

13 *Врач*, 1906. november 1.

Régi boltos a pult mögött,
Régi mérték a mérlegen;
Hamisan mér, nem, ahogy kell,
A magyarnak, és a szerbnek.

A szerb ma már jobban vigyáz,
Nem bárány a magyar többé,
Amit nem bírt Goluchowski,
Aehrenthal a legkevesbé.

S még két-három jó bécsi „trükk”,
S hozzá vagy tíz miniszter még;
Mit segít az Mihlnak, régít
Míg új sipkára nem cserél.

A vén sipkát meg csak tépik,
És egyre csak rongyolódik:
Ma így leszén, holnap meg úgy,
Egyre rosszabb, mind gyászosabb.

Hát micsoda?! – Kérdi a magyar,
És csak nevet haragjában.
De Szerbia odakiált:
„Eszik a húst, ők is – Angilában!”

S lám ni, Míhl oly ügyefogyott,
Mert biz’ úgy esett a dolog –
Ami ment már ágyúk nélkül,
Azt most elrontja egy – Skoda!¹⁴

Irodalom

Borovszky Samu szerk. 1909. *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Bács-Bodrog vármegye.* Budapest: Országos Monográfiai Társulat.

Borovszky Samu szerk. 1911. *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Torontál vármegye.* Budapest: Országos Monográfiai Társulat.

14 A szerző fordítása Cindori Mária, Ispánovics Csapó Julianna segítségével. Eredeti: *Брау*, 1906. november 1.

- Dere, Zoltan. 2000–2001. *Istoriya naroda Jugoistočne Evrope*. Predavanja 170. Istoriya naroda jugoistočne Evrope u novom veku 1521–1918. Egyetemi előadás, kézirat.
- Fehér Viktor. 2015. A Rákóczi-vonat kultusza Bács-Bodrog és Torontál vármegyében. *Létünk* 45 (4): 31–40.
- Gleszer (Gläser) Norbert. 2009. Rákóczy itthon. A Rákóczi-hamvak hazahozatalának rítusai Bács-Bodrog vármegyében. *Bácsország* 14 (4): 59–67.
- Ispánovics Csapó Julianna. 2003. Rákóczi szobra Zomborban. In *A mi Rákóczink. Délvidéki tanulmányok a szabadságharc 300. évfordulójára*, szerk. Ispánovics Csapó Julianna. 47–58. Újvidék: VMKT.
- Katus László. 2012. *A modern Magyarország születése (Magyarország története 1711–1914)*. Pécs: Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület–Kronosz Kiadó.
- Kispál Richárd. 2015. A magyarországi szerbek és a magyar állam kisebbségpolitikája az első világháborúban. In *Belvedere Meridionale* 27 (4): 42–59.
- Köpeczi Béla. 2004. *Rákóczi útjain. Tanulmányok*. Budapest: Lucidus Kiadó.
- Németh Ferenc. 1996. II. Rákóczi Ferenc hamvai Nagyikindán. *Családi Kör* (23).
- Németh Ferenc. 2003a. A fejedelem emléke: a rövidéletű zombori Rákóczi szoborról. *Családi Kör* (15).
- Németh Ferenc. 2003b. „Rákóczi vonata” Nagyikindán. *Bácsország* 8 (26): 50–53.
- Romsics Ignác. 2010. *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szinnyei József. 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Hornyánszky. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/m-96B16/miletics-szvetozar-9A17B/> (2018. aug. 12.)
- Várkonyi Ágnes, R. 1961. *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Várkonyi Ágnes, R. 2006. Visszatérés Európába. II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak temetéséről. *Magyar Tudomány* 167 (10): 1211–1221.

Viktor FEHER

MAĐARSKO–SRPSKI ETNIČKI ODNOSI U VREME RAKOCIJEVE PONOVNE SAHRANE

Parlamentarna kriza koja je zadesila Mađarsku u periodu njene istorije između 1903. i 1906. godine dovela je do puča, raspuštanja parlamenta, završetka tridesetogodišnje vladavine Slobodoumne stranke, stvaranja koalicije opozicionih stranaka i njihovog dolaska na vlast, kao i podele mađarske javnosti – na pristalice nagodbe i pristalice nacionalnog otpora –, a ulice glavnog grada je zaposedala masa od oko sto hiljada radnika. U skladu sa „novom nagodbom“, postignutom početkom 1906. godine, za predsednika vlade je postavljen Šandor Vekerle, a njegov jedini uspeh kao predsednika bio što je vratio u domovinu posmrtno ostatke Ferenc II Rakocija i njegovih sledbenika u emigraciji, oni su svečano ponovno sahranjeni, a time

je aktivirao i podstakao sveopšte ujedinjenje podeljene javnosti. Međutim, ni ovaj „veliki nacionalni događaj“ nije prošao bez političkih, religioznih i etničkih konflikata.

U svom radu sam tražio odgovor na pitanje kakav je diskurs pokrenula ceremonija ponovne sahrane Ferenc II Rakocija 1906. godine u južnim, multietničkim delovima onovremene Ugarske, u kakve se lokalne i globalne tadašnje političke kontekste mogu uvrstiti izvori pronađeni tokom analize listova *Branik*, *Zastava*, *Vrač pogodač*. štampe.

Ključne reči: Rakoci, ponovna sahrana, etnički odnosi, multieticitet

Viktor FEHÉR

HUNGARIAN–SERBIAN ETHNIC RELATIONS AT THE TIME OF THE REBURIAL OF RÁKÓCZI

The parliamentary crises of the Hungarian history between 1903 and 1906 caused parliamentary coup, the dissolution of the diet, the end of administration of the Szabadelvű Párt, the coalitional formation of the oppositionist parties and its accession to power, and finally the pulling apart of Hungarian public opinion (to those who seek for agreement and to national oppositionists, while 100 000 people from working-class overrun the streets of the capital city. According to the “new conciliation” at the beginning of 1906, Wekerle Sándor become the head of government, whose only presidential success was that the ashes of Rákóczi Ferenc II and his emigrant fellows were brought home and the reburial of them. For this event, he activated a country-wide cooperation. However, this “great national event” cannot be seen as a politically and ethnically conflictless manifestation.

In this paper, I seek for an answer to the question: what discourses did the reburial ceremony of Rákóczi Ferenc II in 1906 represent in the south-Hungarian, multiethnic area of contemporary Hungary. Additionally, I analyzed what global and local contexts the revealed sources during press-analysis can be fit into.

Keywords: Ferenc Rákóczi II, reburial, Hungarian-Serb ethnic relations, multiethnicity.

TARTALOM

100 ÉVE SZÜLETETT MÁNDY IVÁN

HÓZSA Éva: Író, novellában. Mándy Iván 100 3–12

NYELVÉSZET

SÓLYOM Réka: Napjaink -(v)z képzővel keletkezett sajtónyelvi neologizmusainak szemantikájáról és stilsztikájáról 15–25

CS. NAGY Lajos: Digitalizálás és informatizálás a magyar nyelvjáráskutatásban 27–43

N. CSÁSZI Ildikó: Az additív szemlélet érvényesülése az újabb anyanyelvi tankönyvekben 45–62

KÁROLY Adrienn: Az időhatározók mondatfunkcióinak vizsgálata Csáth Géza naplóbejegyzéseiben a kommunikatív perspektíva szempontjából 63–81

IRODALOM, FILOZÓFIA, MŰVÉSZET

DALMA Véry: Lyrical opacity. The roots of lyrical narration in *Ulysses* (Lírai homályosság. A lírai narráció gyökerei az *Ulysses*ben) 85–96

MÁTÉ Zsuzsanna: Az intermedialitás hermeneutikai sajátosságairól – Madách Imre *Az ember tragédiája* és Jankovics Marcell animációs rajzfilmjének kölcsönviszonya alapján 97–117

BEKE Ottó – SAMU János: A digitális írásbeliség irodalmi előképei. Gibson, Simmons, Orwell és Murakami 119–130

TURBUCZ Péter: Nyitott könyv vagy lezárt dosszié (I.) Alexander Bernát tudományos emlékezete és életművének sorsa 1927 és 1945 között 131–156

TÖRTÉNELEM, KULTÚRTÖRTÉNET

Ana VUJKOVIĆ ŠAKANOVIC: Teritorija i naselja *zemlje* Mačve u srednjem veku (Macsófold területe és települései a középkorban) 159–177

RAFFAI Judit – VUKOV RAFFAI Éva – MIKUSKA Éva:
A 175 éves vajdasági magyar óvodapedagógia a nemzeti identitás és az anyanyelvhasználat kérdésének tükrében 179–194

ROGINER Oszkár: Moravicai szépirodalom. Adalékok Bácskossuthfalva sajtótörténetéhez 195–209

FEHÉR Viktor: Magyar–szerb etnikai viszonyok Rákóczi újrateremtése idején 211–225

SADRŽAJ

STOGODIŠNJICA ROĐENJA IVANA MANDIJA

Eva HOŽA: Pisac, u noveli Ivan Mandi 100 3–12

LINGVISTIKA

Reka ŠOLJOM: Semantika i stilistika neologizama novinskog jezika,
nastali pomoću sufiksa za građenje reči *-(v)z* 15–25

Lajoš Č NAĐ: Digitalizacija i informatizacija u istraživanju
dijalekata mađarskog jezika 27–43

Ildiko N. ČASI: Aditivni pristup u novijim udžbenicima
maternjeg jezika 45–62

Adrien KAROLJ: Analiza sintakstičkih funkcija priloških odredbi
za vreme u dnevničkim zapisima Geze Čata iz aspekta
komunikativne perspektive 63–81

KNJIŽEVNOST, FILOZOFIJA, UMETNOST

DALMA Véry: Lyrical opacity. The roots of lyrical narration
in *Ulysses* (Lirska (ne)jasnoća. Koreni lirske naracije u *Uliksu*) 85–96

Žužana MATE: Hermeneutске osobine intermedijalnosti –
na osnovu uzajamnog odnosa *Čovekove tragedije* Imre Madača
i animiranog filma Marcela Jankoviča 97–117

Oto BEKE – Janoš ŠAMU: Književne preteče digitalne pismenosti.
Gibson, Simons (*Simmons*), Orvel i Murakami 119–130

Peter TURBUC: Otvorena knjiga ili zatvoren dosije (I.)
Sećanje na naučnika Bernata Aleksandera i sudbina njegovog
životnog dela između 1927–1945 131–156

ISTORIJA, ISTORIJA KULTURE

Ana VUJKOVIĆ ŠAKANOVIĆ: Teritorija i naselja *zemlje* Mačve
u srednjem veku 159–177

Judit RAFAI – Eva VUKOV RAFAI – Eva MIKUSKA: 175 godina
vojvođanskog predškola na mađarskom jeziku sa gledišta
etničkog identiteta i upotrebe maternjeg jezika 179–194

Oskar ROGINER: Književnost iz Moravice. Dodaci istoriji
štampe iz Stare Moravice 195–209

Viktor FEHER: Mađarsko-srpski etnički odnosi u vreme
Rakocijeve ponovne sahrane 211–225

CONTENT

100 YEARS AGO BORN IVÁN MÁNDY

Éva HÓZSA: Author, in short story. Iván Mándy 100 3–12

LINGUISTIC

Réka SÓLYOM: On the semantic and stylistic features of present-day
Hungarian neologisms with *-(v)z* suffix in the press 15–25

Lajos CS. NAGY: Digitalization and informatization
in Hungarian dialectology 27–43

Ildikó N. CSÁSZI: The emergence of the additive approach in the
newer native language-textbooks 45–62

Adrienn KÁROLY: Examining the sentence functions of the
modifiers of time in the journal entries Geza Csáth from
the point of view of communicative perspectives 63–81

LITERATURE, PHILOSOPHY, ART

DALMA Véry: Lyrical opacity. The roots of lyrical narration
in *Ulysses* 85–96

Zsuzsanna MÁTÉ: Hermeneutical characteristic of intermediation
based on the relation between *The Tragedy of man* written
by Imre Madách and animation of Marcell Jankovics 97–117

Ottó BEKE – János SAMU: The pre-images of digital literacy.
Gibson, Simmons, Orwell and Murakami 119–130

Péter TURBUCZ: Open book or closed dossier (I.)
BernhardAlexander's scientific memory and the fate of his
oeuvre between 1927 and 1945 131–156

HISTORY, HISTORY OF CULTURE

Ana VUJKOVIĆ ŠAKANOVIC: The territory and the settlements
of the *land* Mačva during medieval period 159–177

Judit RAFFAI – Éva VUKOV RAFFAI – Éva MIKUSKA: Marking
the 175th anniversary of the first Hungarian ethnic minority
nursery in Vojvodina, the national identity and the importance
of sustaining the native language 179–194

Oszkár ROGINER: Literature from Moravica. Annex to the press
history of Stara Moravica 195–209

Viktor FEHÉR: Hungarian–serbian ethnic relations at the time
of the reburial of Rákóczi 211–225

CIP - A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

811.511.141: 821.511.141.

TANULMÁNYOK = STUDIJE = STUDIES:

Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének kiadványa,

Főszerkesztő ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna, UTASI Csilla. -

1961/1. füzet - Újvidék: az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi
Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, 1969. - 24 cm.

Félévente. Az első szám A TANSZÉK ÉLETÉBŐL című melléklettel.

ISSN 0354 -9690

COBISS.SR ID- 16571906

Grafička priprema: Dataprint, Budisava / Štampa: Futura, Petrovaradin, 2018